

ΔΗΜΟΚΡΙΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΡΑΚΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ «ΚΕΙΜΕΝΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ»

ΕΙΔΙΚΕΥΣΗ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΤΕΛΙΚΗ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Στρατής Τσίρκας – Μαντώ Αραβαντινού
Αλληλογραφία 1970 – 1973

Φιλολογική επιμέλεια – Σχόλια: Πολυζώιδου Θεόπη

Εξεταστική επιτροπή:

Βασιλική Κοντογιάννη, Καθηγήτρια (Επιβλέπουσα)

Δημήτρης Κόκορης, Αναπληρωτής Καθηγητής (μέλος)

Σοφία Βούλγαρη, Μόνιμη Επίκουρη Καθηγήτρια (μέλος)

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

<i>ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ</i>	3
<i>ΠΕΡΙΛΗΨΗ</i>	4
<i>ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΟ ΣΤΡΑΤΗ ΤΣΙΡΚΑ</i>	5
<i>ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΟ ΜΑΝΤΩΣ ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ</i>	7
<i>ΟΙ ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ</i>	9
<i>Η ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΤΗΣ ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑΣ</i>	10
<i>ΠΙΝΑΚΑΣ ΕΠΙΣΤΟΛΩΝ</i>	12
<i>ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ</i>	14
<i>ΑΧΡΟΝΟΛΟΓΗΤΕΣ ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ</i>	102
<i>ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι – ΙV</i>	108
<i>I. ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ J. LACARRIÈRE ΚΑΙ Α. ΚΟΤΖΙΑ</i>	109
<i>II. ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ ΜΑΝΤΩΣ ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ</i>	117
<i>III. ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ ΜΑΝΤΩΣ ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ</i>	126
<i>IV. ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ ΣΤΡΑΤΗ ΤΣΙΡΚΑ</i>	131
<i>ΕΠΙΜΕΤΡΟ</i>	137
<i>ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ</i>	154

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Για την παρούσα εργασία οφείλω θερμές ευχαριστίες στο Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο του Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης, στο οποίο και φυλάσσεται το αρχείο του Στρατή Τσίρκα από όπου άντλησα το υλικό της αλληλογραφίας του με την Μαντώ Αραβαντινού. Συγκεκριμένα, η βοήθεια της Υπεύθυνης του Τμήματος Αρχείων και των Αρχείων Λογοτεχνίας, Σοφίας Μπόρα, υπήρξε υποδειγματική και πολύτιμη σε όλα τα στάδια εντοπισμού του αρχειακού υλικού.

Εξίσου σημαντική στάθηκε και η αρωγή του προσωπικού της Γενναδείου Βιβλιοθήκης. Η Ελευθερία Δαλέζιου, που εργάζεται στο Τμήμα των Αρχείων και η Ναταλία Βογκέικωφ – Brogan, Υπεύθυνη των Αρχείων της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, ανταποκρίθηκαν με θέρμη στο αίτημά μου να μελετήσω το αρχείο του Τ. Σινόπουλου.

Η επιβλέπουσα καθηγήτρια της τελικής μεταπτυχιακής εργασίας, κ. Βασιλική Κοντογιάννη, ενθάρρυνε εξ αρχής την επιθυμία μου να ασχοληθώ με αρχειακά τεκμήρια και ειδικότερα με το συγκεκριμένο σώμα επιστολών. Επιπλέον, χωρίς την ουσιαστική συμβολή της οι γαλλικές μεταφράσεις των επιστολών ενδεχομένως να μην περιλαμβάνονταν στην ανά χειρας εργασίας. Για τον ενθουσιασμό, την ηθική στήριξη και την υπομονή της τής οφείλω θερμές ευχαριστίες.

Ακόμη ευχαριστώ τον κ. Δημήτρη Κόκορη, οι παρατηρήσεις του οποίου με βοήθησαν να αποφύγω σημαντικές αστοχίες και λάθη αλλά και την κ. Σοφία Βούλγαρη, η οποία συνέβαλε εξίσου δυναμικά με τις γνώσεις της στον σχολιασμό του υλικού.

Τέλος, τις μεγαλύτερες ευχαριστίες αισθάνομαι πως οφείλω στην οικογένειά μου για την πολύπλευρη και πολύτιμη υποστήριξή τους.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

The present study is the outcome of an effort to present the correspondence of Stratis Tsirkas and Mado Aravantinou during 1970 – 1973, as saved in the Greek Literature and Historical Archive of the National Bank's Cultural Foundation. Specifically, the focus was on file 8, sub-file 38.5 from S. Tsirka's archive, which includes the original letters of M. Aravantinou to the author, copies of the letters of S. Tsirkas, two letters of Alexandros Kotzias and one of Jacques Lacarrière to M. Aravantinou.

In the first part of the study, the presentation and memorization of the letters exchanged by S. Tsirkas and M. Aravantinou is included. The Appendix follows, which consists of the letters of J. Lacarrière and A. Kotzias, an interview of M. Aravantinou (found in the archive), a conference announcement of the poet, as well as an interview of S. Tsirkas. Finally, an Addendum was added, which analyzes some of the themes of the correspondence, such as the publication of the *Eighteen Texts* and the collective volumes that followed (*New Texts 1* and *New Texts 2*) in France.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΟ ΣΤΡΑΤΗ ΤΣΙΡΚΑ¹

- 1911 Ο Γιάννης Χατζηανδρέας γεννιέται στο Κάιρο.
- 1917 Γράφεται στην Αμπέτειο Σχολή του Καΐρου.
- 1928 Ολοκληρώνει τις σπουδές του στο εμπορικό τμήμα της Αμπετείου.
- 1929 Ξεκινά να εργάζεται ως λογιστής σε εργοστάσιο εκκοκισμού βάμβακος, όπου και θα παραμείνει για δέκα χρόνια.
- 1930 Ξεκινά να δημοσιεύει συστηματικά σε περιοδικά της Αιγύπτου και της Ελλάδας. Συναντά τον Κ.Π. Καβάφη στην Αλεξάνδρεια.
- 1935 Ιδρύεται στην Αίγυπτο η αντιφασιστική οργάνωση Ligue Pacifiste, της οποίας ο Σ. Τσίρκας υπήρξε δραστήριο μέλος.
- 1937 Παντρεύεται την Αντιγόνη Κερασιώτη. Λαμβάνει μέρος στο Β΄ Διεθνές Συνέδριο Συγγραφέων, όπου μαζί με τον Λάνγκστον Χιούς γράφει τον Όρκο των ποιητών στον Φεντερίκο Γκαρθία Λόρκα. Κυκλοφορεί στην Αλεξάνδρεια την πρώτη του ποιητική συλλογή με τίτλο «Φελλάχου».
- 1939 Αναλαμβάνει τη διεύθυνση του βυρσοδεψείου του Μικέ Χαλκούση και η οικογένεια Χατζηανδρέα εγκαθίσταται στην Αλεξάνδρεια.
- 1943 Ιδρύεται ο Ελληνικός Απελευθερωτικός Σύνδεσμος (ΕΑΣ), του οποίου ο Σ. Τσίρκας υπήρξε καθοδηγητικό στέλεχος.
- 1955 Ξεκινά την έρευνα για τον Κ.Π. Καβάφη και δημοσιεύει την πρώτη του σχετική μελέτη υπό τον τίτλο «Οι περιστάσεις του μεγάλου Όχι» στην *Επιθεώρηση Τέχνης*.
- 1957 Γεννιέται ο γιος του Κωστής. Δημοσιεύεται στην Αθήνα το *Νουρεντίν Μπόμπα και άλλα διηγήματα* από τον εκδοτικό οίκο Κέδρος.
- 1958 Ολοκληρώνει τη συγγραφή της μελέτης *Ο Καβάφης και η εποχή του*, η οποία εκδίδεται από τον Κέδρο και αποσπά κρατικό βραβείο.
- 1961 Κυκλοφορεί από τις εκδόσεις Κέδρος το πρώτο μέρος της τριλογίας *Ακυβέρνητες Πολιτείες, Η Λέσχη*. Ο Σ. Τσίρκας διαγράφεται από την Πρωτοποριακή Οργάνωση Ελλήνων Αιγύπτου, διότι αρνείται να αποκηρύξει το βιβλίο του.

---

¹Το χρονολόγιο του Στρατή Τσίρκα καταρτίστηκε με βάση το χρονολόγιο της Κατερίνας Πλασσαρά, *Στα ίχνη του Στρατή Τσίρκα*, Κέδρος, 1985 και εμπλουτίστηκε με στοιχεία που προέκυψαν από την αλληλογραφία του συγγραφέα με την Μ. Αραβαντινού.

- 1962 Δημοσιεύεται η *Αριάγνη*, δεύτερο μέρος της τριλογίας, από τον εκδοτικό οίκο Κέδρος.
- 1963 Ο Σ. Τσίρκας και η οικογένειά του εγκαθίστανται στην Αθήνα.
- 1965 Κυκλοφορεί το τελευταίο μέρος της τριλογίας, *Η Νυχτερίδα*, από τις εκδόσεις Κέδρος.
- 1967 Το δικτατορικό καθεστώς απαγορεύει την κυκλοφορία των *Ακυβέρνητων Πολιτειών*.
- Ο Σ. Τσίρκας εντάσσεται στο Πατριωτικό Αντιδικτατορικό Μέτωπο (ΠΑΜ).
- 1970 Λαμβάνει χορηγία από το ίδρυμα Φορντ. Κυκλοφορεί ο τόμος *Δεκαοχτώ Κείμενα*, στον οποίο συμμετέχει με το διήγημα «Αλλαξοκαιριά».
- 1971 Δημοσιεύονται οι συλλογικοί αντιδικτατορικοί τόμοι των *Νέων Κειμένων* και το βιβλίο του Σ. Τσίρκα *Ο Πολιτικός Καβάφης* από τις εκδόσεις Κέδρος.
- Τον Νοέμβριο κυκλοφορούν οι *Ακυβέρνητες Πολιτείες* στα γαλλικά σε μετάφραση Catherine Lerounre και Χρύσας Προκοπάκη από τις εκδόσεις Seuil.
- 1972 Οι *Ακυβέρνητες Πολιτείες* αποσπών στη Γαλλία το βραβείο του καλύτερου ξένου βιβλίου.
- 1973 Συμμετέχει στην έκδοση του αντιδικτατορικού περιοδικού *Η Συνέχεια*. Παράλληλα εκδίδονται *Τα ημερολόγια της τριλογίας «Ακυβέρνητες Πολιτείες»*.
- 1974 Η τριλογία κυκλοφορεί στις ΗΠΑ μεταφρασμένη από την Καίη Τσιτσέλη.
- 1978 Κυκλοφορεί ο συγκεντρωτικός τόμος *Τα διηγήματα*.
- 1979 Λαμβάνει μέρος στο συνέδριο Αντιστασιακών Συγγραφέων στο Βερολίνο και το Ε.Λ.Ι.Α εκδίδει τη βιβλιογραφία του έργου του (1926 – 1978) με επιμέλεια της Κατερίνας Πλασσαρά.
- 1980 Στις 27 Ιανουαρίου πεθαίνει στο Ιπποκράτειο νοσοκομείο.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΟ ΜΑΝΤΩΣ ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ²

- 1923 Γεννιέται στο Βόλο η Βασιλική Γκικοπούλου, η οποία αργότερα υιοθέτησε το λογοτεχνικό ψευδώνυμο Μαντώ Αραβαντινού.
- 1941 Παρακολουθεί μαθήματα στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.
- 1945 Εγκαθίσταται στην Αθήνα.
- 1946 Παρακολουθεί μαθήματα κλασικής φιλολογίας και αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Παράλληλα εγγράφεται στη Σχολή του Θεάτρου Τέχνης Καρόλου Κουν.
- 1947 Συμμετέχει στον Θίασο της Κατερίνας.
- 1953 Ξεκινά να εργάζεται ως δημοσιογράφος στο γραφείο του Associated Press, όπου και παραμένει μέχρι το 1955.
- 1958 Εγγράφεται στην Σχολή Ξεναγών, επάγγελμα που θα ακολουθήσει από το 1958 έως το 1968.
- 1962 Εκδίδει ιδιωτικά την πρώτη της ποιητική συλλογή με τίτλο *Γραφή Α'.*
- 1963 Συμμετέχει στην έκδοση του περιοδικού *Πάλι.*
- 1964 Δημοσιεύεται η δεύτερη ποιητική της συλλογή, *Γραφή Β'* από το περιοδικό *Πάλι.*
- 1968 Λαμβάνει υποτροφία DAAD και εγκαθίσταται στο Δυτικό Βερολίνο.
- 1971 Μεταβαίνει αυτοεξόριστη στο Παρίσι, όπου και διαμένει μέχρι το 1977. (Όπως προκύπτει από την αλληλογραφία, που ακολουθεί, η μετάβαση στο Παρίσι γίνεται ήδη από τον Αύγουστο του 1970).
- Δημοσιεύει τη *Γραφή Γ'.*
- 1975 Κυκλοφορεί από τις εκδόσεις Ερμής η μέλετη της με τίτλο *Μετα – γραφή ή Εμπειρία Συνόρων.*

---

² Το χρονολόγιο της Μαντώ Αραβαντινού καταρτίστηκε με βάση το χρονολόγιο του Ανδρέα Παγουλάτου όπως αυτό δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Μανδραγόρας*, 22 – 23 (1999) και εμπλουτίστηκε με στοιχεία που προέκυψαν από την αλληλογραφία της ποιήτριας με τον Στρατή Τσίρκα.

Εργάζεται ξανά ως ξεναγός μέχρι και το 1988. Λαμβάνει διετή υποτροφία από το ίδρυμα Φόρντ και ταξιδεύει στις ΗΠΑ, για να μελετήσει τα χειρόγραφα του James Joyce.

- 1977 Εκδίδεται στην Αθήνα από τον εκδοτικό οίκο Ερμής το βιβλίο της *Τα ελληνικά του Τζαίημς Τζόυς*.
- 1983 Εκδίδονται από το Θεμέλιο οι δυο τελευταίες ποιητικές συλλογές της, *Γραφή Δ'* και *Γραφή Ε'* καθώς και το δοκίμιο *Τζαίημς Τζόυς. Ζωή και έργο*.
- 1998 Πεθαίνει στην Αθήνα στις 9 Σεπτεμβρίου χτυπημένη από τη νόσο του Αλτσχάιμερ.

ΟΙ ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ

Η αλληλογραφία του Στρατή Τσίρκα με την Μαντώ Αραβαντινού, που παρουσιάζεται στην εργασία που ακολουθεί, απόκειται στο αρχείο του Στρατή Τσίρκα, το οποίο φυλάσσεται στο Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο του Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης. Συγκεκριμένα, μελέτησα από τον φάκελο 8 του υποφάκελο 38.5, στον οποίο περιλαμβάνονται οι πρωτότυπες επιστολές της Μ. Αραβαντινού προς τον συγγραφέα, τα αντίγραφα των επιστολών του Σ. Τσίρκα, δύο επιστολές του Αλέξανδρου Κοτζιά και μία του Jacques Lacarrière προς την ποιήτρια. Ως προς τις τρεις τελευταίες επιστολές μπορούμε μόνο να υποθέσουμε τον τρόπο με τον οποίο βρέθηκαν στο αρχείο του Σ. Τσίρκα, καθώς δεν διαθέτουμε περαιτέρω στοιχεία. Πιθανόν να απεστάλησαν είτε από την Μ. Αραβαντινού είτε από τους ίδιους τους συντάκτες τους στον πεζογράφο, δεδομένου ότι το περιεχόμενό τους σχετίζεται με την παρουσίαση στο εξωτερικό των εκδόσεων των *Δεκαοχτώ Κειμένων* και των *Νέων Κειμένων 1*, των οποίων ο Σ. Τσίρκας υπήρξε πρωτεργάτης.

Αναλυτικότερα, στην Μ. Αραβαντινού αντιστοιχούν είκοσι τρεις επιστολές στα ελληνικά και δύο σημειώματα, ένα στα γαλλικά και ένα στα ελληνικά, όλα χειρόγραφα. Στον Σ. Τσίρκα αντιστοιχούν είκοσι επιστολές, δεκατέσσερις ελληνικές και έξι γαλλικές, εκ των οποίων οι δεκαεννέα είναι δακτυλογραφημένες και η μια χειρόγραφη (βλ. στον Πίνακα Επιστολών αριθμός 41). Τέλος, υπήρχε συνημμένος με την τελευταία επιστολή της Μ. Αραβαντινού (βλ. Πίνακα Επιστολών αριθμός 42) ένας ταχυδρομικός φάκελος.

Σε ό,τι αφορά στο χρονικό άνοιγμα της αλληλογραφίας αυτής, τα γράμματα της Μ. Αραβαντινού αφορούν το διάστημα από τις 7 Αυγούστου του 1970 έως τις 20 Ιουνίου του 1973 και του Σ. Τσίρκα από τις 14 Αυγούστου του 1970 έως τις 3 Ιουλίου 1971. Η ουσιαστική πυκνότητα της σύντομης χρονικά επιστολικής τους επικοινωνίας μπορούμε να πούμε ότι εντοπίζεται το 1971, έτος πλούσιο συγγραφικά και εκδοτικά και για τους δυο αλληλογράφους.

Η ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΤΗΣ ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑΣ

Οι επιστολές και τα τεκμήρια έχουν μεταγραφεί και τοποθετηθεί στην παρούσα εργασία χωρίς περικοπές, με βάση την χρονολογική σειρά της συγγραφής, η οποία συχνά δεν ανταποκρίνεται σε αυτήν της ανταπάντησης, καθώς μεσολαβεί ο χρόνος του ταχυδρομείου. Στις περιπτώσεις των αχρονολόγητων επιστολών, η προσπάθεια χρονολόγησής τους έγινε με βάση εσωτερικά κριτήρια, τα οποία και δηλώνονται πάντοτε μέσα σε αγκύλες. Για τις αχρονολόγητες επιστολές, όσες δεν περιλάμβαναν εσωτερικά κριτήρια, δημιουργήθηκε ειδικό παράρτημα. Η τυπογραφική μορφή τους διατηρήθηκε, χωρίς αλλαγές στη συντακτική δομή των κειμένων και τις αποστάσεις που επέλεξαν οι συγγραφείς. Η θέση των υστερόγραφων, που στα γράμματα της Μ. Αραβαντινού συχνά σημειώνονται κάθετα στο πλαϊνό περιθώριο του επιστολόχαρτου, δηλώθηκε ξανά μέσα σε αγκύλες στο τέλος κάθε επιστολής.

Τυχόν ορθογραφικά λάθη και αβλεψίες, τόσο στην ελληνική όσο και στη γαλλική γλώσσα,³ διορθώθηκαν και σε όσες περιπτώσεις κρίθηκε απαραίτητο διατηρήθηκαν με την ένδειξη [sic]. Ελαφρές επεμβάσεις πραγματοποιήθηκαν στην στίξη των επιστολών, με το κόμμα να προστίθεται σιωπηρά, με σκοπό να διευκολύνει την ανάγνωση. Ακόμα η ποιήτρια συνήθιζε να ξεκινά προτάσεις με μικρό γράμμα, επομένως έγιναν οι ανάλογες μετατροπές από πεζό σε κεφαλαίο, όπου κρίθηκε απαραίτητο. Οι τίτλοι έργων, περιοδικών και εφημερίδων, τους οποίους οι δυο αλληλογράφοι δήλωναν άλλοτε υπογραμμισμένους, άλλοτε μέσα σε εισαγωγικά και άλλοτε χωρίς καμία ένδειξη, μεταγράφηκαν με πλάγια στοιχεία. Οι υπογραμμίσεις διατηρήθηκαν σε όλες τις περιπτώσεις, οι συντομογραφίες αναλύονται πάντοτε μέσα σε ορθογώνιες αγκύλες, στις οποίες προστίθενται και άρθρα ή προθέσεις, που έχουν παραλειφθεί από τον συγγραφέα. Σε ελάχιστα σημεία ορισμένες δυσανάγνωστες λέξεις των χειρογράφων δηλώθηκαν πάλι με αγκύλες, που περικλείουν αποσιωπητικά. Το πολυτονικό θεωρήθηκε σωστό να διατηρηθεί στα επιστολικά κείμενα μόνον, δεδομένου ότι χρησιμοποιείται από τους επιστολογράφους.

---

³ Στο σημείο αυτό οφείλω να σημειώσω ότι οι μεταφράσεις των γαλλικών κειμένων στην παρούσα εργασία πραγματοποιήθηκαν χάρη στη συμβολή της επιβλέπουσας καθηγήτριας κ. Βασιλικής Κοντογιάννη, για την οποία και την ευχαριστώ θερμά.

Σε ό,τι αφορά τον υπομνηματισμό των επιστολών επιλέχθηκε η καταγραφή των αναγκαίων πληροφοριών για τα αναφερόμενα πρόσωπα⁴ «με γνώμονα τις πιθανότερες σημερινές ανάγκες του μέσου μορφωμένου αναγνώστη», όπως ανέφερε ο Γ.Π. Σαββίδης στην *Αλληλογραφία Θεοτοκά-Σεφέρη (1930-1966)*.

---

⁴ Σημαντική θέση, ανάμεσα στα ερωτήματα που προκύπτουν, κατέχει και η διασάφηση ορισμένων προσώπων που αναφέρονται στην αλληλογραφία και δεν στάθηκε δυνατόν να υπομνηματίσω. Ανάμεσα σε αυτά η πολλαπλώς αναφερόμενη Ροδιά (βλ. επιστολές 11, 13, 23), ο Μίμης (βλ. επιστολή 16), ο Γιάννης και η Ντόρα (βλ. επιστολή 18), ο Φραγκίσκος (βλ. επιστολή 13) και ο Βαχλιώτης (βλ. επιστολές 12, 13, 14).

ΠΙΝΑΚΑΣ ΕΠΙΣΤΟΛΩΝ

1	Αραβαντινού	Παρίσι 7.8.[1970]
2	Τσίρκας	Αθήνα 14.8.1970
3	Αραβαντινού	Παρίσι 28.11.[1970]
4	Τσίρκας	Αθήνα 1.12.1970
5	Αραβαντινού	Παρίσι 7.12.1970
6	Αραβαντινού	[μεταξύ 8.12.1970 και 24.12.1970]
7	Τσίρκας	Αθήνα 12.1.1971
8	Αραβαντινού	18.[1].1971
9	Αραβαντινού	18.1.1971
10	Τσίρκας	Αθήνα 10.2.1971
11	Αραβαντινού	4.3.1971
12	Τσίρκας	Αθήνα 8.3.1971
13	Αραβαντινού	9.3.[1971]
14	Τσίρκας	Αθήνα 14.3.1971
15	Τσίρκας	Αθήνα 3.5.1971
16	Αραβαντινού	Παρίσι 5.5.1971
17	Τσίρκας	Αθήνα 12.5.1971
18	Αραβαντινού	13.5.1971
19	Αραβαντινού	17.[5.1971]
20	Τσίρκας	20.5.1971
21	Αραβαντινού	[15.6.1971]
22	Τσίρκας	19.6.1971
23	Αραβαντινού	[από 20.6.1971 και έπειτα]
24	Τσίρκας	Αθήνα 1.7.1971
25	Τσίρκας	Αθήνα 7.7.1971
26	Τσίρκας	Αθήνα 24.7.1971
27	Αραβαντινού	1.10.1971
28	Τσίρκας	Αθήνα 9.10.1971
29	Αραβαντινού	[14-15.10.71]

30	Αραβαντινού	Παρίσι 12.11.1971
31	Τσίρκας	Αθήνα 23.11.1971
32	Τσίρκας	28.11.[1971]
33	Αραβαντινού	Παρίσι 1.12.1971
34	Αραβαντινού	[Παρίσι 1.12.1971]
35	Τσίρκας	Αθήνα 6.12.1971
36	Αραβαντινού	Παρίσι 11.12.[1971]
37	Τσίρκας	Αθήνα 20.5.1972
38	Τσίρκας	15.6.[1972]
39	Αραβαντινού	Παρίσι [;].9.1972
40	Αραβαντινού	Παρίσι 20.6.[19]73
41	Τσίρκας	Πόρος 3.7.1973
42	Τσίρκας	9.10.[19]73

ΑΧΡΟΝΟΛΟΓΗΤΕΣ

1	Αραβαντινού	χ.χ
2	Αραβαντινού	Κυριακή 18
3	Αραβαντινού	χ.χ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι

1	Lacarrière	Παρίσι 4.12.[19]68
2	Κοτζιάς	1.7.1971
3	Κοτζιάς	12.7.1971

ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ

1

[ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ ΠΡΟΣ ΤΣΙΡΚΑ]

Παρίσι 7 Αυγούστου [1970]

c/o Claudie Marx
7, Quai aux Fleurs
Paris 4e Fr

Αγαπητέ μας Γιάννη,

τελείωσα με την περιπέτεια του Βερολίνου, είμαι στο Παρίσι.⁵ Ένας σταθμός πριν από Αμερική, που θάναι κι αυτή μια άλλη περιπέτεια, άλλων παραλλήλων.

Το πρώτο δεκαήμερο του Ιουλίου είδα 4 δείγματα των *Κειμένων* (4 τυπογραφικά δοκίμια) και κατόπι έδω στο Παρίσι το βιβλίο.⁶ Όπως γράφω του Άλέκου⁷ αυτή ήταν η στιγμή και έτσι έπρεπε να γίνει. Τώρα κι όχι αργότερα, έτσι όπως έγινε. Μπράβο!! (πολύ συγκινήθηκα).

Ο Nadeau⁸ μου είχε ζητήσει να του γράψω ένα ημερολόγιο για το Βερολίνο (αν το γράψω όπως θέλω, θα πρέπει να με κάψουν επί της πυρᾶς, όλοι μα όλοι χωρίς εξαίρεση).⁹ Μίλησα στον Nadeau για το δικό σας βιβλίο. Είδε το πράγμα καθαρά, ένθουσιάστηκε στη σωστή του σημασία. Και μόνο δηλαδή αυτήν που πρέπει να έχουν

---

⁵ Το 1968 η Μαντώ Αραβαντινού ταξίδεψε στο Δυτικό Βερολίνο, προσκεκλημένη του προγράμματος της Deutsche Akademische Austauschdienst (DAAD) της Δυτικής Γερμανίας. Κατόπιν, αυτοεξόριστη, μετέβη στην Γαλλία και συγκεκριμένα στο Παρίσι (1970 – 1977), όπου σπούδασε στην École des Hautes Études, και με υποτροφία της Σορβόνης, στο Université de la Sorbonne Nouvelle (Paris III).

⁶ Αναφέρεται στην έκδοση του τόμου των *Δεκαοχτώ Κειμένων* (Ιούλιος 1970) από τις εκδόσεις Κέδρος.

⁷ Πρόκειται ενδεχομένως για τον Αλέξανδρο Κουμπή (1921-2009) κριτικό και ιστορικό της νεοελληνικής λογοτεχνίας, γνωστό με το φιλολογικό ψευδώνυμο Αλέξανδρος Αργυρίου, ο οποίος συμμετείχε στην έκδοση των *Δεκαοχτώ Κειμένων* και των *Νέων Κειμένων I*.

⁸ Maurice Nadeau (1911-2013): κριτικός λογοτεχνίας και εκδότης. Υπήρξε μέλος του Γαλλικού Κομμουνιστικού Κόμματος και έπειτα της τροτσκιστικής παράταξης La ligue Communiste. Το 1945 δημοσίευσε την *Ιστορία του Σουρρεαλισμού*. Συνεργάστηκε με ποικίλα έντυπα της εποχής όπως η εφημερίδα *Combat*, τα περιοδικά *France Observateur* και *Express*. Μαζί με τον Maurice Saillet ίδρυσαν το περιοδικό *Les Lettres Nouvelles*, όπου ως διευθυντής της ομώνυμης στήλης παρουσίασε κριτικά πεζογράφους του 20^{ου} αιώνα.

⁹ Πιθανώς πρόκειται για το βιβλίο *Μετα-γραφή ή Εμπειρία Συνόρων*, στο οποίο η Μ. Αραβαντινού καταθέτει τις εμπειρίες της από τη διαμονή της στο Δυτικό Βερολίνο. Το κείμενο αυτό γράφτηκε τα καλοκαίρια του 1971-1972 στην Ibiza, τυπώθηκε το 1975 σε 2.000 αντίτυπα και κυκλοφόρησε από τις εκδόσεις Ερμής.

τὰ κείμενα, ἔξω ἀπὸ τὶς ὅποιες λογοτεχνικὲς ἀρετὲς. Αὐτὸς ἐπιμένει στὴ γρήγορη παρουσίαση: «Ἡ πράξη ἔγινε τώρα. Τώρα πρέπει νὰ γίνῃ καὶ ἡ παρουσίαση ἔξω». Περισσότερες λεπτομέρειες, μεταφραστικὲς καὶ ἀργοποριῶν λόγῳ *vacances*,¹⁰ θὰ δεῖς στὸ γράμμα τοῦ Ἀλέκου.

Τὸν ἐνάμιση χρόνῳ στὴ Γερμανία ποιητὲς καὶ μὴ, φοιτητὲς καὶ ἄλλοι νέοι ἄνθρωποι μοῦ δείχναν καὶ τὸ ἄρθρωναν πὼς ἡ ποίηση: μα κανεὶς δὲν τὴν χρειάζεται, κανένας ἀπολύτως. Τὸ πολὺ πολὺ ποίηση τοῦ τοίχου... τίποτα ἄλλο. Μερικοὶ *avant – gardistes*¹¹ ποιητὲς γράφουν. Ὁ Enzensberger¹² δὲν γράφει ποίηση βγάζει τὸ περιοδικό, μόνο *Kursbuch*, καὶ ὁ Höllerer¹³ μόνο διδάσκει καὶ ἡ ποίηση στὰ συρτάρια καὶ κρυφά, γιατί τὰ παιδιά δὲν τὴν χρειάζονται. Αὐτοὶ ποὺ γράφουν οἱ *avant gardistes – lettristes* κάτι ψευδοτυπώνουν στὴν Ἀμερική. Εἴμαστε νομίζω ἀκόμη ἀπ’ τὶς λίγες χώρες ποὺ οἱ ἄνθρωποι γράφουν ποίηση (καὶ γιὰ νὰ τὴν γράφουν κάποιον τὴν χρειάζονται). Πίκρες λοιπὸν καθημερινὲς ἢ κουβέντα ἢ τὸ διάβασμα πραγμάτων σχετικῶν μὲ [τὴν] λογοτεχνικὴ παραγωγή στὴν Γερμανία (ἐκτὸς ἀπὸ κοινωνιολογικὴ ἔρευνα, μανιφέστο καὶ δοκίμιον βαρὺ γερμανικό, θεμελιωμένο καὶ ἀκλόνητο). Αὐτὰ πολὺ ἐκτιμοῦνται καὶ πουλιοῦνται στὴν εἴσοδο τῶν πανεπιστημίων σὲ χυδαῖες ἐκδόσεις κακὰ τυπωμένες, ἀδιάβαστες. Ὅμως οἱ φοιτητὲς κάνουν οὐρὰ γιὰ ὑλικὸ ποὺ τὸ εἶχα διαβάσει ἤδη τὸν τελευταῖο χρόνῳ σὲ περιοδικά, ἐφημερίδες, *feuille volante*,¹⁴ μόνο ποὺ τώρα τᾶχουν σὲ χαμηλὴ τιμὴ (νομίζουν) 3-10 D[utsche] M[arks] «Δῶσε καὶ μένα μπάριμπα». Μιὰ ὥραία καταναλωτικὴ κοινωνία, πλουτίζουν οἱ ἐκδότες, πληρώνουν οἱ φοιτητὲς καὶ τί ὥραία ποὺ ζοῦμε. Ὡστόσο ἔφτασε τὸ βιβλίον καὶ διάβασα τοὺς δικούς μας ποιητὲς καὶ ἀνάσανα μὲ τὰ ποιήματα καὶ πρῶτα τοῦ Γ. Σεφέρη.¹⁵ Ἡ φίλη μας ἡ Ἡρώ μοῦ ἔχε ἀντιγράψει σ’ ἓνα γράμμα τῆς ἓναν στίχον.¹⁶ Εἶχα δεῖ τὸ κείμενον ἀγγλικὰ καὶ ἀργότερα στὸ *Monde*. Βλέπεις ὁ σοφὸς αὐτὸς γέροντας ὄχι μόνο γνωρίζει τῆς κάτω γῆς τὰ πράγματα, ἀλλὰ

¹⁰ «διακοπών»

¹¹ «πρωτοπόροι»

¹² Hans Magnus Enzensberger (1929): Γερμανὸς συγγραφέας, δοκιμογράφος καὶ ποιητής. Ἰδρυσε τὰ περιοδικὰ *Das Kursbuch* καὶ *TransAtlantik*.

¹³ Walter Höllerer (1922-2003): ποιητής, κριτικὸς λογοτεχνίας, καθηγητής στο πανεπιστήμιον τοῦ Βερολίνου καὶ ἐκδότης τῆς ἐφημερίδας *Akzent*. Προσπάθησε νὰ εξασφαλίσῃ παράταση υποτροφίας γιὰ τὴν Αραβαντινοῦ, χωρὶς ὠστόσο νὰ το καταφέρει βλ. Μαντῶ Αραβαντινοῦ, *Μετα-γραφὴ ἢ Εμπειρία Συνόρων*, Ἑρμής, Αθήνα, 1975, 82-84.

¹⁴ «λυτὰ φύλλα»

¹⁵ Ἐννοεῖ τὸ ποίημα τοῦ Γ. Σεφέρη «Οἱ Γάτες τ’ Ἀη Νικόλα» βλ. Ἐπίμετρο γιὰ μιὰ ἀναλυτικὴ παρουσίαση τῶν περιεχομένων τοῦ τόμου τῶν *Δεκαοχτὼ Κειμένων*.

¹⁶ Ἐνδεχομένως πρόκειται γιὰ τὴν Ἡρώ Τσαρνά, ἡ ἀλληλογραφία τῆς ὁποίας με τὴν Μ. Αραβαντινοῦ ἀπέκειται στὸ Ε.Λ.Ι.Α, φάκελος 9 υποφάκελος 9.2, σύμφωνα με τὴν διαθέσιμη περιγραφή τοῦ ἀρχείου.

κάνει κι αυτά τὰ γενναία ιστορικά πηδήματα μέσα στὸν χρόνο, ὁ ἴδιος ὄντας ἕνας Πρωτέας (ἐννοῶ τὸ δαιμονικὸ τῆς θάλασσας, ὄχι τὸν Ἀθηναῖο ναύαρχο) καὶ δὲν τὸν πιάνει τὸ κακὸ ἢ ἴσως καταφέρνει καὶ τὸ ξορκίζει. Ὁ Γιατρός¹⁷ μας εἶναι συγκλονιστικός. Αὐτὰ τὰ πεζολογικὰ ποὺ περνοῦν μέσα στὸ στίχο καὶ ποὺ δυναμώνουν τὴν ποιητικὴ του δύναμη. Τί νὰ σοῦ πῶ Γιάννη ἔμεινα ὄρες σκεφτικὴ καὶ συγκινημένη. Ὅρισμένα κείμενα ἦταν ἐκπλήξεις γιὰ μένα. Ὁ δε γεωγραφικὸς χῶρος ποὺ διαλέξατε τί ὠραία ποὺ ταιριάζει στὸ τοπίο.¹⁸

Ὅμως ἄλλο ξεκίνησα νὰ ρωτήσω καὶ νὰ ποὺ μπλέχτηκα σ' ἕνα μονόλογο περὶ ποίησης.¹⁹ Πρόκειται γιὰ τὸν Γ. Σεφέρη, εἶναι εὐχαριστημένος μὲ τὴν μετάφραση ποὺ μπήκε στὸ *Monde* τῆς Sophie Le Bret,²⁰ Ἐννοῶ τὴν ἐγκρίνει; Θᾶθελε νὰ χρησιμοποιηθεῖ ἡ ἴδια μετάφραση ἢ ἄλλη καὶ τότε ποιᾷ; Ἡ ἔχει μεταβολὲς νὰ κάνει σ' αὐτὴν, τῆς Sophie Lebret [sic]. Αὐτὰ θᾶθελα νὰ ρωτήσεις τὸν Γ. Σεφέρη, τὸν βλέπεις νομίζω. Ἀπορεῖς γιατί δὲν τοῦ γράφω ἐγώ... μὰ γιατί φοβᾶμαι πὼς δὲν μᾶς ἐμπιστεύεται, μᾶς θεωρεῖ λιγάκι σαλταδόρους. Ἄς εἶναι.

Ανεξάρτητα ὅμως ἀπὸ Γ. Σεφέρη ἤθελα τὴν δικιά σου γνώμη στὸ θέμα (βλέπε γράμμα Ἀλέκου)²¹ πὼς τὸ βλέπεις τὸ ὅλο θέμα. Συμφωνεῖς κατ' ἀρχὴν γιὰ τὴν παρουσίαση στὸν Nadeau; Μαθαίνω ἀπ' τὴν Χρῦσα²² πὼς θὰ εἶσαι στὴν Ἀθήνα ὡς τίς 20.8, γράψε μου ἂν μπορεῖς.

Πῆς τῆς Joy²³ πὼς χάρηκα ποὺ πῆρε τὸ σπῆτι τῆς Π[ατριάρχου] Ἰωακείμ. Ἔμαθα ἀπ' τὸν ἄλλον ἐκεῖνο Γιάννη περιληπτικὰ νέα σου καὶ βιαστικά. Γράψε ἂν μπορεῖς.

---

¹⁷ Τάκης Σινόπουλος (1917-1981): ποιητής, μεταφραστής, δοκιμογράφος καὶ κριτικός. Με τὸ πέρασ του Εμφυλίου εγκαταστάθηκε στὴν Ἀθήνα, ὅπου καὶ ἐργάστηκε ὡς παθολόγος. Τὴν περίοδο τῆς δικτατορίας συμμετείχε στὴν ἐκδόση τῶν *Δεκαοχτὼ Κειμένων*, τῶν *Νέων Κειμένων 1* καὶ *Νέων Κειμένων 2*. Στὸ ἀρχεῖο του, τὸ ὁποῖο ἀπόκειται στὴν Γεννάδειο Βιβλιοθήκη, ἐντοπίζεται μεταξύ ἄλλων καὶ ἡ ἀλληλογραφία του με τὴν Μ. Αραβαντινοῦ.

¹⁸ Ὅρισμένα διηγήματα τοῦ τόμου διαδραματίζονται στὴ φανταστικὴ χώρα τῆς Νοτίου Ἀμερικῆς Boliguay, ἡ ὁποία τελεῖ ἐπίσης ὑπὸ καθεστὼς στρατιωτικῆς δικτατορίας. βλ. Roderick Beaton, *Εἰσαγωγή στὴ Νεότερη Ἑλληνικὴ Λογοτεχνία. Ποίηση καὶ Πεζογραφία 1821-1992*, μτφ. Ε. Ζούργου, Μ. Σπανάκη, Νεφέλη, Ἀθήνα, 1996, 332.

¹⁹ Ἡ φράση τῆς Μ. Αραβαντινοῦ «μπλέχτηκα σ' ἕνα μονόλογο περὶ ποίησης» παραπέμπει στὸ δοκίμιο τοῦ Γ. Σεφέρη, «Μονόλογος πάνω στὴν ποίηση», *Δοκίμια Α'*, Ἴκαρος, Ἀθήνα, 1974.

²⁰ Πρόκειται γιὰ τὴν γαλλικὴ μετάφραση τοῦ ποιήματος «Οἱ Γάτες τ' Ἀη Νικόλα» ἀπὸ τὴν Sophie Le Bret, ἡ ὁποία δημοσιεύτηκε στὶς 18 Ἀπριλίου 1970 στὴν ἐφημερίδα *Le Monde*.

²¹ Ἡ συγκεκριμένη ἐπιστολὴ τῆς Μ. Αραβαντινοῦ πρὸς τὸν Α. Αργυρίου δὲν βρέθηκε στὸν φάκελο.

²² Χρῦσα Προκοπάκη (1940): ποιήτρια καὶ μεταφράστρια. Σπούδασε φιλολογία στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν καὶ ἔπειτα στὸ Παρίσι. Συνεργάστηκε με τὰ ἐντυπα *Επιθεώρηση Τέχνης*, *Πανσπουδαστικὴ* καὶ *Ο Πολίτης*. Μαζί με τὴν Catherine Leroune ἐπιμελήθηκαν τὴν μετάφραση τῶν *Ακυβέρνητων Πολιτειῶν* τοῦ Σ. Τσίρκα στα γαλλικά.

²³ Joy Coulestantinou (χ.χ): τὸ 1952 παντρεύτηκε τὸν γλύπτη Κώστα Κουλεντιανό. Ἐξῆσε μόνιμα στὴν Ελλάδα ἀπὸ τὸ 1963. Στὴ δεκαετία τοῦ 1960 ἀσχολήθηκε με τὴ συλλογὴ δημοτικῶν τραγουδιῶν ἀπὸ τὴ Σκύρο, τὴ Σκόπελο καὶ τὴν Ἀλόνησο, καθὼς καὶ με τὴ συστηματικὴ φωτογράφιση θεμάτων λαογραφικῶν

Διεύθυνση: c/o Claudie Marx 7 Quai aux Fleurs Paris 4^e.

Φιλιά
Μαντώ

2

[ΤΣΙΡΚΑΣ ΠΡΟΣ ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ]

Αθήνα, 14 Αυγούστου 1970

Μαντώ μου,

Μεγάλη χαρά μου έδωσες με το γράμμα σου, ύστερα από τόσους και τόσους μήνες που είχα να μάθω νέα σου. Διάβασα και το γράμμα σου προς Άλέκο, βιαστικά όμως γιατί έφευγε για την Κρήτη. Έτσι μ' αυτό μου το γράμμα είναι σά να σου άπαντώ, προσωρινά και για τους δυό.

Εύχομαι στην Αμερική να μην έχεις τις πίκρες της Γερμανίας. Ο Μπούλης²⁴ μου διηγήθηκε μερικές άπ' αυτές. Όταν ρωτήθηκα από έναν άμερικόνο καθηγητή του Πρίνστον για σένα, είπα, βεβαίως, τα καλύτερα λόγια. Με ρωτούσαν για λογαριασμό ενός Πανεπιστημίου, δέν θυμάμαι, όχι πάντως του Μπούφαλο. Δεν θέλω να πώ πώς αυτό συντέλεσε, θέλω μόνο να ξέρεις πώς μένω πάντα πιστός σου.

Θαυμάσια ή ιδέα σου για τον Ναντώ. Ο Τάκης, που του έστειλε το βιβλίο, περίμενε από τον ίδιο κάποιο νεύμα. Πάντως το σύμφωνο πρέπει να δοθεί άπ' όλους μαζί, κι αυτό, τη στιγμή που σου γράφω, είναι κάπως δύσκολο: όλοι έχουν σκορπίσει στα νησιά και τα βουνά. Γι' αυτό, χωρίς να σταματᾶ ή προεργασία, θα σε παρακαλοῦσα να κάνεις ύπομονή ως το τέλος του μηνός. Ο έχων μεγαλύτερη εύχέρεια για να συγκεντρώσει τις άπαντήσεις είναι ο Ρόδης²⁵ (βλ. διεύθυνσή του). Πάντως, μιá άρχή που θα 'πρεπε να τηρηθεί είναι: όχι άνθολογία, όχι έπιλογή· ή όλα, άκόμα και τ' άνιαρά (άν τέτοια ύπάρχουν ένδεχόμενα για τους ξένους) ή τίποτα.

ενδιαφέροντος. Έγραψε το λαογραφικό περιεχομένου *The Goat-Dance of Skyros*, Ερμής, 1977 και το μυθιστόρημα *Μαίη*, μτφ. Π. Ισχυρίδου, Άγρα, 1993. Στα γράμματα αναφέρεται από τους επιστολογράφους ως Joy, Τζόη ή και Τζού.

²⁴ Αναφέρεται στον Θ. Δ. Φραγκόπουλο (1923-1998), ο οποίος αποκαλούνταν συχνά έτσι από το στενό φιλικό του περιβάλλον. Ποιητής, πεζογράφος, δοκιμιογράφος. Ανέπτυξε αντιδικτατορική δράση και συμμετείχε στην έκδοση των *Δεκαοχτώ Κειμένων* και των *Νέων Κειμένων 1*.

²⁵ Ρόδης Ρούφος (1924-1972): μυθιστοριογράφος, δοκιμιογράφος. Πήρε μέρος στην Αντίσταση και έπειτα στις ένοπλες ομάδες του ΕΔΕΣ. Την περίοδο της δικτατορίας πρωτοστάτησε στις αντικαθεστωτικές εκδηλώσεις, καθώς και στη διαμαρτυρία των δεκαοχτώ συγγραφέων, που ακολούθησε τη δήλωση Σεφέρη. Συμμετείχε στην έκδοση των *Δεκαοχτώ Κειμένων*, των *Νέων Κειμένων 1* και των *Νέων Κειμένων 2*.

Για τις «Γάτες»²⁶ έχω την εντύπωση πώς ή μετάφραση ἄρεσε τοῦ Γέρου. Αὐτὸ ποὺ τὸν στενοχώρησε, στὸ *Μὸντ* δηλαδή, ἦταν ἡ ἐλάχιστη ἐπιφάνεια τῶν κειμένων ποὺ γειτόνευαν μὲ τὸ δικὸ του. Ἄγνωστοι, ὅπως στίς μοντέρνες πολυκατοικίες. Θὰ τὸν δῶ τὴν ἐρχόμενη βδομάδα καὶ θὰ τὸν ρωτήσω εἰδικὰ γιὰ τὴ γαλλικὴ μετάφραση τῆς Λέ Μπρέτ.

Ἡ Τζόου βρίσκεται στὴ Σκύρο, θὰ μείνει ὅλο τὸ Σεπτέμβρη. Στὸ σπίτι σου εἶναι εὐτυχισμένη – γιὰ τὴ διαρρύθμιση τοῦ χώρου – καὶ ἀπελπισμένη ἀπὸ τοὺς θορύβους τῶν λεωφορείων. Θὰ συνηθίσει. Περίμενε κι ἄλλο γράμμα μου ἀργότερα.

Σὲ φιλῶ

Γιάννης

3

[ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ ΠΡΟΣ ΤΣΙΡΚΑ]

Παρίσι Νοέμβρη 28 [1970]

Αγαπητὴ Γιάννη,

ἀπ' τὸ καλοκαίρι ἔχομε νὰ τὰ ποῦμε. Ἀπ' τὴν Χρύσα μαθαίνω μερικά, θὰ ἔλεγα μεταφραστικὰ μόνο, δικὰ σου. Ξέρω πάντως, πὼς εἶσαι καλά. Τὰ ἄλλα μεταφραστικὰ τοῦ βιβλίου σας, βρίσκονται σ' ἓνα *point mort*.²⁷ Ὑποπτεύομαι τὴν ἐξήγηση. Ἔστειλα δυὸ *rapports*²⁸ στὸν Nadeau τὸ ἓνα, στὸν Maspero²⁹ τὸ ἄλλο, ἐδῶ καὶ περίπου ἐνάμιση μῆνα. Τηλεφώνησα τὴν περασμένη βδομάδα στοῦ Nadeau, μὲ παρακάλεσε νὰ περιμένω λίγο, δὲν ἔλαβε ἀκόμα ἀπόφαση. Νομίζω πὼς ἓνα μεγάλο μέρος τῆς ὑποθερίας Nadeau σὲ σύγκριση μὲ [τὸν] ἄρχικό ἐνθουσιασμό, ὀφείλεται νομίζω σὲ 'κεῖνον τὸν Βουργουνδό χωριάτη, τὸν Jacques[s] Lacarrière.³⁰ Ἔτσι πῆγε καὶ τοῦ πρότεινε νὰ ἐμφανίσει ὀρισμένα κείμενα χωριστά, στίς *Lettres Nouvelles*. Καὶ βέβαια ὁ Nadeau, ἰδιαίτερα ἐπιρρ[ε]άσιμος, κάθεται τώρα καὶ κλώθει. Ὁ Maspero εἶναι μέσα στὰ θεμιτὰ ὅρια τῆς

²⁶ Ἐννοεῖ το ποίημα τοῦ Γ. Σεφέρη «Οἱ Γάτες τ' Ἀη Νικόλα».

²⁷ «νεκρὸ σημεῖο»

²⁸ «υπομνήματα»

²⁹ François Maspero (1932-2015): Γάλλος συγγραφέας, μεταφραστὴς καὶ ἐκδότης. Το 1959 ἰδρύει τὸν ἐκδοτικὸ οἶκο Éditions François Maspero, στὸν ὁποῖο καὶ ἐκδίδονταν κυρίως βιβλία ἀριστερῶν συγγραφέων.

³⁰ Jacques Lacarrière (1925-2005): Γάλλος συγγραφέας, μεταφραστὴς καὶ φιλέλληνας. Ασχολήθηκε ἰδιαίτερα μὲ τὴν προβολὴ τῆς ἐλληνικῆς λογοτεχνικῆς παραγωγῆς στο ἐξωτερικό.

ἀργοπορίας, νομίζω, και θέλω βέβαια πρώτα την ἀπάντηση Nadeau. Τὸν προτιμοῦνε, νομίζω, γιὰ πολλοὺς λόγους.

Πέρασα μιὰ περίοδο ὀργῆς με τὸ νέο βιβλίο τοῦ Κέδρου, με συγγραφέα τὸν Σάκη μας.³¹ Ἦ ἔχω ἄδικο; Γιάννη; Πῶς καταπιάνονται ἔτσι με τὴν ἱστορία; Μὲ τὸση ἑλαφρῶν καρδιά και με βάρβαρα χέρια; Δὲν ἔχουν ἀκουστὰ πῶς ἡ ἱστορία ἀγγίζεται μόνον με τρέμοντα δάχτυλα; Τί πᾶν νὰ ποῦν αὐτά; Τί σημαίνουν; «Ὅταν λέει οἱ μικροὶ λαοὶ με τοὺς φανατισμοὺς τους ἐπισύρουν τις ἐπεμβάσεις τῶν μεγάλων»; Αὐτὸ σὲ σχέση με ἐπίσκεψη Τσώρτσιλ στὴν Ἀθήνα 1944. Δηλαδή ὁ φίλος δὲν θέλει νὰ καταλάβει τίποτα. Ὅσο κι ἂν τὰ φωνάζουν τὰ μεγάφωνα και ὁ Raymond Aron³² ἀκόμα; Πῶς ἡ μοιρασιά και ἡ ἐπέμβαση... και κάπου ἔγιναν κάτι Γιάλτες.³³ Τίποτα ἀπ' αὐτὰ δὲν ἔχει ἀκούσει; Ἀλλὰ γιατί ρωτᾶω ἐσένα; Ἐσὺ δὲν νομίζω νὰ διαφωνεῖς. Τὸν ἴδιον πρέπει νὰ ρωτήσω. Ἀλλὰ πῶς; Γραφτὰ και «ἀγαπητέ μου»; Πότε θὰ τὰ ποῦμε ἑλληνοελληνιστί; Γιατί βέβαια δὲν μπορῶ νὰ κάνω τις βρωμιές τῶν γελοίων ὑπαλλήλων τῆς D[eutsche] W[elle]. Δὲν μπορῶ νὰ μιλάω ἐγὼ κι ὁ ἄλλος νὰ μὴν μπορεῖ νὰ ἀπαντήσει. Ἄς καταπιοῦμε λοιπὸν τὴν ὀργή μας και τὴν γλώσσα μας! Ἔγραψα, δυὸ λόγια μόνο τοῦ Μπούλη³⁴ μας. Δὲν ἀπάντησε, μπορεῖ νὰ θύμωσε κι ὅλας. Οἱ ἄνθρωποι ἔχουν περιέργες διασυνδέσεις με τὸ παρελθόν κι ἐγὼ ἔχω κόψει πολλές σάπιες γέφυρες.

Ἔστειλα ἓνα γράμμα και μέσα μιὰ ἀνακοίνωση, πὸ εἶχα κάνει στὸ Poigny La Forêt, γιὰ τὴν *imagination créatrice dans le monde moderne*³⁵, στὸν Γιατρό!³⁶ Τὴν ἔλαβε; Μήπως χάθηκε; Θὰ λυπηθῶ πολὺ! Ἄν σ' ἐνδιαφέρει μπορῶ νὰ σοῦ στείλω ἓνα μικρὸ ἀντίτυπο. Τίποτα τὸ σπουδαῖο μὴ νομίζεις, και πολὺ σχηματικὸ γιὰ τὸ γοῦστο μου, εἶχα

---

³¹ Πιθανὸν ἀναφέρεται στὸ βιβλίο τοῦ Αναστάσιου Πεπονὴ *Προσωπικὴ μαρτυρία*, το ὁποῖο ἐκδόθηκε το 1970. Ὁ Αναστάσιος Πεπονὴς (1924 - 2011) υπῆρξε δικηγόρος και πολιτικός. Σπούδασε στὴ Νομικὴ Σχολὴ Ἀθηνῶν και ἀσκήσε το ἐπάγγελμα τοῦ δικηγόρου. Τὴν περίοδο τῆς ἐπταετίας ἀνέπτυξε ἔντονη ἀντιδικτατορικὴ δράση ως μέλος τοῦ Ἐθνικοῦ Κινήματος Δημοκρατικῆς Ἀντιστάσεως (ΕΚΔΑ) και τῆς Ἐταιρίας Μελέτης Ἑλληνικῶν Προβλημάτων (ΕΜΕΠ).

³² Raymond Aron (1905-1983): Γάλλος κοινωνιολόγος, ιστορικός και πολιτικός σχολιαστής γνωστός γιὰ τον σκεπτικισμό του. Συμμετείχε στὴν ἐκδόση τοῦ περιοδικοῦ *Les Temps Modernes*.

³³ Ἀναφέρεται στὴ δευτέρη διάσκεψη τῆς ἀντιχιτλερικῆς συμμαχίας στὴ διάρκεια τοῦ Β' Παγκοσμίου Πολέμου, γνωστὴ και ως Συμφωνία τῆς Γιάλτας (4 - 11.2.1945).

³⁴ Ἐννοεῖ τον Φ. Δ. Φραγκόπουλο.

³⁵ «δημιουργικὴ φαντασία στὸν σύγχρονο κόσμο»

³⁶ Στὸ ἀρχεῖο τοῦ Τάκη Σινόπουλου στὴν ἐνότητα Ι.Γ' «Θεματικὴ Ἀλληλογραφία» και συγκεκριμένα στὸν φάκελο 6 και υποφάκελο 1 ἐντοπίζεται δακτυλογραφημένη στα γαλλικά ἡ ἀνακοίνωση τῆς Μ. Αραβαντινοῦ με τίτλο «Le monde moderne et l'imagination créatrice». Το δοκίμιο αὐτὸ διαβάστηκε σε Διεθνή Συνάντηση Ἑρωπαϊκῶν Ἀνταλλαγῶν και Ἀλληλοβοήθειας, ὁργανωμένη ἀπὸ το Ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ τῆς Γαλλίας στὸ Poigny-La-Forêt, τον Οκτώβριο τοῦ 1970. Συμπεριλήφθηκε στὸν τόμο *L'imagination créatrice*, ὁ ὁποῖος κυκλοφόρησε ἀπὸ τις ἐκδόσεις Langage στὴ Ζυρίχη το 1971. Στὴν ἀνά χεῖρας ἐργασία παρατίθεται ἡ μετάφραση τῆς ἀνακοίνωσης ἀπὸ τον Ἀνδρέα Παγουλάτο, ὅπως αὐτὴ δημοσιεύθηκε στὸ περιοδικὸ *Μανδραγόρας*, 22-23 (1999) (βλ. Παράρτημα ΙΙ).

ὅμως μισή ὥρα καιρὸ κι ἔπρεπε νὰ πῶ πολλά. Καὶ πιὸ πολὺ νὰ μαρτυρήσω. Ἐννοῶ μαρτυρία. Ἦταν μεγάλη ἐμπειρία αὐτὴ ἢ συνάντηση μὲ ποιητὲς μόνο Εὐρωπαίους. Αποκλείσθηκαν οἱ Ρῶσοι καὶ οἱ Ἀμερικάνοι, ἦρθαν πολλοὶ γείτονες ἀπὸ Ρουμανία καὶ Γιουγκοσλαβία καὶ Βουλγαρία καὶ Οὐγγαρία καὶ Τσεχοσλοβακία καὶ Πολωνία. Καὶ Πορτογαλία βέβαια, Ἰσπανία κί Ἑλλάς καὶ πολλοὶ Γάλλοι. Μᾶς ἦρθε κι ἓνας Τσιρόπουλος³⁷ ἀπὸ τὴν Ἀθήνα μὲ σύσταση τοῦ Τερζάκη πρὸς ἐμένα. Ἔβγαλε λέει ἓνα θεολογικὸ περιοδικὸ ἄντι ἱερο...μικὸ [sic], δειλὸς καὶ μαραμένος καὶ κάτι μᾶς εἶπε περὶ ὑπάρξεως θεοῦ, πολὺ σεμνὰ πρέπει νὰ πῶ, σὲ ἀντίθεση μὲ τον συμπατριώτη μας τὸν Κ. Παπαϊωάννου³⁸, ὁ ὁποῖος ἐχλευάσθη. Αὐτὸ εἶναι τὸ ρῆμα ποὺ ταιριάζει... Ἔτσι κάτι πυροτεχνήματα ἀμόλυσσε περὶ Hölderlin καὶ Rimbaud, βάρβαρος ὁ φίλος καὶ διαφανής. Οἱ Γάλλοι τὸ φυσοῦν καὶ δὲν κρῶνουν. Καὶ τί δὲν μᾶς εἶπε, μὲ πολλοὺς ἰδρωτὲς καὶ νεῦρα. Αὐτὸς ἔχει κληρονομήσει ὅλη τὴν ἀνεντιμότητα ὀρισμένων Γάλλων διανοουμένων καὶ ἐπὶ πλέον καμμιά ἀρετή, οὔτε κὰν αὐτὴ τῆς Realpolitik,³⁹ ποὺ λένε οἱ Γερμανοί.

Σκοπεύω νὰ τυπώσω τὴν μετάφραση τῶν *Δουβλινέζων*, ἐλπίζω νὰ μὴν μ' ἔχει προλάβει κανένας ἄλλος. Θυμᾶσαι, τὴν δούλευα ἀπ' τὴν Ἑλλάδα ἀκόμα. Ποιὸς νομίζεις πὼς θὰ ἐνδιαφερόταν; Αὐτὴ τὴν στιγμή τῆς περνῶ τὸ δεύτερο χέρι, τελειώνει σὲ μιὰ βδομάδα καὶ τὴν καθαρογράφω, δυστυχῶς ὄχι σὲ μηχανή, γιατί δὲν ἔχω. Μὲ τὸ χέρι, ὅσο γίνεται πιὸ καθαρά. Θὰ τὸ δεχτοῦν οἱ τυπογράφοι; Λέω νὰ προσθέσω κι ἓνα πρόλογο, ἀλλιῶς δὲν ἔχουν νόημα νὰ βγοῦν οἱ *Δουβλινέζοι*. Ἐναν πρόλογο καθρέφτη ἐννοῶ. Τί σημαίνουν!! Γιατὶ καλῶς κακῶς δὲν μπορῶ νὰ ζητῶ νὰ καταπιάνομαι με Joyce, χωρὶς νᾶχω μεταφράσει τίποτα στη Γλῶσσα μας. Καὶ τώρα ποὺ ξαναβλέπω τὴν μετάφραση, δὲν εἶναι κακὴ ξέρεις.

Τελείωσα τὴν *Γραφή Γ'*, καθαρογράφεται αὐτὴ στὴ μηχανή. Ὅμως φοβᾶμαι πὼς δὲν περνάει. Θὰ δεῖς. Ἔχει πολλά θυμωμένα, θὰ μοῦ πεῖς ἐσύ. Ἄν ὄχι ἐκεῖ, τότε goneo⁴⁰ καὶ Παρίσι, ποὺ θέλω ν' ἀποφύγω. Για πολλοὺς καὶ βασικοὺς λόγους.

---

³⁷ Κώστας Τσιρόπουλος (1930-2017): ποιητής, πεζογράφος καὶ εκδότης. Ἐπὶ σειρά ἐτῶν ἔγραφε ἐπιφυλλίδες στὴν *Καθημερινή* καὶ διετέλεσε διευθυντὴς τοῦ περιοδικοῦ *Ευθύνη*. Ἰδρυσε τὸν εκδοτικὸ οἶκο Οἱ Εκδόσεις τῶν Φίλων καθὼς καὶ τὸ ετήσιο φυλλάδιο *Χριστιανικὸ Συμπόσιο*, στο ὁποῖο θα αναφερθεῖ ἡ Μ. Αραβαντινοῦ.

³⁸ Κώστας Παπαϊωάννου (1925-1981): ἀκαδημαϊκὸς καὶ συγγραφέας. Στὴ διάρκεια τῆς Κατοχῆς σπούδασε στὴ Νομικὴ Σχολὴ Ἀθηνῶν. Υπῆρξε μέλος τοῦ ΕΑΜ καὶ τοῦ ΚΚΕ. Με τὴ βοήθεια τοῦ Γαλλικοῦ Ἰνστιτούτου τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1945 ἐπιβιβάστηκε στο πλοῖο Ματαρόα καὶ μετέβη στο Παρίσι.

³⁹ «πολιτικὸς πραγματισμὸς»

⁴⁰ «πολύγραφος»

Μήπως θυμάσαι τὸ ὄνομα τοῦ καθηγητῆ, ποὺ σὲ ρώτησε γιὰ μένα; Ἀπὸ ποιο Πανεπιστήμιο ἦταν; Θᾶθελα νὰ τοῦ γράψω. Τελικὰ δὲν θὰ πάω Γενάρη στο Buffalo, δὲν τὸ ἤθελα καθόλου. Αὐτοὶ οἱ 35 βαθμοὶ ὑπὸ τὸ μηδέν. Θὰ πάω ὅπως φαίνεται καλοκαίρι κι ἔπειτα χειμῶνα θὰ κοιτάξω κάτι ἄλλο. Γι' αὐτὸ ρωτῶ, ἂν θυμᾶσαι, νὰ γράψω σ' αὐτὸν τὸν καθηγητῆ γιὰ τὸν προσεχῆ Σεπτέμβριο. Ἐλπίζω πὼς ὁ Νίχσον δὲν θὰ περικόψει κονδύλια καὶ ἀριθμὸ καλεσμένων, ὅπως τὸ 1970. Τὸ εὐχάριστο εἶναι πὼς παίρνω ἀπ' τον Γενάρη μιὰ μικρὴ ὑποτροφία (μεταξὺ μας αὐτὸ) ἀπ' τοὺς Γάλλους. Ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν. Θὰ μὲ βοηθήσει πολὺ. Ὁ Pierre Emmanuel⁴¹ βοήθησε πολὺ. Βλέπεις βοηθοῦν καὶ τοὺς ποιητὲς πότε – πότε. Δηλαδή δὲν ἔχω κανένα παράπονο μὲ τοὺς Γάλλους καὶ ὅλα αὐτὰ χωρὶς τυμπανοκρουσίες καὶ προστυχίες καὶ προπαγάνδες. Καὶ περάστε νὰ σᾶς δείξωμε στὸ τσίρκο, ποὺ λέγεται Βερολίνο. Ἔμαθα ἀπὸ συγγενῆ του πὼς ὁ Γέρος⁴² μας βρίσκεται στὸ Παρίσι γιὰ νὰ κοιταχτεῖ, δὲν νομίζω νὰ θέλει νὰ δεῖ ἀνθρώπους. Μου εἶπαν πὼς εἶναι κουρασμένος, μοιάζει πάντως.⁴³

Βγῆκε τὸ βιβλίο στὴ Γερμανία, καὶ μέσα ἔνα δοκίμιο δικό μου, γιὰ τοὺς Ἕλληνες ἐργάτες. Θυμώσαν οἱ Γερμανοὶ, γιὰ τὰ λέω ἔξω ἀπ' τὰ δόντια γιὰ τὶς ἐπιχειρήσεις ποὺ ἀπασχολοῦν Ἕλληνες. Ὅμως τί νὰ πεῖς; 200.000 ἄνθρωποι, οἱ Εὐρωπαῖοι τῆς αὔριον; Ἀπελπισμένοι καὶ μονοδιάστατοι! Ὁ τίτλος του εἶναι *So sehen sie Deutschland*.⁴⁴ Ἔμαθα πὼς ἔγινε μιὰ discussion⁴⁵ στὴν T.V. καὶ αὐτὸς ποὺ μὲ ὑπερασπίστηκε ἦταν, φαντάσου, δημοσιογράφος τῆς *Zeit*. Ὅλα τὰ παράξενα γίνονται στὸν κόσμον αὐτόν. Καὶ οἱ κατ' ἐξοχὴν πεφωτισμένες δεξιὲς ἐφημερίδες δείχνονται προοδευτικὲς. Εἶμαστε δηλαδή τὸ ἄλλοθι. Ἐν τάξει Γιάννη. Φιλιά στὴν Joy.

Φιλιά
Μαντώ

---

⁴¹ Pierre Emmanuel (1916-1984): Γάλλος ποιητής. Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς γερμανικῆς κατοχῆς ἔλαβε μέρος στὴν Αντίσταση. Διετέλεσε επικεφαλῆς τῶν ἀγγλόφωνων υπηρεσιῶν τῆς γαλλικῆς ραδιοφωνίας, πρόεδρος τοῦ P.E.N. International (1961-1971), τῆς γαλλικῆς λέσχης PEN (1973-1976) καθὼς καὶ τοῦ γαλλικοῦ Ἐθνικοῦ Ὀπτικοακουστικοῦ Ἰνστιτούτου. Τὸ 1959 συμμετείχε στὸ Congress for Cultural Freedom, ὅπου ἀργότερα ἀνέλαβε τὴ θέση τοῦ ἀναπληρωτῆ γενικοῦ γραμματέα, καθὼς καὶ στὸ Fondation pour une Entraide Intellectuelle Européenne (FEIE – European Foundation for Intellectual Corporation), τοῦ ὁποῖου ἀποτέλεσε σημαντικὸ στέλεχος. Κείμενό του συμπεριλήφθηκε στὴν ἐκδοσὴ τῶν *Νέων Κειμένων 2*.

⁴² Ἐννοεῖ τὸν Γ. Σεφέρη.

⁴³ Τέλη Νοέμβρη τοῦ 1970 τὸ ζεύγος Σεφέρη μεταβαίνει στὸ Παρίσι γιὰ ιατρικὲς ἐξετάσεις τοῦ ποιητῆ.

⁴⁴ βλ. François Bondy (επιμ.), *So sehen sie Deutschland: Staatsmänner, Schriftsteller und Publizisten aus Ost und West nehmen Stellung*, Seewald, Stuttgart, 1970.

⁴⁵ «συζήτηση»

Διεύθυνση: Μ. Aravantinou 14, Rue de Quatrefages Paris 5^e

[Στο επάνω μέρος της τέταρτης σελίδας:] *είναι ένα σπίτι άνετο και μικρό που μου δώσαν να μείνω όλο τον χειμώνα. Αυτό ήταν αληθινό βασιλικό δώρο που λένε.

4

[ΤΣΙΡΚΑΣ ΠΡΟΣ ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ]

Αθήνα, 1^η Δεκεμβρίου 1970

Αγαπητή μου Μαντώ,

Πολύ χάρηκα με το γράμμα σου και σου άπαντώ άμέσως, πιάνοντας ένα ένα τα ζητήματα για να πηγαίνω πιο γρήγορα.

– Τα μεταφραστικά του 18ρικού βιβλίου καταλαβαίνω πως πάνε σαν τον κάβουρα. Και πολύ φυσικά, αφού καταπιάστηκε ο χωριάτης,⁴⁶ που άλλα ποθει ή ψυχή του. Πρέπει όμως να πούμε και του στραβού το δίκιο: όλα τα κείμενα δεν είναι το ίδιο έλκυστικά. Πάντως αυτό είναι όρος άπαραβάτος και σωστά. Ο χωριάτης προσπάθησε ήδη να διασπάσει, προτείνοντας δημοσιεύσεις στο *Μόντ* σε μερικούς. Δεν είπαν όχι, αλλά και δεν είδαν τίποτα.

Όσα μου γράφεις για το βιβλίο του Σάκη με βρίσκουν άπολύτως σύμφωνο.⁴⁷ Έτσι δεν μόρεσα να του γράψω μήτε δυό λόγια ευγενικά, μ' έπιασε γλωσσοδέτης. Βέβαια καταλαβαίνει το λόγο της σιωπής μου και δεν του άρέσει. Άλλά εγώ τον είχα προειδοποιήσει και τώρα δεν τολμá να μου παραπονεθει. Όσο για τον Μπούλη, δεν πρέπει να 'χεις άπορίες. Άλλο ζήτημα πόσο δρόμο έχει κάνει ο ίδιος από τότε κι άλλο οί διασυνδέσεις που συντηρει. Κρίμα, γιατί θα μπορούσε να ήταν πιο χρήσιμος σε κάτι τέτοια. Και για τους υπαλλήλους της Δ. Β.⁴⁸ συμφωνώ. Έκείνος προπαντός ο Αλέξανδρος,⁴⁹ είναι να σε πιάνει ναυτία. Τίποτα δεν κατάλαβαν ακόμα.

---

⁴⁶ Εννοεί τον Jacques Lacarrière.

⁴⁷ βλ. επιστολή 3.

⁴⁸ Ο Σ. Τσίρκας με τα αρχικά Δ. Β. εννοεί τον ραδιοφωνικό σταθμό της Deutsche Welle. Δεδομένου ότι πρόκειται για δακτυλογραφημένη σε γραφομηχανή επιστολή αντιλαμβανόμαστε ότι δεν ήταν δυνατή η εναλλαγή γλώσσας.

⁴⁹ Πρόκειται για τον πεζογράφο και δημοσιογράφο Αλέξανδρο Σχινά (1924-2012). Το 1959 εγκαταστάθηκε στη Γερμανία, όπου επί σειρά ετών εργάστηκε σε ελληνόφωνες εκπομπές της γερμανικής ραδιοφωνίας και, ανά διαστήματα, ως ανταποκριτής του ΕΙΡ και της ΕΡΑ. Χαρακτηριστική των πολιτικών

Σήμερα τὸ μεσημέρι μοῦ τηλεφώνησε ὁ Γιατρός. Τὸν ρώτησα καὶ μοῦ εἶπε πὼς εἶχε πάρει ἀπὸ καιρὸ τὸ κείμενό σου. Θὰ μοῦ τὸ δώσει τὸ γρηγορότερο. Μοῦ εἶπε πὼς σοῦ γράφει σήμερα καὶ τοῦ ἔδωσα τὴ νέα σου διεύθυνση. Ἀπὸ τὸν Κωστάκη Παπαϊωάννου τί περιμένεις; Ὅσο πάει καὶ χαλάει. Μᾶλλον ὅσο πάει τὸν πιάνει καὶ πιὸ πολὺ τὸ ἄγχος, γιατί ξέρει.

Δουβλινέζοι: Σήμερα σοῦ ταχυδρόμησαν ἀεροπορικὰ τὸ τελευταῖο τῆς Μικρῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Κέδρου κι ἓνα κατάλογο.⁵⁰ Ἀπὸ ἐκεῖ θὰ δεῖς πὼς ἡ σειρά εἶναι ἀξιόλογη, ἄσε πὺν ἔχει μεγάλο κοινό. Ἄν θές νὰ δώσεις τὴ μετάφρασή σου, θὰ τὴν πάρουν ἀμέσως. Πληρώνουν 500 τὸ πολὺ 600 δρχ. τὸ τυπογραφικὸ ἔξασέλιδο. Ὅπως θὰ δεῖς ἀπὸ τὰ ὀνόματα τῶν μεταφραστῶν, θὰ εἶσαι μὲ καλὴ παρέα. Μόνο νὰ στείλεις τὰ χειρόγραφέ σου στὸν Κέδρο συστημένα, γιατί ἀλίμονο ἂν χαθούν.

Γραφὴ Γ: Πολὺ τὴν περιμένω. Ἄν περνᾶ, θὰ πρέπει νὰ βρεθεῖ ἐκδότης. Ἀλλὰ καταλαβαίνεις, πὼς ἐκδότης γιὰ ποίηση δύσκολα βρίσκεται. Γιὰ λογαριασμό σου; Καὶ νὰ πληρωθεῖ ἀπὸ τοὺς Δουβλινέζους; Ἄν περνᾶ; Γράψε μου. Στείλε καὶ τίποτα δεῖγμα γραφῆς, γιὰ ἐνδεχόμενη ἄλλη ἐκδοση *Κειμένων*. Θαρρῶ πὼς κάτι σοῦ ἔγραψε πάνω σ' αὐτὸ ὁ Γιατρός.

Ὁ καθηγητὴς πὺν μοῦ τηλεφώνησε ἦταν ὁ Ἔντμουντ Κήλυ⁵¹ τοῦ Πρίνσετον. Ἀλλὰ μοῦ εἶπε πὼς χρειαζόταν τὶς πληροφορίες γιὰ ἓνα πανεπιστήμιο, πὺν τοῦ εἶχε γράψει. Ἄκουσα τὸ ὄνομα, ἀλλὰ τὸ ξέχασα κι αὐτὸς τώρα βρίσκεται στὴν Ἀμερικὴ. Αὐτὸ πὺν θυμᾶμαι εἶναι πὼς δὲν εἶπε Πρίνσετον, μῆτε Μπάφαλλο.

τοῦ θέσεων υπῆρξε ἡ αντικαθεστωτικὴ του δράση, που εκφράστηκε μέσα ἀπὸ τὸν ραδιοφωνικὸ σταθμὸ τῆς Κολωνίας (Deutsche Welle) κατὰ τὴ διάρκεια τῆς δικτατορίας. Ἡ ἐδῶ ἀντιπάθεια, που εκφράζεται ἀπὸ τὸν Σ. Τσίρκα, μπορεῖ νὰ αποδοθεῖ στὴν ἀρνητικὴ υποδοχὴ, ἀπὸ πλευρᾶς τοῦ δημοσιογράφου, τῆς ἐκδοσης τῶν *Δεκαοχτῶ Κειμένων*, βλ. τὸ ἀρθρο τοῦ Θ. Δ. Φραγκόπουλου, «Ἀλέξανδρος Σχινᾶς, *Για τὴν υπεράσπιση τῆς ἐλληνικῆς ἐγκεφαλοκρηπίδας. Ἐναντίον τοῦ σκοταδιστικοῦ ψευτοδημοτικισμοῦ*, Ἀθήνα, Κέδρος, 1977, 226σ.», *Ἡ Καθημερινή*, 13 Οκτωβρίου 1977.

⁵⁰ Πρόκειται γιὰ μιὰ σειρά μεταφράσεων σε βιβλία μικροῦ σχήματος, ἡ ὁποία κυκλοφορεῖ ἀπὸ τὸν Κέδρο ἤδη ἀπὸ τὸ φθινόπωρο τοῦ 1968. Σε αὐτὴ εἶχε συμπεριληφθεῖ καὶ ἡ μετάφραση τοῦ Σ. Τσίρκα γιὰ *Τὸ μονοπάτι τῆς βρύσης* τοῦ Malcolm Lowry.

⁵¹ Edmund Keely (1928): ομότιμος καθηγητὴς τοῦ Princeton, Ἀμερικανὸς μεταφραστὴς, μυθιστοριογράφος καὶ δοκιμιογράφος. Το 1951, ὅταν ἦταν ἀκόμα μεταπτυχιακὸς φοιτητὴς στράφηκε σὲ τις νεοελληνικὲς σπουδὲς καὶ ἐκπὸνησε διατριβὴ με θέμα τις ἀγγλοσαξονικὲς ἐπιδράσεις στα ἔργα τῶν Κ.Π. Καβάφη καὶ Γ. Σεφέρη. Οἱ σχετικὲς με τὴν Ελλάδα ἐντυπώσεις του, καθὼς καὶ ἡ γνωριμία του με τοὺς ποιητὲς τῆς, καταγράφηκαν στα βιβλία του *Ἀναπλάθοντας τὸν Παράδεισο. Τὸ ἐλληνικὸ ταξίδι 1937-1947*, μτφ. Χ. Τσαλικίδου, Ἐξάντας, Ἀθήνα, 1999. καὶ *Ἀκροβατώντας στα ὄρια*, μτφ. Ι. Διονυσοπούλου, Ωκεανίδα, Ἀθήνα, 2004. Ἔχει μεταφράσει στα ἀγγλικά ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸ ποιητικὸ ἔργο τῶν Σεφέρη, Καβάφη, Σικελιανού, Ρίτσου κ.ά.

Τί καλά πού ἔκανα καὶ δὲν δέχθηκα τὴν ὑποτροφία, πού μοῦ πρότεινε τὸ Γκαϊτε. Θὰ τραβοῦσα τώρα τὰ μαλλιά μου. Κι ὁ καημένος ὁ Γιοχάννες μὲ πίεζε τόσο πολὺ... Φαίνεται πὼς ἀπὸ ὑγεία δὲν πάει καλά.

Γιὰ τὸ Γέρο. Θυμήσου πάντως πὼς τὸν ρώτησα γιὰ τὴ μετάφραση τῆς Λέ Μπρέτ καὶ δὲν τὴν θέλει καθόλου. Μοῦ εἶπε πὼς κάποιος ἄλλος μεταφράζει αὐτὸ καὶ ἄλλα του ἐκεῖ στὸ Παρίσι. Ναι, ἦταν ἄρρωστος καὶ τὸ ταξίδι γίνηκε γιὰ ἰατρικούς μόνο λόγους. Φαίνεται πὼς ἀπέφυγε τὴν ἐγχείρηση καὶ τώρα βιάζεται νὰ γυρίσει. Μοῦ εἶχε δηλώσει, πὼς δὲν θὰ ἔβλεπε κανένα. Πάντως, ὅταν ἔφυγε ἦταν καλύτερα, ἀπ' ὅ,τι τὸν εἶχα δεῖ στὴν ἀρχὴ τοῦ καλοκαιριοῦ.

Τὸ γερμανικὸ δοκίμιό σου δὲ μεταφράζεται [;] Ἐμεῖς δηλαδή δὲ θὰ τὸ διαβάσουμε; Περνᾷ;

Θὰ δῶ ἀπόψε τὴν Τζού καὶ εἶμαι βέβαιος πὼς πολὺ θὰ χαρεῖ πού τὴ θυμάσαι. Ζεῖ ἓνα δράμα. Τὸ διαμέρισμα τῆς ἀρέσει καθόλα, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ θόρυβο. Φοβοῦμαι πὼς ἀπὸ τότε πού ἔφυγες ἡ οἰκοδομὴ κάτι ἔπαθε. Τὰ τζάμια τρίζουν φοβερὰ σὲ κάθε πέρασμα λεωφορείου. Φέραμε καὶ τὸν Κουμπῆ,⁵² πού ἀποφάνθηκε πὼς δὲ φταῖνε τὰ τζάμια, ἀλλὰ ἡ κακὴ κατασκευὴ. Τώρα θὰ δοκιμάσουν νὰ βάλουν τσόχες στὰ κάδρα τῶν παραθύρων. Νὰ δοῦμε. Δουλειές δὲν εἶχαμε καὶ δουλειές ἀνοίξαμε. Πάντως τὸ τηλέφωνό σου ἢ Τζού σοῦ τὸ φυλάγει μὲ τὰ δόντια καὶ μὲ τὰ νύχια.

Θὰ περιμένω ἀπάντησή σου γιὰ τοὺς *Δουβλινέζους*. Ὑπολογίζω νὰ βγοῦν Φλεβάρη – Μάρτη, ἂν προφταίνεις νὰ γράψεις τὸν πρόλογο.

5

[ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ ΠΡΟΣ ΤΣΙΡΚΑ]

Παρίσι Δευτέρα 7/12/70

Εὐχαριστῶ γιὰ γράμμα. Θὰ ἀπαντήσω ἀργότερα. Ἔχω ἀρρωστήσει μὲ τὸ *Νεκρόδειπνο* τοῦ Γιατροῦ.⁵³ Δὲν μπορῶ νὰ γράψω τίποτα. Ἄλλη φορά, ἀργότερα, θὰ σοῦ ἐξηγήσω. Σοῦ στέλνω τὴν *Γραφὴ Γ'*.

⁵² Πρόκειται γιὰ τὸν Αλέξανδρο Κουμπῆ (βλ. υποσημείωση 7), ὁ ὁποῖος εἶχε σπουδάσει πολιτικὸς μηχανικὸς στὸ ΕΜΠ, ἐπάγγελμα μὲ τὸ ὁποῖο ἀσχολήθηκε συστηματικὰ, ἐκπονώντας μάλιστα μελέτες γιὰ τὸ «οπλισμένο καὶ προεντεταμένο σκυρόδεμα».

⁵³ Εδὼ ἡ Μ. Αραβαντινοῦ ἀναφέρεται στὴν αὐτοτελὴ ἰδιωτικὴ ἐκδόση, ἐκτὸς ἐμπορίου, τοῦ συνθετικοῦ ποιήματος «Νεκρόδειπνος» τοῦ Τ. Σινόπουλου, πού κυκλοφόρησε τὸ 1970.

Ὠραία ἡ σειρά τῶν μικρῶν βιβλίων, συμφωνῶ, θὰ τὸ στείλω σύντομα στον Κέδρο – και γράφω τὸν πρόλογο – ἢ μάλλον φίλη ποὺ θᾶρθει στὶς 20/12, θὰ τὰ φέρει χέρι – χέρι. Αὐτὸ δὲν εἶναι γράμμα, εἶναι σημεῖωμα, ποὺ συνοδεύει τὴν Γ', ποὺ φοβοῦμαι δὲν περνάει. Ἄλλιῶς; ἐκτὸς ἐμπορίου – ἴσως καλύτερα.

Φιλιά Joy καὶ σένα

Μαντώ

ΓΡΑΦΗ Γ⁵⁴

– ἡ Γραφή τῶν Πουλιῶν –

Ἡ μνήμη ξεστράτιζε ἀκολουθώντας τὸ παιχνίδι τῆς διάθλασης.

Οἱ μνήμες αὐτὲς στὴν ἀρχὴ δὲν σημαίνουνε τίποτα.

Παιχνίδια τῶν ἤχων προκλητικά.

Ὁ δρόμος ὁμαλὰ κατηφόριζε ξεχωρίζω τὸν ἤχο νεροῦ

δὲν ξέρω νὰ πῶ ἂν εἶναι μνήμη ὑδάτινη, περιμένω,

Τὸ πράσινο τοῦ χώρου ὑποβάλλει τὴν μνήμη.

Σπασμένοι ἤχοι κλαδιῶν σὲ χῶρο μνήμης εὐέλικτης

Μικρὲς οἱ φωνές τοῦ λαγοῦ,

Οἱ ἤχοι τῆς ὥρας πρὶν ἀπ' τὸ διάστημα ἀέρος κενοῦ.

---

⁵⁴ Παραβάλλοντας τὴν συγκεκριμένη δακτυλογραφημένη ἐκδοχὴ τῆς *Γραφῆς Γ'* με τὴν μορφή τοῦ ποιήματος στο βιβλίο Μαντῶ Αραβαντινοῦ, *Γραφές Α, Β, Γ, Δ, Ε, Ζ*, εἰς. Ν. Βαλαωρίτης, Μαραθιά, Αθήνα, [χ.χ], 107 – 121, ἐντοπίζουμε, ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενο, τὶς ἀκόλουθες διαφορές. Ἀρχικά, οἱ στίχοι ποὺ ἐδῶ ἀποτυπώνονται ὡς «Στραγγαλισμένοι ἤχοι παραμορφώνονται /Ολέθρια μνήμη πουλιῶν/ Ἐχασα ὅλα τὰ ροῦχα μου.» στο βιβλίο συμπυκνώνονται στο δίστιχο «Στραγγαλισμένοι ἤχοι πουλιῶν/ Ἐχασα ὅλα τὰ ροῦχα μου.». Ἐπιπλέον, στὴν συλλογικὴ ἐκδοση τῶν ποιημάτων τὸ δεύτερο μέρος τῆς *Γραφῆς Γ'* ξεκινᾷ με τὸ οὐσιαστικὸ «Πέρασμα», ἐνῶ στὴ δακτυλογραφημένη μορφή με τὸ ρήμα «Πέρασα». Τέλος, ἀπὸ τὴν δακτυλογραφημένη μορφή ἀπουσιάζουν οἱ στίχοι «OH CITTÁ, CITTÁ FORTUNATA/ CIVIS ROMANUS SUM./ Ἕλλην ὑπὸ Ἕλληνοσ, A ROMAN BY A ROMAN VANQUISHED./ Πέρασες μέσα ἀπὸ ἕνα σεισμὸ καὶ τώρα δὲν ἔχεις φόβο κανένα./ Γνωρίζεις τὴν πόλη τους,/ τοὺς ὁδηγοὺς καὶ τοὺς χάρτες./ Γνωρίζεις τὸν λόγο ποὺ ὑπάρχει πίσω ἀπὸ τὸν λόγο./ Καὶ τὸ διάστημα ἀέρος κενοῦ./ Γνωρίζεις ὅλες τὶς τομὲς τῆς ἀλήθειας καὶ τὶς πλάγιες τοῦ / ψεύδους./ Γνωρίζεις τοῦ κενοῦ τὸ προπέτασμα καὶ τῆς γλώσσας τὸ/ κράτημα./ Τοῦ λόγου τὸ φειδωλὸ, τὸ ἐμπαικτικὸ καὶ ἀπρόθυμο./ Τὴν πανουργία τοῦ ρήματος./ Τὸ φευγαλέο, τὸ ἄναρθρο, τὸ κωλυσιεργές, τὸ ἀόριστο./ Γνωρίζεις ἀκόμα τῶν πραγμάτων τὰ αἷτια./ Τὴν κόρη μου τὴν λένε Ἴοντα./ Καὶ τὸ γυιὸ μου τὸν λένε Αὐγό./ Παρίσι, 1968 – 1970». Ὡς πρὸς αὐτὸ θὰ μπορούσαμε νὰ υποθέσουμε ὅτι ἡ ποιήτρια τοὺς εἶχε συμπεριλάβει καὶ ἀποστείλει στον Σ. Τσίρκα, ἀλλὰ χάθηκαν ἀργότερα ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν συγγραφέα καὶ γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ δὲν συμπεριλήφθηκαν στον φάκελο τῆς ἀλληλογραφίας. Μορφολογικά οἱ δυο ἐκδοχές τοῦ ποιήματος δὲν παρουσιάζουν διαφορές, με ἐξαιρέση τὴν ἐπιμέλεια τῆς ὀρθογραφίας καὶ τῆς στίξης.

Τῆς μνήμης αὐτῆς προηγοῦνται σιωπές ἐπαλήθευσης
καὶ ξανὰ σιωπές συμπαγεῖς
Ἡ μνήμη αὐτὴ δὲν εἶναι μνήμη πρωινοῦ.
Εἶναι ἡ μνήμη τῆς ἀρχῆς τῆς βραδυᾶς, μ' ἀναλείωτα [sic]
χρώματα καὶ γκρίζο ἀσφάλτου.

. / .

Μνήμη ἀνάσας στοῦ λαιμοῦ μου τὴν ἄκρη,
Φθόγγοι ποὺ ἐκρήγνυνται στὸ σημεῖο πρὶν ἀπ' τὸ λόγο
Λόγος φυλακισμένος στὸν λόγο
Μνήμη καθημαγμένη σιωπῶν.

Αὐτὴ: ἡ μνήμη παιδιοῦ.
Τὴν διάρκειά καθώρισε [sic] ὁ χρόνος πρὶν ἀπὸ τ' ὄνειρο.
Αἴσθησις: Ἀφύπνησις [sic] καὶ γνώσις ἀφῆς.

Ἦχοι ἐπανῆλθαν ἐλεύθεροι δυλισμένοι ἀπὸ διάστημα ἀέρος
κενοῦ.

Ἀνακαλύπτω τὴν μνήμη τῶν φθόγγων.
εἶναι αὐτὰ ἀπογεύματα μνήμης ἐλεύθερης καὶ οἰκεῖες
οἱ φωνές μακρυνές. Φωνές παραινέσεως.
Διακοπές τῆς ὀδύνης μου.
Τὸ μυστήριό τοῦ αὔριου ἀναμενόμενο
Ἀπογεύματα θέρους μακρά, ἄλλων γεωγραφικῶν παραλλήλων.
Οἱ ψύθυροι σῶπασαν. Ἠρεμία ἀναπεπταμένου πεδίου.
Καὶ ἄδεια ἡ μνήμη.

Τὴν σιωπὴ διαπέρασε ἐκεῖνος ποὺ ξεχώριζε ὅλους τοὺς ἦχους
Ὁ ἴδιος ποὺ ἀκινήτησε τὸ σχῆμα πουλιά.
Ἦταν ὁ κύριος τῶν φθόγγων. Καὶ ἦταν ὁ λόγος ἀνδρός.

Ἐγώ, δὲν ξέρω νὰ πῶ γιὰ πουλιά.

Σχεδίασε πρῶτα πουλιά γραμμικὰ σὲ τετράδιο παιδιοῦ.

Μνήμη ἀκινήσιας τοῦ σχήματος.

Πουλί ἴσον καράβι

Γνώρισα ἔτσι τὸ πρᾶγμα τὸ ἴδιο.

Ἄγγιξα τὴν ὕλη τὴν ἴδια.

Καὶ οἱ δύο μας αἰσθήσεις συμπλήρωσαν τὴν ἔννοια,

«Σάκκοι ἀέρος»

Τὴν γνώση μὲ γεύση συμπλήρωσα, διότι τὸ ἔφαγα.

Τὸ μάτι πρῶτα σχεδίασα, ὅπως τὸ εἶδα παλιὰ [sic] νὰ ἐγγρά-

φεται «ὀφθαλμὸς» караβιῶν μὰ καὶ διεξοδος

Ἐκεῖ, ἀδυσώπητα ἔψαξα τὴν μορφή τοῦ δημίου.

Ἀρνήθηκε τὸν ἀντικατοπτρισμὸ τοῦ εἰδώλου,

Ἦταν αὐτὴ ἡ πρώτη μορφή τοῦ ὄνειρου

Καὶ μέγα τὸ πάθος τῆς πτήσεως.

Ἀκόμα τῶν πραγμάτων ἡ τέταρτη διάσταση καὶ εὐρύ τῆς πτήσεως

τὸ πέρασμα.

Σὲ ἀγνώστους διαύλους τῆς μνήμης βρῆκα γραμμένη τὴν γραφὴ τῶν πουλιῶν

Ἦταν ἡ ὕλη ἡ ἴδια ποὺ ἀπαιτοῦσε κι ἐρχόταν

ὄχι τὰ σύμβολα στὴ γραφὴ ποιητῶν.

Ἦταν λοιπὸν πουλιά σὲ χρῶμα ἀσφάλτου ἢ ἀκόμη μικρότερα

μαῦρα πουλιά τοῦ χειμῶνα.

Μὲ πλησίασαν πρῶτα σὰν λωρίδα ὀριζόντια πλατεῖα καὶ ἀμέσως

κατόπι τὸ σμῆνος τους κάλυψε τὸν μισὸ οὐρανὸ μου.

Γνώρισα ἔτσι, περιοχὲς ἄγνωστες χωρὶς σχέδιο πολεοδομικό. Μαζὶ προχωρήσαμε ὡς τὸ τέλος τῆς λεωφόρου τῶν δορυφόρων. Εἶδα ὁδοὺς καὶ παρόδους ἐκπλήξεις, ἀσθενέστατα ἴχνη διαβάσεως χαραγμένα ἀπ' τὴν τροχιά τῶν πουλιῶν. Κινήθηκα στὴν στατικότητα τοῦ ἀστεριοῦ τοῦ βορρᾶ καὶ ἀναζήτησα τὴ μορφή τοῦ δημίου. Περιοχὲς διυλισμένου φωτὸς, πουλιῶν περάσματα ἄγνωστα. Σμήνη πουλιῶν ποὺ χάθηκαν μπρὸς σὲ μιὰ ὀλόλευκη θάλασσα καὶ δὲν ἄφησαν νόμιζα, ἴχνη περάσματος.

Πέρασαν ἔτσι, χειμῶνες μὲ νύχτες μακρὲς καὶ ὀμιχλώδεις αἰθρίες τοῦ θέρους.

Τὰ ἀντικείμενα ἄλλαζαν σύσταση καὶ βεβαίως καὶ ὄνομα.

Γιατὶ σύσταση ἰδιομορφία ιδιότητες,
τῶν ἀντικειμένων ταυτότητα, ὅλα αὐτὰ τὰ κατέχω.

Κατέχω τῶν ἀντικειμένων τὴν δύναμη.

Τῶν πουλιῶν τὰ περάσματα
καὶ τὴ μορφή τοῦ ὄνειρου.

Ὅταν στὰ ὄνειρα γνώρισα τοὺς μύθους τοῦ ἀνθρώπου...

Γιατὶ οἱ νύχτες μακρὲς καὶ οἱ μύθοι μὲ βάραιναν.

Τὶς νύχτες που σας ἄφηνα μὲ τὰ φτερὰ τραυματισμένα ἀπὸ μνημῆες καὶ τὸ πρῶι σας ξανάβρισκα, ἀκέραια καὶ νέα στὰ σταυροδρόμια ἄλλων ὄνειρων.

Πουλιά τῆς ιδεώδους εὐθείας συναντηθήκαμε στὴν ἀναζήτηση κάποιας διεξόδου.

Πουλιά χαραγμένα στὴν πέτρα, ἀκινήτησατε ἀπ' τὸ βᾶρος προγονικῆς προφητείας.

Σᾶς γέννησε ἡ μαγεία τῶν φθόγγων καὶ τὸ σφρίγος τῆς μνήμης μου.

Τὸ ὄνειρο ποὺ σᾶς γέννησε πέρασε.

Ἔμεινα ἐδῶ γιὰ νὰ λέω ἱστορίες πουλιῶν.

Μοῖρα φυλῆς Πελασγῶν ἄγγιξα τὰ σημεῖα ποῦ ἐγγράφηκαν
οἱ οἰωνοὶ τῆς φυλῆς.

Οἱ μῦθοι πάλι σωπάσανε.

Τοῦ γλάρου τὸ πέταγμα, παλάμη ποῦ ὑψώθηκε στὴ μέση
τοῦ θέρους,

Διακοπὴ στὴν γυμνότητα,

Καταγραφὴ καὶ μυστήριον τῆς ἀποδημίας.

Πουλιὰ τῆς ἡλικίας τῆς πέτρας

Τὴν ἡλικία τῶν πουλιῶν πρὸς τὴν ἀγνότητα.

Ὅμως σᾶς βρῆκα στὸ ὄνειρον καὶ στὴν ἀφύπνηση [sic] τοῦ μεσημεριοῦ.

Τὰ μεσημέρια ποῦ ἀγρυπνῶ, μὴ καὶ διαφύγουν τὰ πράγματα.

Τὰ πράγματα χθὲς μ' ἐξορίσανε.

Δοκιμάζω τὴν περιγραφὴ τῶν πουλιῶν,

Ἐγγράφω τὶς κραυγὲς καὶ τὸ σχῆμα τους.

Καμπύλες πτερύγων.

Τὸ πάθος τῆς πτήσεως ὀραματίζομαι

Ἀπομονώνω τῆς ἀποδημίας τοὺς κύκλους.

Διακόπτω τὴν καμπύλη τῆς πτήσεως

Εὐτυχία τοῦ τόξου καὶ τῆς τροχιᾶς.

Ἀπομονώνω θεληματικὰ τὰ πουλιά.

Δὲν τὰ ζητῶ πιά στὴν καρδιὰ τῶν ἀντικειμένων

Δὲν ξέρω νὰ πῶ γιὰ πουλιά.

Καταγράφω τὴν ὥρα τοῦ μεσημεριοῦ καὶ τὸν κάμματο [sic]

τὸ φῶς τὸ ἀκίνητο τὸ βάρος τῆς αἴσθησης

Μυστηριακὲς ἐφιδρώσεις μελῶν.

Μνήμες τοῦ σώματος.

Ἐπέστρεψαν τὰ πουλιά τῆς ἀφύπνησης [sic].

Ἐγκατέλειψαν τίς σκιᾶς στὸ τραπέζι μου καὶ κρεμάσαν
καθέτως τίς μακρυῆς σιλουέττες τους.

Κινήσεις πτερύγων.

Ἦχοι ἀναδιπλώνονται Στρόβιλος φτερῶν καὶ πουλιῶν,
Κατακτημένος ὁ χῶρος μου
Στραγγαλισμένοι ἦχοι παραμορφώνονται
Ὀλέθρια μνήμη πουλιῶν
Ἔχασα ὅλα τὰ ροῦχα μου.

Πρόσεξε.

Οἱ ἄνεμοι ποὺ φυσοῦν στὰ σταυροδρόμια τῆς κάμαρας εἶναι οἱ
ἄνεμοι τῆς ἐξορίας σου. Τὸ ρυθμὸ τοῦ στροβίλου διευθύνει τὸ μάτι
δημίου, ἄδειο ἀπὸ μνηῆμες πουλιῶν.

Πῆρες τὴ μορφή τοῦ ἐραστοῦ μου.

Ἀλλάζεις χίλιες μορφές ἐραστῶν.

Ἐραστοῦ καὶ ἐταῖρου.

Ποῦ μ' ὀδηγοῦν ξεστρατισμένες οἱ μνηῆμες;

[χειρόγραφη σημείωση: Γιά σᾶς]

Ἐνδοξα πρωινὰ τοῦ θριάμβου καὶ γιγάντιοι οἱ φόβοι σας.

Στιγμὴ ἀποστραγγισμένη τοῦ σήμερα.

Καταγγέλω τὸ ἄναρθρο.

Ἀναζήτησαν τὴ φωλιά [sic] τοῦ κακοῦ στὴν καρδιά τῶν δικῶν μου
τῶν φθόγγων.

Προδομένοι ἐταῖροι.

Νύχτα καὶ χάθηκα.....

. /.

Διχασμένος ό λόγος πέρασε άτόφιος σέ μένα. Πετρώματα οί ήχοι.
καί σὺ μὲ τὸ μάτι δημίου μὲ πονᾶς μεσ' τή ρίζα μου.
Ρήμαξες μὲ τὰ χρόνια τήν σκέψη μου καί μ' όδήγησες μπρὸς σέ
μιὰ όλόλευκη θάλασσα. Στο βυθό άκινήτησα.
Προδότες έταῖροι, προστατευμένοι από νεφελώματα καί σιωπές.
Ποιά μέθη κρατάει τὰ βλέφαρά σας μισόκλειστα;
Ή μνήμη τοῦ άδιέξοδου ή ή γνώση τοῦ έλάχιστου;

. /.

Έτσι τοὺς μίλησα καί κρατοῦσα τὰ μάτια όρθάνοιχτα μέσα
στήν νύχτα,
Γιατί αὐτή τῶν φθόγγων ή δύναμις τῶν αἰσθήσεων μαλακτικό
καί μαστίγιο.
Όμως άπνοια τοῦ θέρους καί θρηνωδία πουλιῶν.

. /.

Τότε τὰ πράγματα μὲ πλησίασαν ανάλητα, καί αὐτὰ περιγράφω.
Προχωράω σέ βάθος.
Διαπερνῶ τὸν χῶρο τοῦ λόγου
Άρθρώνω τοὺς φθόγγους ποὺ βγαίνουν άπρόθυμοι άπ' τήν
καρδιά τῶν άντικειμένων
Περισφύγγω άσφυκτικά τὸ άντικείμενο
Ένσωματώνω καί ένσωματώνομαι στίς μορφές τοῦ άντικειμένου.
Ή γλώσσα άκόμα άνάπηρη.

[χειρόγραφη σημείωση: διάστημα]

Τὸ ἐκεῖ τὸ ἐδῶ πὸν πάντα συμπλέκεται
τὸ ἐγὼ καὶ τὸ σὺ στοὺς δικούς του τοὺς νόμους.
Ἀκούω, τοὺς κραδασμοὺς τοῦ ἀνέκφραστου
τῶν ἀνάρθρων τοὺς ἤχους
τῶν φθόγγων φευγαλέα τὴν ἄρθρωση
τὴν ροὴ τοῦ χειμάρρου
Μετράω Σιωπὴ...

Ἀθήνα 1964-67

II

Πέρασα μέσα ἀπὸ ἓνα σεισμό.
Τὸ σῶμα μου κρατάει τοὺς κραδασμοὺς καὶ τὰ χάσματα.
Κάηκε τὸ δέρμα βαθειὰ καὶ τὰ μαλλιά ἀπ' τὴ ρίζα τους
Κάπου στὴ μέση τοῦ σώματος, ἐκεῖ τὸ μεγαλύτερο χάσμα.

Τὰ παράθυρα τῶν σπιτιῶν στὴ μνήμη κλειστὰ στὴν
πρόσφατη μνήμη ὀρθάνοιχτα, ὅπως ἦταν ὅλες τὶς νύχτες
ποὺ τᾶβλεπα καὶ φτάναν ὡς ἐμένα ἤχοι συλλαβῶν
ἀνεξέλεγκτων. Διαταγὲς σὲ ρυθμὸ ὑπαγόρευσης.
Διαταγὲς Ραδιοφώνου.

Ἐθνορημαγδὸς Ἀσπροχριστιανικὸς Ἐθνορημαγδὸς
EPISTOLA DICE.... DICE.....
Καλοζωισμένο Ἐθνικοθρεμμένο Ἐθνομπακαλικάκι
DICE DICE NON DICE. NON...

Ἐν τούτοις οἱ φθόγγοι βγαίνουν ἐλεύθεροι ἀρθρώνονται
τέλεια. Φθόγγοι καὶ ἄρθρωση στὴν πιὸ τολμηρὴ ἀγωνία.
Φθόγγοι στιλπνοὶ καὶ νεόκοποι οἱ φθόγγοι ποὺ ἔπλασα.
Αὐτὴ τῶν φθόγγων ἡ δύναμη.

Γνώριμη θέση ἀπρόσβλητη ἀπασχολεῖ τοπογραφικὰ καὶ
ἄρυθμα [sic] τὴν νεόκοπη μνήμη.

Ἅλα εἶναι στιλπνὰ καὶ νεόκοπα ἐννοῶ οἱ φθόγγοι ποῦ
διάλεξα.

Φθόγγοι καθ' ὅλα ἐλεύθεροι ἀπὸ γνώση καὶ γνώριμη γλώσσα
καμμία.

Εἶναι ἡ γλώσσα αὐτὴ ἢ δική μου νεόκοπη καὶ σ' αὐτὴν
θὰ μιλήσω.

Θὰ μιλήσω γι' αὐτὰ ποῦ θεληματικὰ τὰ κρατοῦσα ζηλό-
τυπα μέσα μου, πολύτιμα νόμιζα σὲ χώρους ἀφύλακτους.

Γιατὶ πέρασα μέσα ἀπὸ ἓνα σεισμό καὶ τώρα δὲν ἔχω πιά
φόβο κανένα.

Ἐθνορημαγδὸς πελεκητὸς

Ἀσπροχριστιανικός.

Ἀρθρώνω μὲ χεῖλη ὀλάνοικτα ἤχους ἠχηροῦς καὶ στιλ-
πνοῦς ποῦ ἀπ' ὅλους διαφεύγουν.

Ἐχλοπόπολο DICE Ἐθνοπόπολο NON DICE... NON

Ἡ μνήμη φρέσκια καὶ νέα ὅπως τὴ μέρα τῆς μάχης.

Κι ἀπ' τὶς παγίδες τοῦ ψεύδους σας, συλλαμβάνω τὶς τομὲς τῆς ἀλήθειας.

Τὸ πρᾶγμα παραμένει ἀνέκφραστο στὰ δικά του ἀδιαπέραστα πλαίσια.

Τὸ πρᾶγμα ἄλλαξε ὄνομα, ὅμως ἐγὼ τὸ κατέχω.

Κατέχω τὸ ὄνομα καὶ τὸ πράγμα τὸ ἴδιο.

Φορτωμένη μὲ μνήμες γνωρίζω τοὺς μύθους

ὅπως ποτὲ δὲν τοὺς γνώρισε τὸ ὄνειρο τοῦ περιούσιου λαοῦ σου.

Φορτωμένη μὲ μνήμες γνωρίζω τὸν θάνατο, ὅπως ποτὲ δὲν

τὸν γνῶρισε ὁ περιούσιος λαός σου.

Μεταπλάθω καὶ ἐλέγχω τοὺς μύθους.

Θὰ ἀλλοιώσω τοὺς μύθους σ' ἓνα χρόνο δικό μου ὅμως
γι' αὐτὸ καὶ δικό σου. Θὰ ἀναπλάσω τοὺς μύθους γιὰ τὴ
δικιά μου ἀλήθεια.

Θὰ σοῦ πῶ τὴν ἀλήθεια ἀφοῦ ξεμπερδέψω τὸ κουβάρι τῶν
μύθων.

Ξεκουβαραιάζω τὸν χρόνο σ' ἓνα χρόνο δικό μου, ὅμως γι'
αὐτὸ καὶ δικό σου.

Διάρκεια δική μου, ὅμως γι' αὐτὸ καὶ δική σου.

Παραλλάζω τὰ πράγματα

Περπατάω σὲ βάθος

Διαπερνῶ τὴν οὐσία τῶν λόγων τους.

Μεταλλάζω τὸ ρῆμα

Διασχίζω τὴν ἔρημο

Προηγοῦμαι σὲ αἴσθηση

Κοινοποιῶ ἀλλοιωμένο ἀποτέλεσμα, ὅμως σ' ὅλους γνωστὸ
καὶ ἐκ τῶν προτέρων ἐν πολλοῖς δεδομένο.

Εἶναι αὐτὴ ἡ γλώσσα ἢ δική μου νεόκοπη καὶ σ'
αὐτὴν θὰ μιλήσω:

[χειρόγραφη σημείωση:] διάστημα μεγάλο

Εἶπα ὅλα ὅσα ἤξερα κι ἀπ' αὐτὰ παραπάνω,
καὶ κεῖνα ποὺ γιὰ πρώτη φορά θαρραλέα τὰ ψέλλιζα στὴ γωνία τοῦ
δρόμου.

Τὸ ρῆμα ἀναξιόπιστο καὶ ἡ γλώσσα ἀνάπηρη.

*

EPISTOLA EPISTOLA EPISTOLOTATI

REX Βασιλεῦ:

Ἐθνορημαγδὸς πελεκητὸς, γαλανόλευκος ἠρωϊκὸς, φουστανέλλας
ἀρειμάνιο ξεδίπλωμα

Ἐθνεγερσίας λαλίστατη ὥρα.

REX Βασιλεῦ:

Ἐθναγυρτίας Μπακάλικο, προδοσίας καμώματα

Ἐθνοπόπολο DICE DICE

PICCOLO POPOLO, PAROLES PAROLES.

Φῶς Παρθενῶνων λαμπρῶν χλιετηρίδων ἐλαφρῶς σκοτεινῶν

Καπηλείας ἔθναγυρτίας Παρόλες.

Μιὰ ἐθνικὴ λαλίστατη εὐγενέστατη ὥρα.

Μιᾶς ἐκκλησιᾶς πελεκητῆς, ἱεροδουλικῆς τῆς βατεμένης
ἀμολύντου παρθένου.

MEA CULPA, MEA CULPA MAXIMA. Ὅλα αὐτὰ καθαρὰ

- 1) «DURCH BLUT UND EISEN» Αὐτὸ καθαρώτερο
καὶ HABER YOU HANUM?

Θὰ σοῦ δείξω ἐγὼ μιὰ πόλη ὠραία

Θὰ ἱστορήσω τὰ θαύματα τοῦ περιούσιου λαοῦ της.

Ἀγυρτίας σημαίνει ἡ ὥρα

Πειρατίας χρησμοί. Ἀργυραμοιβίας τεχνάσματα

Συστημάτων δομές. Ἀποφάσισαν.

Λαλιᾶς Ἐθνικῆς, ἀσύγκριτη λαλίστατη μέρα

Ἐκκλησίας ἀμιγῆς [sic] μολυβδοκοντυλοπελεκητῆς

Εὐκαιρίας Εὐκαιρίας. Ξεπούλημα

Σιωπῆς, ἀγαθῆς καὶ σπουδῆς.

Ἅλα τοῦ σπιτιοῦ μας καλὰ καὶ τοῦ φόνου ἀκόμα καλύτερα
Μετρημένα τὰ λόγια καὶ λίγα. Δὲν ἀρμόζει σὲ μᾶς τέτοια στάση.
Απαράμιλλη χώρα ἡρώων:
«Κάθε πέτρα καὶ ἥρωας
Κάθε δεντρὶ ταμποῦρι.»

Ποῦ νὰ σταθῶ ἐγὼ ταπεινός;

Πατριδογνωσία καὶ μπόχα ἡρώων, παιδεραστῶν φαμφαρόνων
καπήλων.

GLORIA GLORIA φυλῆς, ἡρώων περιπατητικῶν.

Νὰ φύγουν οἱ ἥρωες πάραυτα, νὰ ξεβρωμίσει ὁ τόπος.

Φυλὴ ἀναπήρων γιγάντων.

Τὰ ὑπόλοιπα θάνατος καὶ ζωῆς βρωμερῆς.

Φόνος ποὺ κράτησε χρόνια.

Γνωρίζω τὴν πόλη σας. Τοὺς ρυθμούς καὶ τὰ θαύματα.

Παρελάσεις ἀρειμανίων ἀδηφάγων γιγάντων
ὑπολείμματα φυλῆς καὶ ἡρώων περίττωμα

Σαῖλανς Σαῖλανς.....

εἶναι αὐτὴ ἡ καλύτερη στάση. Μοναδικὴ ποιητικὴ ἀρετὴ.

POETA POETA.

Δὲν ὑπερασπίζομαι τίποτα.

Λαμπρὴ ἢ σιωπὴ κι ὁ χρυσὸς λαμπερότερος.

Σιωπή και χρυσός

Δὲν ἀκούσατε τίποτα. Δὲν προφέραμε λόγια παρόμοια

Πειθήνιοι καὶ εὐγενεῖς παραμείναμε

«τοῖς κείνων ρήμασι πειθόμενοι»

Σαῖλανς.....Σαῖλανς....«καὶ οὐ Φροντίς Ὑποκλείδη»

[χειρόγραφη υποσημίωση της ποιήτριας] 1) « Διὰ σιδήρου καὶ αἵματος τοῦ ΟΤΤΟ
VON BISMARCK, λόγος τοῦ στὸ Πρωσικὸ Κοινοβούλιο Ἰανουάριος 1886».⁵⁵

---

⁵⁵ Στην έντυπη έκδοση του ποιήματος η ποιήτρια έχει συμπεριλάβει αναλυτικότερες υποσημειώσεις, που βοηθούν τον αναγνώστη στην κατανόηση του ποιήματος. βλ. Μαντώ Αραβαντινού, *Γραφές Α, Β, Γ, Δ, Ε, Ζ, ό.π.*, 107 – 121.

[ΑΧΡΟΝΟΛΟΓΗΤΟ ΓΡΑΜΜΑ ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ ΠΡΟΣ ΤΣΙΡΚΑ]

[Πιθανώς στο διάστημα μεταξύ 8.12.1970 και 24.12.1970]

Πολὺ ἀγαπητὲ Γιάννη,

Ἡ φίλη Μαίρη Ασημακοπούλου φορτώθηκε τὴ μετάφραση. Χάρης σ' αὐτὴν τὴν ἔχομε χέρι – χέρι. Τὸν πρόλογο δὲν τὸν τελείωσα ἀκόμα, θὰ γίνεῖ πολὺ σύντομα. Ἐγγραφα μερικὲς σημειώσεις, διάβασε τὸ μικρὸ σημείωμα, νόμιζα πὼς ἦταν ἀπαραίτητες, δὲν νομίζω πὼς πρέπει νὰ τὶς πετάξουν. Δὲν ἔχει γίνεῖ τίποτα γιὰ τὸν Joyce, οὔτε βιογραφικὰ δὲν ὑπάρχουν.

Μὲ τὸ ταχυδρομεῖο σοῦ ἔστειλα τὴν *Τρίτη Γραφή*, ὅπως λέει καὶ [ο] Γιατρός. Τὴν πῆρες; Ὅ,τι θέλεις, πες τὸ στὴ Μαίρη. Ὁ Dominique⁵⁶ σοῦ ἔγραψε; Ἡ Μαίρη θὰ σοῦ πεῖ κάτι σχετικὸ. Δευτέρα θὰ παρευρεθῶ σὲ μιὰ κουβέντα μὲ Dominique καὶ ἄλλα παιδιὰ. Θὰ ἔχει ἐνδιαφέρον ἢ παλιότερη καὶ ἢ νεότερη γεννιά. Γιατὶ εἶχε πέσει πολλὴ σιωπὴ γύρω ἀπὸ Κωνσταντῖνο καὶ Dominique. Τέλος, ὁ Φίλιππος⁵⁷ θὰ μιλήσει τὴ Δευτέρα. Καλὰ Χριστούγεννα. Φιλιά Joy.

Φιλιά καὶ καλὴ χρονιά

Μαντώ

[Στο ἐπάνω μέρος τῆς σελίδας:] P.S. Πιστεύεις πὼς μπορεῖ νὰ μεταφραστεῖ ὁ Dominique ἑλληνικά;

[Στὴ δευτέρη σελίδα] :

Κύριο

⁵⁶ Ἐνδεχομένως αναφέρεται στὸν Dominique Eudes, ὁ ὁποῖος ἐκδίδει τὸ ἔργο *Les Kapetanios: la guerre civile grecque, 1943-1949*, Fayard, Paris, 1970, τὸ ὁποῖο καὶ ἐντοπίζεται στὸν ηλεκτρονικὸ βιβλιογραφικὸ κατάλογο τῆς «Βιβλιοθήκης Τσίρκα», πού ἐπιμελήθηκε ἡ Μάγδα Τσουμὴ καὶ ἐντόπισα στὴν ἐπίσημη ιστοσελίδα τοῦ Ἐθνικοῦ Κέντρου Βιβλίου.

⁵⁷ Ἐννοεῖ τὸν Φίλιππο Ηλιοῦ (1931-2004): ἀνήκει στὴ νεότερη γενιά τῶν ιστοριογράφων, μέσα στὸν κύκλο τῶν ἐρευνητῶν τοῦ νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ. Λόγω τῶν πολιτικῶν του πεποιθήσεων κατέφυγε τὸ 1950 στὸ Παρίσι, ὅπου ἀποφοίτησε ἀπὸ τὴν École Pratique des Hautes Études. Υπήρξε ἰδρυτικὸ μέλος τοῦ Κέντρου Μαρξιστικῶν Μελετῶν καὶ τῶν Ἀρχείων Σύγχρονης Κοινωνικῆς Ἱστορίας (ΑΣΚΙ).

Στρατή Τσίρκα
οικία tel. 716 – 511 ή στον
ΚΕΔΡΟ 615 – 783 Πανεπιστημίου 44.

7

[ΤΣΙΡΚΑΣ ΠΡΟΣ ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ]

Αθήνα, 12 Ιανουαρίου 1971

Μαντώ μου,

Και πρώτ' απ' όλα Καλή Χρονιά. Νομίζω πώς αρχίζω την αλληλογραφία μας αυτού του χρόνου μ' ευχάριστα νέα. Άκου λοιπόν:

Μόλις κατέβηκε ή Μαίρη Α. τη γυριστή σκάλα του Κέδρου, κουβαλώντας σου τὰ δυσάρεστα νέα για τους Δουβλινέζους σου, ανέβηκε ο Αλέξανδρος Κοτζιάς.⁵⁸ Τò χειρόγραφο σου ήταν ακόμα πάνω στο γραφείο. Είδε τὸ περίλυπο ὕφος μου και με ρώτησε. Τοῦ εἶπα. «Και δὲν τὸ δίνεις στὸν Βουσβούνη⁵⁹ τοῦ Γαλαξία που ζητᾶ μεταφραστές;» «Μὰ θὰ τὸ πάρει, που μόλις βγήκε ἀπὸ ἄλλον ἐκδότη τὸ ἴδιο βιβλίο;» «Νὰ τὸν ρωτήσω». Πῆρε τὸ τηλέφωνο κι ἄκουσα ὁ ἴδιος τὸν Βουσβούνη νὰ λέει πὼς τὸ θέλει. Κοτζιάς: «Καλά, μόνο θὰ ρωτήσω τὴν Αραβαντινοῦ, ἂν θέλει νὰ τὸ δώσει στὸ Γαλαξία» Ἀπάντηση «Σύμφωνοι». Ἐκεῖ βρίσκονται τὰ πράγματα. Στὸ μεταξύ ἐγὼ εἶπα τῆς Νανᾶς πὼς τὸ χειρόγραφο τὸ θέλει ὁ Γαλαξίας, ἀλλὰ πὼς θὰ σοῦ γράψω, κι ἂν στὸ μεταξύ ἀλλάξει γνώμη, θὰ ἔχει πάντα τὸν καιρὸ νὰ τὴν προτιμήσουμε. Αὐτὸ τὸ ἔκανα γιατί, καλὸς ὁ Βουσβούνης, ἀλλὰ ἔχει φήμη κακοπληρωτή. Γράψε λοιπόν ἢ τηλεγράφησέ μου. Ἄν δέχεσαι Βουσβούνη, ἀπλῶς ΝΑΙ· ἂν δὲν δέχεσαι, ἀπλῶς ΟΧΙ· ἂν προτιμᾶς ὅπωςδήποτε Νανᾶ,⁶⁰ ἀκόμα και μετὰ 6 μῆνες: ΠΡΟΤΙΜΩ ΝΑΝΑ. Και σὲ μένα

⁵⁸ Αλέξανδρος Κοτζιάς (1926-1992): πεζογράφος, κριτικός, μεταφραστής. Εργάστηκε ως βιβλιοκριτικός στις εφημερίδες *Η Μεσημβρινή*, *Το Βήμα* και εγκαινίασε τη *Φιλολογική Καθημερινή*. Το 1969 πρωτοστάτησε στην υπογραφή της αντικαθεστωτικής δήλωσης των δεκαοχτώ συγγραφέων. Συμμετέσχε επίσης στις εκδόσεις των *Δεκαοχτώ Κειμένων*, των *Νέων Κειμένων 1*, των *Νέων Κειμένων 2* και του περιοδικού *Η Συνέχεια*.

⁵⁹ Αντώνης Βουσβούνης (1918-1980): πεζογράφος, εκδότης και δοκιμογράφος. Υπήρξε ιδρυτής και διευθυντής των εκδόσεων Γλᾶρος καθώς και υπεύθυνος έκδοσης του περιοδικού *Τα Νέα Γράμματα* (Β' περίοδος, 1944-1945). Μαζί με τους Ανδρ. Καμπά, Αλέξ. Ξύδη και Αλέξ. Σολωμό εξέδωσαν το περιοδικό *Τετράδιο*, ενώ με τους Θ. Κριτά και Μ. Πλωρίτη το περιοδικό *Θέατρο*. Το 1960 ίδρυσε μαζί με την Ελένη Βλάχου τις εκδόσεις Γαλαξίας και στα μέσα της δεκαετίας τις εκδόσεις Κεραμεικός.

⁶⁰ Νανᾶ Καλλιανέση (1915-1988): ανέπτυξε έντονη αντιστασιακή δράση την περίοδο της Κατοχής αλλά και έπειτα γεγονός που οδήγησε στην σύλληψή της τον Ιανουάριο του 1945, οπότε και εξορίστηκε στη

θ' ἀφήσεις ἀπὸ τώρα τὸ ἐλεύθερο, ἂν ἡ Νανὰ κοιμηθεῖ καλὰ καὶ ξυπνήσει μὲ κέφια καὶ θέλει τὴ μετάφρασή σου, ἀμέσως νὰ τῆς τὴ δώσω, δίχως νὰ χρειαστεῖ νὰ σὲ ρωτήσω καὶ πάλι. Σύμφωνοι;

Γραφὴ Γ': Ὁ Τάκης σοῦ γράφει. Θὰ ρωτηθεῖ νομικός. Ἄν πεῖ γίνεται, τότε θὰ φροντίσουν οἱ ἐδῶ φίλοι γιὰ μιὰ ἔκδοση ἐκτὸς ἐμπορίου. ΟΚ;

Ὁ Δομένικος δὲν ἔγραψε. Πάντως ἐδῶ δὲν μεταφράζεται.

Αὐτὰ γιὰ σήμερα. Εὐχομαι τὸ γράμμα μου νὰ φτάσει μαζί [sic] ἢ λίγο μετὰ τὴν ἄφιξη τῆς Μαίρης, γιὰ νὰ μὴν πικραθεῖς πολὺ.

Σὲ φιλῶ

ΥΓ. Χαιρετισμοὺς ἀπὸ τὴ Τζόη. Κάθε μέρα ἀπαντᾷ 5 – 6 φορές στὸ τηλέφωνο: [... «Ἀκρόπολη» ἢ τὸν «Κυανοῦ...»]⁶¹

8

[ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ ΠΡΟΣ ΤΣΙΡΚΑ]

Δευτέρα 18.[1].1971

Ἀγαπητέ Γιάννη,

Εὐχαριστῶ πολὺ γιὰ γράμμα 12.1.1971. Ἀπαντῶ ἀμέσως. Βέβαια μέσα στή στεναχώρια, πὼς ἴσως πάει χαμένη ἡ δουλειὰ τῶν *Δουβλινέζων*, ἡ πρόταση Βουσβούνη εἶναι μιὰ ἀναπνοή. Εἶναι φανερό γιὰτὶ δέχεται. 1^ῶ ἔχει τὸ *Πορτραῖτο* μεταφρασμένο καὶ θέλει σωστὰ νὰ κρατήσῃ τὴ σειρά.⁶² 2^ῶ ἔχει ἐξασφαλισμένο τὸ δικό του κοινὸ ὁ Γαλαξίας. Ὅμως καὶ ἐδῶ εἶναι τὸ πρόβλημα: Θὰ βάλῃ ὁ Βουσβούνης ἔστω καὶ ἓνα μικρὸ πρόλογο; Ποὺ σημαίνει πολλὰ καὶ φωτίζει τὸ ἔργο; Θὰ βάλῃ τὶς μικρὲς σημειώσεις ποὺ σοῦ ἔστειλα, ποὺ δίνουν τὶς ἐξηγήσεις ποὺ πρέπει γιὰ τὴν τοπογραφία, καὶ κοινωνικὴ δομὴ

Μακρόνησο. Μετὰ τὴν ἀποφυλάκισή της ἰδρυσε μαζί με τὸν σύζυγό της Νίκο Καλλιανέση τὸν ἐκδοτικὸ οἶκο Κέδρο (1954).

⁶¹ Στὸ σημεῖο αὐτὸ τοῦ πρωτότυπου ἡ σελίδα ἔχει κοπεῖ καὶ διακρίνονται μόνο οἱ λέξεις ἐντὸς τῶν εἰσαγωγικῶν.

⁶² Πρόκειται γιὰ *Τὸ πορτραῖτο τοῦ καλλιτέχνη* (*A Portrait of the Artist as a Young Man*, 1916) τοῦ James Joyce, τὸ ὁποῖο κυκλοφόρησε στὴν Ελλάδα τὸ 1965 ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις Γαλαξίας, σε μετάφραση τῆς Μ. Σαρατσιώτη. Ὡστόσο, τὸ πρῶτο ἔργο τοῦ James Joyce ἦταν οἱ *Δουβλινέζοι* (1914), ἐπομένως δὲν εἶναι κατανοητὴ ἡ σειρά ποὺ «θέλει σωστὰ νὰ κρατήσῃ» ὁ ἐκδότης, στὴν ὁποία ἀναφέρεται ἡ ποιήτρια.

του Δουβλίνου; Θυμάσαι τί έγινε με τον Ροΐδη και το Γαλαξία;⁶³ Νομίζω πώς ο Βουσβούνης μισεί τις σημειώσεις και τα παρόμοια. Ίσως βέβαια είναι και η φύση του βιβλίου τσέπης τέτοια, που δεν επιτρέπει τέτοιες πολυτέλειες. Άς είναι, πολλή φασαρία για μιὰ μετάφραση ἐπὶ τέλους. Ἀλλὰ ὅταν βλέπεις αὐτὴ τὴν πειρατεία μὲ τὴν μετάφραση αὐτῶν τῶν ἀγυρτῶν; Γιάννη μου, εἶναι τρομερό· τὸ μόνο πὸν δὲν ἔγινε, ἦταν ὅτι δὲν ἀφήρεσαν νουβέλλα, ὅλα τ' ἄλλα ἔγιναν. Ἄσε πὰ πὸν ἀπ' τὴ βία τοὺς μεταφράζουν 3 – 4 μεταφραστὲς. Τί νὰ τὰ λέμε αὐτά. Δὲν ξέρω τί γίνεται, ἔχει ὁ Παϊρίδης⁶⁴ τὰ rights;⁶⁵ Ἀπὸ ποιόν; Ἀπὸ JANATHAN AND CAPE [sic];⁶⁶ Ἀπὸ ποῦ; Πῶς γίνεται στὸν τόπο μας; Γιατί ἡ Νανά δὲν ζητάει τὰ rights γιὰ τὴν μετάφραση τοῦ *Ulysses* καὶ ἄς τὰ κρατήσει [...] θὰ τὸ ἐτοιμάσουμε. Τί εἶναι αὐτὸ τὸ μυστηριώδες copyright γιὰ τὴν ἑλληνικὴ ἔκδοση; Ἀπὸ ποιόν τὸ πῆρε καὶ πῶς γίνεται νομικά;

Ἡ γνώμη μου εἶναι πὸς ὁ Παϊρίδης δὲν ἔχει κανένα δικαίωμα καὶ ἀπλῶς ἔκλεψε, ὅπως κάνουν ὡς τώρα. Αἰζίζει τὸν κόπο νὰ γράψει κανένας κάτι γι' αὐτὴ τὴ βρωμιὰ τῆς μετάφρασης ἢ γίνεται μονάχα θόρυβος, ὑπὲρ τοῦ πειρατῆ, πὸν βέβαια δὲν θέλομε; Τέλος, θὰ σὲ παρακαλέσω πολὺ Γιάννη νὰ κάνεις ὅ,τι νομίζεις καλύτερο, πὸν ξέρω πὸς θὰ τῶκανες καὶ χωρὶς νὰ στὸ ζητήσω. Ἄν ἡ Νανά νομίζει πὸς θὰ τὸ θέλει, ἂν δηλαδὴ τὸ

---

⁶³ Το 1961, στο τεύχος 73-74 του περιοδικού *Επιθεώρηση Τέχνης*, με αφορμὴ τὴν ἔκδοση τῆς *Πάπισσας Ἰωάννας* τοῦ Ἐμ. Ροΐδη ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις Γαλαξίας, στὴν ὁποία δὲν συμπεριλήφθηκαν οἱ ἐπιστολὲς Ἀγρινιώτου, δημοσιεύεται ἡ ἐπιστολὴ «Ἀπαράδεκτη αὐθαιρεσία σὲ βάρος τῆς *Πάπισσας Ἰωάννας* τοῦ Ἐμ. Ροΐδη». Σὲ αὐτὴν ὁ συντάκτης, ὑποδύμενος τὸν ἐγγονό του Δ. Σουρλή, καταγγέλλει σὲ «πνευματωδέστατη καθαρεύουσα» τὴν παράλειψη τῶν «Ἐπιστολῶν τοῦ Ἀγρινιώτου προπάππου μου καθ' ἣν στιγμὴν ἡ φιλολογικὴ παράδοσις δεκατεσσάρων ἐκδόσεων ἐντὸς μιᾶς ἐνενηκονταετίας τὸ ἐθεώρησεν ὡς ἀπαραίτητον παραπλήρωμα».

Ἡ ἀπάντησις ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν ἐκδόσεων Γαλαξίας ἦρθε μέσα ἀπὸ τὴν εφημερίδα τὸ *Ἔθνος* στὶς 23 Φεβρουαρίου, ὅπου γίνεται φανερό ὅτι ὁ Α. Βουσβούνης, συνεκδότης τοῦ Γαλαξία, ἀγνοεῖ τὸ γεγονός ὅτι ὁ Δ. Σουρλὴς ἀποτελοῦσε προσωπείο τοῦ Ροΐδη ἀναφέροντας χαρακτηριστικὰ «...εἶναι πολὺ περίεργο νὰ διατυπῶνται ἐπικρίσεις, διότι δὲν συνδημοσιεύονται ξένα κείμενα, ἔστω καὶ ἂν αὐτὰ εἶναι σχόλια θετικά». Ἡ διαμάχη συνεχίζεται με τὴν εφημερίδα *Ἀυγὴ* νὰ δημοσιεύει τὴν ἐπομένη ἐπιστολή, τῆς ὁποίας ὁ συντάκτης παριστάνει τὸν ἴδιο τὸν Ἐμ. Ροΐδη, καὶ στὴν ὁποία συνεχίζεται ἡ ἐπίθεσις εἰς βάρος τοῦ ἐκδοτικοῦ οἴκου. Ἀκολούθησε ἀπάντησις δια χειρὸς Βουσβούνη μέσω τοῦ *Ἔθνος* με τὴν ὁποία καὶ προσπάθησε νὰ δικαιολογηθεῖ ἀναφέροντας «Ὅσον ἀφορᾷ τὸν ἰσχυρισμό, ὅτι ἀγνοῶ τὴν ταυτότητα Ροΐδη-Σουρλή, ὁμολογῶ ὅτι τὸν βρίσκω ἐξ' ἴσου διασκεδαστικὸ καὶ ἐξοργιστικὸ».

Ἡ δημόσια αὐτὴ ἀντιπαράθεσις φαίνεται νὰ ἀπασχόλησε τοὺς λογοτεχνικοὺς κύκλους ἀλλὰ καὶ τὸ ἀναγνωστικὸ κοινό, ὅπως αὐτὸ προκύπτει τόσο ἀπὸ τὰ δημοσιεύματα τῆς ἐποχῆς, ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν ρητὴ ἀναφορὰ τῆς ἀπὸ τὴν Μ. Ἀραβαντινοῦ στὴ συγκεκριμένη ἐπιστολή. Βλ. «Ἐμμανουὴλ Ροΐδης καὶ Διονύσιος Σουρλῆς, Ἡ αὐθαιρεσία πὸν ἐτελείωσε μὲ οὐρανομήκη γκάφα. Ὁ Ἀγρινιώτης, «ὁ Γαλαξίας», ὁ κ. Α. Μαμάκης καὶ ὁ Α. Βουσβούνης», *Επιθεώρηση Τέχνης*, 75 (1961) 251-256 καὶ «Ἀπαράδεκτη αὐθαιρεσία σὲ βάρος τῆς *Πάπισσας Ἰωάννας* τοῦ Ἐμ. Ροΐδη», *Επιθεώρηση Τέχνης*, 73-74 (1961) 104.

⁶⁴ Ἀναφέρεται στὴν πρώτη ολοκληρωμένη ἔκδοση τῶν *Δουβλινέζων* στὴν Ελλάδα τὸ 1971 σὲ μετάφραση Σ. Βουρδουμπά, Σ. Μπερνίτσα καὶ Σ. Ἀντωνίου ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις Παϊρίδης.

⁶⁵ «δικαιώματα»

⁶⁶ Ὁ ἐκδοτικὸς οἶκος Jonathan Cape ἰδρύθηκε τὸ 1921. Ἐνα χρόνο ἀργότερα συγχωνεύτηκε με τὶς ἐκδόσεις A.C. Fifield, ἀπὸ τὶς ὁποῖες καὶ ἀπέκτησε τὰ ἐκδοτικὰ δικαιώματα σημαντικῶν συγγραφέων μεταξύ τῶν ὁποίων καὶ τοῦ James Joyce.

βγάλει, και ὄχι τόσο μακρὰ 6 μήνες, γιατί πρέπει νὰ πληρωθεῖ και ἡ ἔκδοση ἐκτὸς ἐμπορίου τῆς *Τρίτης Γραφῆς*, τότε βέβαια, προτιμῶ τὴν Νανά. Ἄν ὄχι, και ἡ Νανά τὸ βλέπει σ' ἓνα μέλλον ἀβέβαιο, τότε ἀμέσως Βουσβούνη, γιατί νομίζω συμφωνεῖς πὼς ἡ δουλειὰ δὲν πρέπει νὰ πάει χαμένη. Ὁ Πρόλογος μπορεῖ νὰ περιοριστεῖ και σὲ δύο σελίδες, πὸν νὰ τονίζει ὅμως μερικὰ προβλήματα. Και νὰ δίνει ἔστω και περιληπτικὰ τὸ κάδρο τῆς πόλης, πὸν μέσα της ζοῦν οἱ *Δουβλινέζοι*. Γιατί ἀλλιῶς ἀπογυμνωμένο τὸ βιβλίο, μπορεῖ κανένας νὰ τὸ πάρει και γιὰ ἡθογραφία. Νομίζω πὼς εἶναι τὸ μόνο πὸν μπορῶ νὰ πῶ. Γιατί πὸν νὰ ἀνοιχτοῦμε τώρα σὲ κουβέντες τί σημαίνουν οἱ *Δουβλινέζοι* τί ruse de l'écriture ἢ l'écriture de la ruse⁶⁷ πὸν στὰ ἄλλα ἔργα ὁ Joyce δὲν τὴν χρειάζεται, γιατί ἡ γραφή του ἢ ἴδια εἶναι ἐντελῶς σκεπασμένη και σοῦ χρειάζεται ἀρχαιολογικὴ σκαπάνη, γιὰ ν' ἀνακαλύψεις τί θέλει νὰ πεῖ. Και τὸ πρόβλημα *politisation* τοῦ Joyce, αὐτὰ εἶναι πολὺ ψιλὰ γράμματα και ἀκόμα ψιλότερα και δύσκολα. Τὸ μπλέξιμο ὑποκειμένου ἀντικειμένου, πὸν τὸ ἀνακαλύπτεις μόλις πᾶς νὰ τὸν μεταφράσεις· ἰδίως αὐτὸ τὸ μπλέξιμο μεγαλώνει, ὅταν ἀγγίζει τὰ ὄρια παιδεραστίας κλπ. πάντα μέσα στοὺς ἀπλοὺς *Δουβλινέζους*. Τέλος, σε σκότισα πολὺ. Δὲν μπορῶ παρὰ νὰ τελειώσω μ' ἓνα τεράστιο ευχαριστῶ. Και εἶναι πολὺ λίγο και αἰσθάνομαι πὼς σᾶς φορτώνομαι.

Φιλιά Μαντώ.

[Στο πλάι και στο ἐπάνω μέρος της δεύτερης σελίδας:] P. S. εἶσαι πολὺ εὐγενικός. Τὸ κείμενο ἔχει πολλὰ ὀρθογραφικὰ λάθη, πὸν τὰ λες προσωπικὴ ὀρθογραφία, αὐτὸ δὲν εἶναι; Φιλιά Τζόη – Μ. Πῶς πάει ὁ θόρυβος...[:] Θ' ἀκολουθήσει σύντομο γράμμα γιὰ ἄλλα θέματα.

9

[ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ ΠΡΟΣ ΤΣΙΡΚΑ]

18.1.1971

Γιάννη,

Και πάλι ἐγώ, λίγες ὥρες ἀργότερα ἀπ' τὸ πρῶτο γράμμα, κι αὐτὸ γιὰ τὰ διάφορα πὸν γίνονται τὰ θλιβερά, τὰ ἄθλια, τὰ ἀστεία. Τὸ 3^ο πρόγραμμα τῆς Frankfurter

---

⁶⁷ «πονηριά της γραφῆς ἢ γραφή της πονηριάς»

Television ήθελε μιὰ round table discussion.⁶⁸ Όμογενείς: ό Βασίλης Β.,⁶⁹ ό Γιάννης Λ... δυό καθηγητές κι εγώ. Θέμα: die Kultur. Υποπτεύομαι άμέσως ποιός τους στέλνει, συνεργασία υποθέτω D[eutsche] W[elle] και Αλέξανδρου Σ. και δέν είχα άδικο. Αποφασίζω νά μñν έπιτρέψω έρωτήσεις τύπου Frankfurter Round Shaw [sic],⁷⁰ έφημερίδα μñν τὰ ρωτάτε, τñς Φρανκφούρτης και τñς νέας άριστεράς, πού άρχισε εδῶ και δυό μήνες τñν καμπάνια «Πρέπει οί Έλληνες νά γράφουν ναι ή όχι;», και ν' άποφασίζουσιν οί Γερμανοί για μᾶς· και λένε, λένε και τί δέν λένε. Και καθησυχάζουσιν τισ τύψεις τους του παρελθόντος. Τορπιλίζω, λοιπόν, φανερά τισ έρωτήσεις και τισ στρέφω στα δικά τους προβλήματα. Όμως ό Βασιλάκης θέλει νά φανεϊ, νά κάνει σκάνδαλο. Του είπαν, πώς στη Γερμανία αυτά πιάνουν (του τὰ λέει δεύτερο χέρι ό Αλέξανδρος Σ. και ό Βασιλάκης τ' άκούει, γιατί από δική του κρίση μηδέν). Απαντάει φωνάζοντας, λοιπόν, ό Βασιλάκης «Έγώ γράφω για τον Willy Brandt»⁷¹ και άμέσως τρομάζοντας και ό ίδιος μ' αυτό πού είπε, συνεχίζει. Γιατί εγώ είμαι, ένας Willy Brandt χωρίς Günter Grass.⁷² Αυτό τὸ lapsus τὸν τρόμαξε παραπάνω. Έπιμένει, αὐτὸ είμαι, W[illy] B[randt] χωρίς Günter Grass. Έμεϊς οί 4 άφήνομε τὸν Βασίλη νά χτυπιέται με τὰ κόλπα πού του σκαρώνει ό γέρο – Freud. Και βέβαια δέν μπορεϊ και κανένας μας νά τὸν σώσει «Μά τώρα για βιβλία θα μιλάμε; ρωτάει ό Βασιλάκης. Έδῶ θα τὰ κάψωμε ὅλα, πρέπει πρώτα νά κάψωμε ὅλα τὰ βιβλία κι έπειτα νά μιλάμε για αντίσταση. «Ποιά αντίσταση;» έπιμένει ό Γερμανός, «Βέβαια μόνο τñν ένοπλη» λέει ό Βασίλης. Φαίνεται, λένε οί μάρτυρες, πώς εγίνα κατακόκκινη και έπειτα κάτασπρη και φαίνεται πώς άπάντησα πολὺ σκληρά στο Βασιλάκη. Τότε υποχωρεϊ ό Βασιλάκης και μᾶς δίνει εξηγήσεις, πώς αυτός δέν κάνει τίποτα άλλο άπ' αυτό πού του λέει, ό «έμπνευστής μας και ό άρχηγός», έννοει Μίκη.⁷³

⁶⁸ «συζήτηση σε στρογγυλό τραπέζι»

⁶⁹ Ενδεχομένως να αναφέρεται στον συγγραφέα Βασίλη Βασιλικό (1934-), ο οποίος την περίοδο 1967-1974 έζησε αυτοεξόριστος σε χώρες της Δυτικής Ευρώπης, αναπτύσσοντας έντονη πολιτική δράση.

⁷⁰ *Frankfurter Rundschau*

⁷¹ Willy Brandt (1913-1992): Γερμανός πολιτικός, ηγέτης του Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος της Γερμανίας και καγκελάριος της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας (1969-1974).

⁷² Günter Grass (1927-2015): νομπελίστας μεταπολεμικός Γερμανός συγγραφέας, υποστηρικτής του Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος της Γερμανίας. Τον Μάρτιο του 1972 βρέθηκε στην Αθήνα για να δώσει μια διάλεξη στην Εταιρεία Μελέτης Ελληνικών Προβλημάτων. Η ομιλία αυτή τυπώθηκε σε ένα δίγλωσσο βιβλίο υπό τον τίτλο *Λόγος εναντίον της συνήθειας/Rede gegen die Gewöhnung*, Attika Press Verlag, Frankfurt, 1972. Η παρουσία του Grass στην Ελλάδα σχολιάζεται και στο βιβλίο *Willy Brandt und Günter Grass: Der Briefwechsel*, επιμ. Martin Kölbl, Steidl, Göttingen, 2013.

⁷³ Μίκης Θεοδωράκης (1925 -) ένας από τους σημαντικότερους σύγχρονους Έλληνες μουσικοσυνθέτες. Την 23^η Απριλίου 1967 απηύθυνε την πρώτη έκκληση για αντίσταση κατά της δικτατορίας και τον Μάιο του 1967 υπήρξε ιδρυτικό μέλος και πρόεδρος της πρώτης αντιστασιακής οργάνωσης, ΠΑΜ. Λίγους μήνες αργότερα συνελήφθη και εξορίστηκε στη Ζάτουνα Αρκαδίας. Μετά την απελευθέρωσή του τον Απριλίου του 1970 αυτοεξορίστηκε στο Παρίσι.

Ἐπιμένω, πὼς δὲν δέχομαι τὴν φράση νὰ καοῦν τὰ βιβλία, ὅσο γιὰ τὴν ἔ[νοπλη] ἀντίσταση, μπορεῖ καὶ νὰ συμφωνῶ. Ἀμέσως ὑποχώρηση τοῦ Βασιλάκη. Ὅχι, δὲν ἐννοεῖ ἔνοπλη ἀντίσταση, ποτὲ δὲν ἤθελε νὰ πεῖ κάτι τέτοιο, ὅχι αὐτὸς λέει ὅ,τι νομίζει ὁ ἐμπνευστὴς καὶ ἀρχηγὸς, τίποτε ἄλλο. Ἐπιμένω νὰ συνειδητοποιήσει τὴν φράση γιὰ τὸ κάνημο. Τέλος, μόλις τελείωνε ἡ ἑορτὴ, ἔρχεται κοντά μου χαμογελώντας καὶ μοῦ λέει πὼς ἔκανε λίγο θέατρο, ἄλλωστε ὅλοι τὸ ἴδιο κάνομε. Τί νὰ τοῦ πεῖς τότε; Τύψεις οἱ φίλοι, ἄχ δὲν πρέπει, δὲν πρέπει ν' ἀφήνομε τὸν Βασίλη νὰ μιλάει... Ὅμως μιλάει ὁ Βασιλάκης. Τί νὰ πεῖς καὶ τί νὰ κάνεις σ' αὐτὲς τὶς περιπτώσεις Γιάννη; Ρωτάω ἐσένα πὸ ξέρεις. Νὰ κρυφτεῖς καὶ ν' ἀρνηθεῖς νὰ λαμβάνεις μέρος σὲ τέτοια ρεζίλια, ἴσως εἶναι ἡ μόνη λύση. Ἦ τί νὰ κάνει κανένας μὲ τὸν ἄλλον, τὸν Ἑλληνα Κάφκα, ὅταν μὲ ρωτοῦσε «Τὸ ξέρετε πὼς ὁ συμπατριώτης σας Σαμαράκης κινδυνεύει νὰ ὑποστῆ σχεδὸν ἐκτέλεση – γιὰτὶ ἡ μηχανὴ θὰ τὸν συνθλίψει;». Αὐτὰ ἀπὸ τὸ *Monde*, δημοσιογραφίσκοι πὸ μπροστά τους ὁ Πηλιχός⁷⁴ εἶναι πρίγκιψ.* Ζητῶ ἐξηγήσεις... «Μᾶς τηλεφωνεῖ κάθε μέρα κλαίγοντας... Ἄν δὲν μοῦ γράψετε καλὴ κριτικὴ, εἶμαι σχεδὸν νεκρὸς, λέει. Τηλεφωνεῖ στὰ σπίτια μας νύχτα καὶ μέρα καὶ παρακαλάει, εἶναι σὲ κρίση ὁ ἄνθρωπος». Τότε δὲν κρατήθηκα καὶ τοὺς εἶπα «πὼς ἐγὼ ξέρω κάτι νέους ἀνώνυμους, πὸ δὲν μποροῦν ὄχι νὰ τηλεφωνήσουν, ἀλλὰ οὔτε στὴ μάνα τους νὰ μιλήσουν, ἐκεῖ βαθειὰ πὸ τοὺς ἔχουν, καταλάβατε;». Κατάλαβαν, ἀλλὰ κατάλαβε καὶ ὁ ἐκδότης καὶ νὰ τὸ βραβεῖο τὸ policier.⁷⁵ Οἱ ἱστορίες καὶ οἱ δυὸ εἶναι ἀγριότερες ἀπ' ὅ,τι τις λέω. Καριερίστας Γιάννη. Ἀνόητος καὶ φαῦλος, σὰν ἐκείνον τὸν ἄλλον, τὸν Ἀναστάση.⁷⁶ Κακὰ ὅλα αὐτὰ, πὸ κάτι χειρότερο σημαίνουν. Κάτι πολὺ χειρότερο. Σὲ ποιά συνεννόηση νὰ πιστέψω στοῦ Μίκη καὶ στοῦ Κωνσταντίνου; Πὸ ὅταν ἐσεῖς «δυνάμει αἰχμάλωτοι» ὑπογράφετε γιὰ τὸ Burgos,⁷⁷ ὁ καλὸς μας βασιλιάς πάει γιὰ γιορτὲς στὴς ἀδελφῆς του; Στὴν ὥρα ἰσπανία; Καὶ ὁ Μίκης μας ἀπολογητὴς; Φαῦλοι οἱ καιροὶ ἢ φαῦλοι ἐμεῖς; Ἦ καὶ τὰ δυὸ.

⁷⁴ Γιώργος Κ. Πηλιχός (1929-2003): δημοσιογράφος τῆς μεταπολεμικῆς γενιάς. Εργάστηκε στις εφημερίδες *Μάχη*, *Δημοκρατικός Τύπος*, *Φιλελεύθερος*, *Αθηναϊκὴ*, *Βραδυνή* καὶ στο περιοδικὸ *Εμπρός*. Τὸ 1955 ξεκίνησε ἡ συνεργασία του με τὰ *Νέα* ὡς καλλιτεχνικοῦ συντάκτη.

⁷⁵ Ὁ Αντώνης Σαμαράκης τιμήθηκε στὴ Γαλλία με τὸ Μεγάλο Βραβεῖο Αστυνομικῆς Λογοτεχνίας τὸ 1970 γιὰ τὸ μυθιστόρημα *Τὸ Λάθος*.

⁷⁶ Πιθανὸν ἀναφέρεται στὸν Ἀναστάσιο Πεπονὴ (βλ. υποσημείωση 31).

⁷⁷ Σὲ μια κίνηση συμπαρατάσεως στους διανοούμενους καὶ καλλιτέχνες, πὸ κλείστηκαν συμβολικά στο ἀββαεῖο του Montserrat ὁ Σ. Τσίρκας μαζί με ἄλλους εἴκοσι οκτὼ Ἕλληνες συνυπέγραψαν τὸ ἐξῆς τηλεγράφημα: «Παρακαλοῦμε νὰ διαβιβάσετε στὴν Ἄννα Μαρία Ματούτες, τὸν Χουάν Μιρό καὶ τοὺς συναδέλφους των τὰ αισθήματα ἀλληλεγγύης των υπογραφομένων Ἑλλήνων διανοουμένων καὶ καλλιτεχνῶν, καθὼς καὶ τὴν ευχὴ μας νὰ πετύχει ὁ ἀξιοθαύμαστος ἀγὼνας πὸ διεξάγουν οἱ Ἰσπανοὶ διανοούμενοι γιὰ τὴν ἐλευθερία καὶ τὸν ἀνθρωπισμὸ» βλ. Γιώργος Γεωργῆς, «Γιώργος Σεφέρης: Ἡ κορυφαία πνευματικὴ ἀντίσταση στο δικτατορικὸ καθεστῶς», *Ἡ δικτατορία των συνταγματαρχῶν. Ἀνατομία μιας ἐπταετίας*, ἐπιμ. Σ. Βλαχόπουλος, Δ. Καϊρίδης, Α. Κλάνης, Πατάκης, Ἀθήνα, 2019, 212.

Γιάννη με συγχωρείς για τὰ στενάχωρα; Δὲν στὰ λέω για νὰ στεναχωρεθεῖς. Μόνο νομίζω πὼς πρέπει νὰ τὰ ξέρετε.

Φιλιά Μαντώ.

*Δὲν ἔννοῶ τον Rouleau.⁷⁸

10

[ΤΣΙΡΚΑΣ ΠΡΟΣ ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ]

Ἀθήνα, 10 Φεβρουαρίου 1971

Ἀγαπητή μου Μαντώ,

Σήμερα ἀποφασίστηκε ἐπιτέλους ἡ τύχη τῶν *Δουβλινέζων* σου. Ἄφησα ἄρκετὸ καιρὸ στὴ Νανά⁷⁹ νὰ τὸ σκεφτεῖ, ἀλλὰ ἡ τελικὴ τῆς ἀπόφαση ἦταν «ὄχι». Ἕνας σοβαρὸς λόγος ποὺ βάρυνε στὴν ἀπόφασή τῆς ἦταν μιὰ σίγουρη ἀλλὰ ἐμπιστευτικὴ πληροφορία (ἔτσι νὰ τὴ θεωρήσεις κι ἐσύ) πὼς καὶ ὁ οἶκος Γκοβόστη ἐτοιμάζει εἰκονογραφημένη ἔκδοση τῶν *Δουβλινέζων*, ἄγνωστο ἀπὸ ποιὸν μεταφραστή.⁸⁰ Αὔριο ὁ Κοτζιάς παραλαβαίνει τὸ χειρόγραφό σου καὶ θὰ τὸ παραδώσει στὸν Βουσβούνη, δίνοντάς του καὶ τὴ διεύθυνσή σου, για νὰ ἐπικοινωνήσῃ ἀπευθείας μαζί σου. Τοῦ ἐτόνισα τὸν ὄρο σου, νὰ ὑπάρχουν οἱ ὑποσημειώσεις καὶ ἕνας πρόλογος, ποὺ παρακαλεῖσαι λοιπὸν νὰ τὸν τελειώσεις, ὅσο μπορεῖς πιὸ γρήγορα καὶ νὰ τὸν στείλεις: Κύριον Ἀντώνη Βουσβούνη, Γαλαξίας, Σωκράτους 59, Ἀθήνα ΤΤ 101.-

Ὁ Κοτζιάς μοῦ λέει νὰ σοῦ γράψω ἐμπιστευτικῶς, πὼς ὁ Βουσβούνης πληρώνει 600 δραχμὲς τὰ τυπογραφικά, ἀλλὰ σὲ μερικὲς περιπτώσεις φτάνει στὶς 800 δραχμὲς καὶ πληρώνει καὶ 5% ἐπὶ τῆς τιμῆς, για ὅσα ἀντίτυπα πωληθοῦν πέρα ἀπὸ τὶς 10.000 (δεύτερη ἔκδοση). Ἔτσι θὰ μπορέσεις νὰ διαπραγματευθεῖς, για νὰ τοῦ πάρεις ὅσο μπορεῖς περισσότερα.

Καὶ τώρα παίρνω τὰ δύο σου γράμματα τῆς 18^{ης} Ἰανουαρίου κι ἀπαντῶ μετὰ τὴ σειρά. Εἶναι τῶν ἀδυνάτων ἀδύνατο νὰ ἔχει ὁ Παϊρίδης κοπυράϊτ. Μὰ εἶναι ἀδύνατο νὰ φανταστεῖς τί γίνεται ἐδῶ μ' αὐτὸ τὸ ζήτημα. Βιβλία μπέστ σέλλερς μεταφράζονται σὲ

⁷⁸ Eric Rouleau (1926-2015): Γάλλος δημοσιογράφος. Το 1955 ξεκίνησε νὰ ἀρθρογραφεῖ στὴν εφημερίδα *Le Monde*. Ἀπὸ το 1985 ἕως το 1991 υπηρέτησε ὡς Γάλλος πρέσβης στὴν Τυνησία καὶ τὴν Τουρκία.

⁷⁹ Ἐννοεῖ τὴ Νανά Καλλιανέση.

⁸⁰ Τζέιμς Τζόυς, *Δουβλινέζοι*, μτφ. Κ. Πολίτη, επιμ. Μ. Χαριετάκη, εικον. Μπ. Γουαϊνμπάουμ, Γκοβόστη, [Ἀθήνα], 1972.

μια βδομάδα κι όταν πιά είναι να κυκλοφορήσουν, εμφανίζεται κάποιος σαλταδόρος, που είχε εξασφαλίσει μια «όψιόν» πληρώνοντας κάτι ελάχιστα έναντι, κι εκβιάζει τον εκδότη και γίνεται το έλατε να δείτε. Είναι να σιχαθεί κανείς το επάγγελμα. Μην περιμένεις λοιπόν από τη Νανά να ζητήσει το κοπυράϊτ του *Όδυσσέα*, γιατί αυτή τη στιγμή δεν προφταίνει ούτε τη μύτη της να ξύσει και γραμματικούς για αλληλογραφίες με το έξωτερικό δεν έχει. Άλλωστε τη βλέπω τρομαγμένη με τις διπλές και τριπλές μεταφράσεις, που κυκλοφορούν στην αγορά, και συχνά την άκούω να λέει, πώς θα περιοριστεί στους Έλληνες συγγραφείς απ' έδω και πέρα.

Για τη *Γραφή Γ'*, ο Τάκης μου λέει πώς έχει ανοίξει αλληλογραφία μαζί σου και να περιμένω. Του τηλεφώνησα προδ' ολίγου, μου είπε πώς σου γράφει ένα γράμμα και πώς θέλει ταυτοχρόνως να κουβεντιάσει μαζί μου κάποιο ζήτημα. Να δοῦμε πότε θ' αξιωθῶ να τον συναντήσω, γιατί οι ὄρες μας δεν ταιριάζουν. Ἐγώ, ἐπειδὴ κουράζεται πολὺ ἢ ὄρασή μου μετὸ ἠλεκτρικὸ φῶς, ξυπνῶ καὶ δουλεύω ἀπὸ τις 6 τὸ πρωί. Ἐκεῖνος πρὶν ἀπὸ τις 2 τὸ μεσημέρι δὲν ἀδειάζει. Ἀλλὰ τότε ἐγὼ εἶμαι σταφίδα ἀπὸ τὴν κούραση καὶ πρέπει νὰ πάρω τὸν μεσημεριανό ὕπνο, πὺ μοῦ ἐπιτρέπει ν' ἀντέχω στὰ ξενύχτια, πὺ ὁ Διάλογος νὰ τὰ πάρει.

Καὶ τώρα ἔρχομαι στὸ δεύτερο γράμμα σου (πρὸς Τζού). Πολὺ με συγκίνησε ὁ ἅγιος θυμὸς σου καὶ τὸ πάθος σου. Ὅσο τὰ ἔχουμε αὐτὰ τὰ δυὸ νὰ μᾶς φουσκώνουν τὰ στῆθια μὴ φοβᾶσαι τίποτα, οὔτε τις φινέτσες τῆς πολιτικῆς τῶν ἐλιγμῶν, μήτε τις μνημειώδεις ἀνοησίες καὶ τις καριερίστικες ἀδιακρίσιες τῶν Βασιλάκηδων καὶ Σαμαράκηδων. Ἐγὼ στὴ θέση σου δὲν θ' ἀποτραβιόμουν, ἀλλὰ θὰ προσπαθοῦσα νὰ προλαμβάνω τις γκάφες, κουβεντιάζοντας τὰ πράματα ἀπὸ πρὶν, γύρω ἀπὸ ἓνα ποτήρι κρασί, με πολλὴ ὑπομονή καὶ πολλὴ κατανόηση γὰ τ' ἀνθρώπινα κουσούρια. Βέβαια σ' αὐτὸ χρειάζεται σιδερένιο στομάχι καὶ αὐτοέλεγχος. Μὰ νομίζω πὺ αὐτὰ τὰ ἔχεις.

Τώρα ἓνα τελευταίον. Θὰ σὲ συναντήσει ὁ Μπούλης καὶ θὰ σὲ ρωτήσῃ τί ξέρεις περὶ *Ἐξοδος*⁸¹ καὶ δὲ συμμαζεύεται. Πρῶτα σὲ παρακαλῶ νὰ ἐξασκήσεις ὅλη σου τὴν ἐπιρροή καὶ νὰ τὸν ἐμποδίσεις νὰ κάνει τίποτα θυμωμένα καὶ ἔξαλλα πράγματα. Εἶναι θυμωμένος, ὅπως καὶ ὅλοι ἐμεῖς μετὸ δίκιο μας, γὰ τὴν αὐθάδεια αὐτῶν τῶν κουραμπιέδων, πὺ μήτε τὸ θάρρος ἔχουν νὰ ποῦν ποιοὶ εἶναι ἀπ' ἐκεῖ πὺ βρίσκονται. Μαζί ὅμως μετὴν καταπράυνση τοῦ Μπούλη, σὲ παρακαλῶ νὰ μάθεις ὅσα μπορεῖς γὰ

---

⁸¹ *Ἐξοδος* (1971-1974): περιοδικὴ ἐκδοσὴ τοῦ Ἀρη Φακίνου, ἡ ὁποία ἐκδιδόταν στο Παρίσι καὶ ἀνήκε στον παράνομο αντιδικτατορικὸ τύπο τοῦ ἐξωτερικοῦ.

πρόσωπα και πράγματα γύρω από το θέμα και να μου γράψεις στοῦ Πατριάρχου, ἀλλὰ σὲ παρακαλῶ, πιο προσεχτικά. Τὰ ἄλλα γιὰ μᾶς θὰ τὰ μάθεις ἀπὸ τὸν Μπούλη. Ἐγὼ σὲ λίγες μέρες φεύγω γιὰ τὴ Θεσ/νίκη γιὰ νὰ μείνω μερικὲς μέρες καὶ νὰ ξεκουράσω τὰ νεῦρα μου.

Σοῦ εὐχομαι ὑγεία, δημιουργική δουλειά καὶ ... ὑπομονή. Σὲ φιλῶ.

11

[ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ ΠΡΟΣ ΤΣΙΡΚΑ]

4.3.1971

Αγαπητέ, πολὺ ἀγαπητὲ Γιάννη.

Τί νὰ πρωτοπῶ γιὰ τὰ *Κείμενα*,⁸² Νὰ γράψω καλύτερα ἓνα ποίημα... Ἐπειδὴ ξέρω τὸ πόσα ἢ δουλειά αὐτὴ σοῦ χρωστάει... Ἄς εἶναι, ἢ εὐθύνη, οἱ ἐκνευρισμοί, τὰ ρίσκα οἱ ἀναστολές, καὶ ὅλα μαζί ἄξιζαν, λέω... Τὸ διαβάζω τὸ ρῆμα καὶ ντρέπομαι, ὠραῖα νὰ τὰ λές, ἀπ' τὰ ἐνδοξα Παρίσια... ἄξιζαν!! Ἀναλογίζομαι τοὺς καθημερινούς καῦμούς. Ὅμως μήπως αὐτὴ εἶναι στὸ τέλος ἢ περιπέτεια τοῦ πνεύματος; Γιὰ νὰ φτάσει νὰ δῶ αὐτὸ τὸ ποίημα τοῦ γέρου, τοῦ Γιατροῦ καὶ τὸ ἄλλο τοῦ Α. Ξ[ύ]δη⁸³ κοντὰ κοντὰ, γιὰ πρώτη φορά καὶ τὸσα ἄλλα ὀνόματα κοντὰ - κοντὰ καὶ ζευγαρωμένα... Ἐξοχος ἐκεῖνος ὁ Σκληρὸς,⁸⁴ μὰ καὶ οἱ δυὸ ποὺ γιὰ πρώτη φορά βλέπω τὰ ὀνόματά τους, Γρηγόρης⁸⁵ καὶ Πάνου⁸⁶. Ποῦ ἦτανε κρυμμένοι; Ἄσε τὴ διαδρομὴ ποὺ ἔκαναν ἄλλοι ἄνθρωποι μέσα σ' αὐτὸ τὸ διάστημα... Δὲν ξέρω ἂν τὸ καταλαβαίνουν, ἢ φίλη μας Ροδιά ἐπὶ παραδείγματι. Ἐκεῖνο ποὺ ἔχει σημασία εἶναι τὰ κείμενα· ἀρθρώνονται τέλεια καὶ ἀποκτοῦν πολὺ γερὴ ραχοκοκκαλιὰ... Μιλώντας με Φίλιππο Η[λιού], δὲν τᾶχε ἀκόμα

⁸² βλ. *Νέα Κείμενα I (Χειμῶνας 1971)*, Κέδρος, Αθήνα, 1971.

⁸³ Αλέξανδρος Ξύδης (1918-2004): διπλωμάτης καὶ τεχνοκριτικός. Το 1947 εξέδιδε τὸ περιοδικό *Τετράδιο* μαζί με τοὺς Α. Βουσβούνη, Ανδ. Καμπά καὶ Αλ. Σολομό.

⁸⁴ Ο Σ. Τσίρκας συμμετέχει στὴν ἐκδοσὴ τῶν *Νέων Κειμένων I* δημοσιεύοντας τὰ γράμματα τοῦ Γ. Σκληροῦ πρὸς τὸν Στ. Πάργα.

⁸⁵ Γεράσιμος Γρηγόρης (1907-1985): διηγηματογράφος, ποιητὴς καὶ σκιτσογράφος. Ὡς φοιτητὴς συμμετείχε στὴν ἐκδοσὴ περιοδικῶν τῆς Ἀριστεράς καὶ ἐπειτα ἐργάστηκε στα περιοδικὰ *Μπουκέτο* καὶ *Ρομάντσο*, καθὼς καὶ στὶς εφημερίδες *Ελεύθερη Ελλάδα* καὶ *Χαραυγή*. Συμμετέσχε στὸν τόμο τῶν *Νέων Κειμένων I* με τὸ διήγημα «Ὁ Νερόμυλος».

⁸⁶ Γιάννης Πάνου (1943-1998): μυθιστοριογράφος, τὸ πραγματικὸ ὄνομα τοῦ οὐοίου ἦταν Γιάννης Παναγιωτόπουλος. Παρουσιάστηκε στὴ λογοτεχνία το 1971 με τὸ διήγημα «Εκεῖνα τὰ χρόνια», τὸ οὐοίο συμπεριλήφθηκε στὴν ἐκδοσὴ τῶν *Νέων Κειμένων I*.

δει. Σκέφτηκε μήπως θάταν σκόπιμο, να σταλοῦν μερικά στοῦ Maspero και να πουληθοῦν ἐκεῖ... ἐγώ μόνο τὸ προτείνω. Ποιὸς θὰ κάνει ὅμως λογαριασμούς και Bordereau⁸⁷ κλπ.; Ὁ Φίλιππος εἶπε τὴν ιδέα. Ἡ ἐδῶ ζήτηση, να μὴ στα λέω... Ὅλοι μοῦ ζητοῦν τὸ μοναδικὸ ἀντίτυπο ποὺ διέθετα, μοῦ τῶχε στείλει ὁ Τάκης και ἀπὸ χτές δὲν τῶχω πιὰ, τὸ ἔδωσα στὸ Gallimard⁸⁸, γιατί κουβέντιασα με Mascolo⁸⁹ (τὸ ὄνομα αὐτὸ τὸ φοβάται ἢ Ροδιά) ὅμως αὐτὸς διευθύνει τὴν collection «Du Monde Entier»⁹⁰ ἤξερε... και ἤξερε ἀκόμα τὶς συμβουλές τοῦ Βουργουνδοῦ για τὸ πρῶτο, μόνο ἀρνητικές! Ἄνισο... non politisé ils perdent l'horizon très pauvre très pauvre...⁹¹ Τὰ εἶπε αὐτὰ σὲ Nadeau, Gallimard και Maspero κι ἔτσι φτάνουν να προτείνουν ὅλοι, δυὸ κομμάτια για περιοδικό. Τώρα νομίζω τὸ κλίμα ἄλλαξε, βλέπουν τὴν ἐπιμονή και νομίζω κατάλαβαν, τουλάχιστον ὁ Mascolo μοῦ τῶπε: πόσο συμβουλευεῖ ἄσχημα ὁ Βουργουνδός, ὅταν δὲν προτείνει ὁ ἴδιος τὸ βιβλίο... Στὸ Seuil⁹² με τὰ δυὸ παιδιά Νικηφόρο και Χρῦσα εἶχαμε προτείνει τα 18, ὁ μόνος ποὺ δὲν ἀπάντησε ἀκόμα, ἀνανεώσαμε πρόταση με *Νέα Κείμενα*, δὲν τολμῶ να ἐλπίζω μετὰ ἀπ' τὴν πρώτη φορά, ποὺ πήγαν να μᾶς πνίξουν οἱ ἐνθουσιασμοὶ και μείναμε με τὰ 2 κομμάτια σὲ κανένα περιοδικό. Τώρα μπορεί να μᾶς προτείνουν τὰ 18 και τὰ *Νέα*, να γίνει ἕνας τὸμος. Πιθανὸν ὄχι ὅλα ἀπὸ 18, ἴσως να γίνει κάτι πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση... θὰ χρειαζόμουν, ἂν γίνεται, κανένα *Guardian* ποὺ [να] ἀναγγέλλει τὴν ἔκδοση και ὅ,τι ἄλλο ἀπὸ διαφημιστικὸ ὑλικὸ στὸν ξένο τύπο, ἂν ὑπάρχει και γίνεται να σταλεῖ... Αὐτὰ ὅλα ὑποθέσεις και δὲν θέλω να πῶ παραπάνω, πρὶν ἔρθει ἀπάντηση ἀπὸ Seuil και Mascolo (Gallimard). Τώρα τὸ θέμα *Ἐξοδος*. Ὁ Μπούλης δὲν ἔδωσε σημεῖο ζωῆς στὸ Παρίσι. Δὲν ξέρω ποιὸς εἶδε και γιατί, δὲν με εἶδε ἐμένα. Λοιπὸν, ἐδῶ αὐτοὶ οἱ λιμοκοντῶροι εἶναι μόνο για γέλια... Κάποιος Φακίνος⁹³ ὁ ἐγκληματίας, συγγραφεὺς βιβλίου στὸ Seuil *Les Barbares* ἢ κάτι παρόμοιο, μην τὰ λέμε,

---

⁸⁷ «τιμολόγια»

⁸⁸ Δὲν εἶναι ξεκάθαρο σε ποιο μέλος τῆς οἰκογένειας Gallimard, στην οποία ἀνήκει ὁ ομώνυμος ἐκδοτικὸς οἶκος, ἀναφέρεται. Ενδεχομένως στον Antoine Gallimard (βλ. ἐπιστολή 15).

⁸⁹ Dionys Mascolo (1916-1997): Γάλλος συγγραφεὺς, ὁ ὁποῖος ἐργάστηκε ως lecteur στις ἐκδόσεις Gallimard και διετέλεσε διευθυντὴς τῆς σειράς «Du Monde Entier».

⁹⁰ «Ὀλόκληρου τοῦ κόσμου»

⁹¹ «Μη πολιτικοποιημένα, χάνουν τον ορίζοντα... πολὺ φτωχά, πολὺ φτωχά»

⁹² Πρόκειται για τον ἐκδοτικὸ οἶκο Éditions Seuil.

⁹³ Ὁ Ἄρης Φακίνος (1935-1998) ἕως τὸ 1965 δίδασκε στο Γαλλικὸ Ἰνστιτούτο Ἀθηνῶν και στη συνέχεια ἀσχολήθηκε με τὴ δημοσιογραφία και τὴ λογοτεχνία. Τὸ 1967 ζήτησε πολιτικὸ ἀσυλο στη Γαλλία, ὅπου ἐργάστηκε στην ἐκπομπή «Εδῶ Παρίσι» τῆς Γαλλικῆς Ραδιοφωνίας. Καθόλη τὴ διάρκεια τῆς δικτατορίας ἀρνήθηκε να δημοσιεύσει στην Ελλάδα. Τα ἔργα του κυκλοφόρησαν ἀπὸ τις ἐκδόσεις Seuil και γνώρισαν μεγάλη ἐκδοτικὴ ἐπιτυχία. Στη συγκεκριμένη ἐπιστολή ἡ Μ. Αραβαντινοῦ ἀναφέρεται στο ἔργο *Οι τελευταῖοι βάρβαροι*, βλ. Aris Fakinos, *Les derniers barbares*, μτφ. Sophie Le Bret, Seuil, [Paris], 1969.

καὶ κάποιος ὑπεύθυνος Λεπίδης⁹⁴ Ἕλληνας (δὲν διαβάζει ἑλληνικά, πρῶτος καὶ νῦν ὑπερρεαλιστῆς) φίλος τοῦ Nadeau, Συμυρνιὸς ἀνατολίτης, ἀθῶος δανεῖζει τ' ὄνομά του, χρειάζεται Γάλλος γιὰ κάθε ἐντυπο... Τὸ ἐντυπο, ὅπως εἶδες, εἶναι ζήτημα ἂν στοιχίζει 100 φράγκα ὅλο μαζί, ε γιὰ νὰ βγάλω τὸ ἄχτι μου τὰ βρίσκω τὰ 100 φρ[άγκα] ὅσο καὶ φτωχὸς νᾶμαι, ὅμως ἔξω ἀπ' αὐτοῦς, ἐγὼ διακρίνω καὶ ἓνα ductus Ρένου,⁹⁵ τοῦ γνωστοῦ ἐκείνου, δὲν νομίζω νὰ κάνω τόσο λάθος, ὑπάρχουν ἀνταποκρίσεις ἀπὸ Αθήνα, εἶδες δεῦτερο τεῦχος; Μᾶς πληροφοροῦν με πόσους κινδύνους τὸ μοιράζουν καὶ γι' αὐτὸ ξηλωθεῖτε Ἀναγνώστες. Ὅσο τὸ σκέφτομαι, τόσο βρίσκω τὴ σκέψη μου σωστὴ περὶ ἀθηναϊκῆς συνεργασίας καὶ ποιὰς!! Οἱ ἐδῶ φῆμες ἔφεραν καὶ τὸν Richard (ἄκου ὄνομα) Σωμερίτη, Ἕλληνας καταἑλληνας νὰ τὸ ἐκδίδει, βγάζει ἐδῶ [τὴν] *Athènes Presse libre*⁹⁶... Ὅμως προχτὲς ἔκανε δήλωση «Δὲν ἔχομε καμμιά σχέση με *Ἐξοδος*». Λοιπὸν, ἐπανέρχομαι στὴν ἐντύπωση, γελοία ἀνθρωπάρια, χωρὶς ρίζες καὶ τέρμα. Καὶ ἡ ξενιτεία καὶ ἄστα νὰ πάνε... Καὶ ὅ,τι δηλώσεις, ὅπως ἔλεγε κι ἐκεῖνος ὁ συνονόματος σου Γιάννης,⁹⁷ αὐτοὶ δηλώνουν ἀδιαλλαξία καὶ μὴν τὰ ρωτάτε... Ἄν σ' ἐνδιαφέρει δεῦτερο τεῦχος, μπορῶ νὰ σοῦ στείλω... χυδαιότερο τοῦ πρώτου καὶ ἀηδέστερο. Ὁ Βουσβούνης ἔστειλε συμβόλαιο ὑπογεγραμμένο, εὐγενικὸ γράμμα, πὼς με περιμένουν 8.000 χιλιάδες, ὅμως τοῦ Ἀλέκου ἀκόμα δὲν τὶς ἔδωσε καὶ πρέπει νὰ τὰ δώσω στὸν Γιατρό γιὰ τὸ ἄλλο...

Ἄν ἔχεις εὐκαιρία νὰ δεῖς Κήλυ ἢ ἂν σοῦ γράψει, πὲς του κανένα καλὸ λόγο. Σὲ κάποιον Πανεπιστήμιο ποὺ ἔγραψα, μὲ ρώτησαν ἂν ξέρω τὸν Κήλυ, ἀπάντησα πὼς ξέρω τὴ δουλειὰ του, τὸν ρώτησαν προφανῶς καὶ καθὼς δὲν μὲ ξέρει... Ἀπὸ τότε σιωπὴ ἀπὸ

---

⁹⁴ Clément Lépidis (1920 – 1997) ψευδώνυμο τοῦ Κλεάνθη Τσελεβίδη, γόνου ἐλληνικῆς οἰκογένειας ἀπὸ τὴν Μ. Ἀσία. Γιὰ τὸ βιβλίο του *L'Arménien* κέρδισε βραβεῖο ἀπὸ τὴν Γαλλικὴ Ἀκαδημία. Γιὰ περισσότερες πληροφορίες βλ. Katerina Spiropoulou, *La France de Clément Lépidis : retour sur la vie et l'œuvre d'un écrivain francophone*, L'Harmattan, 2011.

⁹⁵ Ἐνδεχομένως ἀναφέρεται στὸν Ρένο Αποστολίδη (1924 – 2004): πεζογράφος, δημοσιογράφος, κριτικός. Σπούδασε στὴ Φιλοσοφικὴ τοῦ Πανεπιστημίου Αθηνῶν καὶ υπηρέτησε στὸν Ἐθνικὸ Στρατὸ κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Εμφυλίου. Συμμετείχε ὡς συντάκτης σὲ πλήθος εφημερίδων καὶ περιοδικῶν. Τὸ 1952 ἰδρύσε με τὸν πατέρα του τὸ περιοδικὸ *Τὰ Νέα Ἑλληνικά* μέσω τοῦ οὗοιου ἄσκησε ἐντονη κριτικὴ ἐναντίον τοῦ πολιτικοῦ καὶ λογοτεχνικοῦ κατεστημένου.

⁹⁶ Ὁ Ριχάρδος Σωμερίτης υπῆρξε ὁ ἰδρυτὴς τοῦ γαλλόφωνου εβδομαδιαίου περιοδικοῦ *Athènes Presse Libre*. Γιὰ τὴν ἐκδόσή του ἐπωφελήθηκε ἀπὸ τὰ συγγραφικὰ δικαιώματα τοῦ βιβλίου *Le Livre Noir de la Dictature en Grèce*, γιὰ τὴν δημοσίευση τοῦ οὗοιου συνεργάστηκε με τοὺς Α. Φακίνο καὶ C. Lépidis. βλ. Χάρης Δ. Ραϊτσίνης, *Παράνομος Τύπος, λογοκρισία καὶ προπαγάνδα κατὰ τὴν διάρκεια τῆς δικτατορίας τῶν Συνταγματαρχῶν*, Δημοσιευμένη διδακτορικὴ διατριβή, Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2016, 76-78.

⁹⁷ Ἀναφέρεται στὸν ζωγράφο Γ. Τσαρούχη (1910-1989), τὸ ὄνομα τοῦ οὗοιου συνδέθηκε με τὴ φράση «Στὴν Ἑλλάδα ὅ,τι δηλώσεις εἶσαι», ὡστόσο ὁ ἴδιος υποστήριξε ὅτι ἡ φράση ἀνήκει στὸν ἠθοποιὸ Τζαβάλα Καρούσο βλ. «Εἰλικρινεῖς φοροφυγάδες», *Ἡ Καθημερινή*, 28.12.2012.

τὸ Πανεπιστήμιο, μπορεῖ νᾶναι σύμπτωση μόνο, μπορεῖ ὅμως καὶ ὄχι... Ὅπως ἐγγραφα στὴ Joy, πρέπει κάπως νὰ τὰ βολέψω με τὴν ἀρχὴ τοῦ χειμῶνα· Σεπτέμβριο, ἴσως γιὰ δυὸ – τρεῖς μῆνες Ἀμερικὴ καὶ ἀπὸ κεῖ πίσω ἐδῶ, γιὰτὶ ἡ ὑποτροφία τελειώνει τέλος Ἰουνίου 1971 καὶ τὰ πράγματα εἶναι δύσκολα καὶ σκληρά, ἂν δὲν ἦταν τὸ σπίτι ποὺ δὲν πληρώνω, θὰ ἦταν ἀδύνατο... εὐτυχῶς ποὺ ὑπάρχει σπίτι... γιὰ τὴν ὥρα τουλάχιστον... κι ἀπὸ πάνω νὰ γράφω ποίηση, θᾶχω σίγουρα τρελαθεῖ...κάτι ἔχει ξεβιδωθεῖ προφανῶς...αὐτὰ τὰ κατ' ἐμὲ...ὑπάρχουν καὶ χειρότερα. Συγγνώμη γιὰ τηλεγράφημα στὸν Κέδρο, ἦταν ὅμως γιὰ νᾶχω καὶ κανένα ἄλλο τεύχος γιὰ κανένα ἐκδοτικὸ οἶκο, ποὺ πρέπει νὰ δίνεται καὶ βέβαια δὲν τὸ ξαναβλέπεις, ἔτσι ἔδωσα αὐτὸ ποὺ μοῦχει δώσει ὁ Τάκης. Δὲν μιῶ κᾶν γιὰ τὶς αἰτήσεις τῶν ἄλλων, ἐκεῖ κλείνω τ' ἀφτιά μου.

P.S. Ὁ Σκληρὸς τὸ ἀρχεῖο... καὶ ἄλλα πολλὰ, μοῦ θύμισαν ἐκεῖνο τοῦ Κρητικοῦ Σαχλίκη⁹⁸ ποὺ ἔλεγε... «Ἔχω γραφὲς καὶ ποιήματα... κι ἔχω στὸ σακκούλι μου τὸσα κ' ἄλλα τὸσα». Τὸσα λοιπὸν, κι ἄλλα τόσα με τὸ καλὸ καὶ σὲ καλὴ μεριὰ...

Φιλιά καὶ ἀγάπη

Μαντώ

Φιλιά Joy...

12

[ΤΣΙΡΚΑΣ ΠΡΟΣ ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ]

Ἀθήνα, 8 Μαρτίου 1971

Μαντώ μου,

Ἀπαντῶ στὸ γράμμα σου τῆς 4^{ης} τρέχ[οντος] ποὺ ἔφτασε χτές. Σήμερα θὰ πῶ νὰ σοῦ στείλουν ἀκόμα ἓνα *Κείμενα*. Μὲ συγχωρεῖς ποὺ τὸ γράμμα μου θὰ εἶναι σπασμωδικὸ καὶ κάπως ξερό, ἀλλὰ μόνο ἔτσι θὰ μπορέσω νὰ τελειώσω καὶ νὰ σοῦ τὸ στείλω ἀμέσως. Παίρνω λοιπὸν στὴ σειρά τὰ σημεῖα ποὺ ἀγγίζεις κι ἀποκρίνομαι.

Τί νὰ προσθέσω σ' ὅλα τὰ καλὰ λόγια ποὺ γράφεις γιὰ τὶς εὐθύνες, τὰ ρίσκα, τὶς ἀναστολές, τοὺς καημούς; Σωστὰ τὰ εἶδες καὶ σωστὰ τὰ λές, μόνο ποὺ τὰ εὔγε πρέπει νὰ μοιραστοῦν σὲ περισσότερους. Μασπερό: Θὰ ρωτήσω, νομίζω πὼς κάτι ἔχει γίνει

⁹⁸ Στέφανος Σαχλίκης (1331 – 1403): ὁ πρῶτος γνωστός ποιητὴς τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας ποὺ ἔγραψε σε δημῶδη γλῶσσα.

ἤδη. Μὰ τὸ πιὸ ἀπλὸ εἶναι νὰ στείλει ὁ κύριος αὐτὸς μιὰ παραγγελία ἐπίσημη, γιὰ ὅσα κομμάτια χρειάζεται καὶ τότε τὸ πράγμα θὰ περπατήσει μόνο του.

Δὲν εἶχα ποτὲ ἀμφιβολία γιὰ τὴ στενοκεφαλιά τοῦ Βουργουνδοῦ, καὶ τὴν κακότητά του, ὅταν δὲν βρίσκεται αὐτὸς στὸ πρῶτο πλάνο. Μὰ ποῦ καιρὸς τώρα ν' ἀσχολούμαστε καὶ με...Βουργουνδοῦς. Τὴ φουρτούνα ποὺ δέρνει τὸ δικό του μυαλὸ θέλει νὰ βλέπει στῶν ἀλλωνῶν. Ὅσο γιὰ Γκαλιμά[ρ] καὶ Σέιγ, εὐχομαι νὰ ὑπάρχει καταφατική ἀπάντηση. Μὰ μὴν λυπᾶσαι, ἂν δὲν ὑπάρχει. Ξέρεις βεβαίως πὼς τὸ Πανεπιστήμιο Χάρβαρντ ἐτοιμάζει πυρετωδῶς ἕκδοση ὀλόκληρου τοῦ πρώτου τόμου.⁹⁹ Στὴ Γαλλία μπορεῖ αὐτὸ νὰ μὴν ἱκανοποιεῖ. Τότε ἅς περιμένουμε λίγο, ἴσως μιὰ ἐκλογή τῶν δύο τόμων νὰ εἶχε περισσότερες πιθανότητες. Αὐτὰ ὅμως πρέπει νὰ συζητηθοῦν καὶ ν' ἀποφασισθοῦν, πάντα μέσω Ροδιᾶς. Κάνε λοιπὸν πρὸς τὰ 'κεῖ τὴν πρόταση, ὅταν νομίσεις πὼς ἦρθε ἡ ὥρα.

Γιὰ ἀποκόμματα ξένων ἐφημερίδων, θὰ φροντίσω νὰ ἔχεις φωτοαντίγραφα, μόλις μοῦ πεῖς πὼς χρειάζονται. Ἀπ' αὐτὴ τὴ μεριά νὰ λογαριάζεις πάνω μου.

Ὁ Μπούλης δὲν πέρασε ἀπὸ τὸ Παρίσι καθόλου. Γι' αὐτὸ καὶ δὲν τὸν εἶδες. Τὸν εἶχα παρακαλέσει νὰ κουβεντιάσει μαζί σου περὶ *Ἐξόδων*. Τώρα, σὲ ὅσα ἐσὺ μοῦ γράφεις, ἔχω νὰ πῶ τὰ ἐξῆς: Φακίνος καὶ Λεπίδης, μάλιστα. Μὰ ποιοὶ ἄλλοι; Ὅσο περισσότερους μάθουμε, τόσο πιὸ εὐκολο θὰ γίνῃ νὰ βροῦμε τὸν ἐδῶ ἀνταποκριτὴ. Πάντως νὰ εἶσαι σίγουρη πὼς δὲν εἶναι ὁ αἰώνιος Ρενέ. Βέβαια ἡ δική του δουλειὰ γίνεται τελικά, μὰ ὁ πληροφορῶν εἶναι κάποιος ἀκόμα πιὸ κοντὰ μας. Ἐγὼ εἶμαι 90% βέβαιος πὼς τὸν ξέρω, μὰ θέλω περισσότερα ἀπὸ στοιχεῖα. Τὰ περὶ Ριχάρδου λ.χ. εἶναι ἐνδεικτικά. Ἡ ἀποκήρυξή του ἦρθε μετὰ ποὺ οἱ ἐδῶ φῆμες τὸν φέρναν ἀπὸ τοὺς πρώτους συνεργούς, ζευγαρώνοντας τ' ὄνομά του μ' ἐκεῖνο τοῦ 90%, ποὺ λέω. Γιατί λοιπὸν ἡ ἀποκήρυξη νὰ μὴν εἶναι ἓνας ἐλιγμός, γιὰ νὰ λευκανθεῖ ὁ ἐδῶ; Σὲ παρακαλῶ λοιπὸν, ἂν ὄχι τίποτα ἄλλο, νὰ ἐξακριβώσεις τὴν εἰλικρίνεια τῆς ἀποκήρυξης, κι ἂν αὐτὴ εἶναι μόνο πρωθύστερη. Αὐτά, ἐντελῶς μεταξύ μας. Ἄν δὲν κάνει κόπο, μὰ ὄχι, δὲν πειράζει, θὰ βρῶ ἀλλιῶς τὸ δεῦτερο τεῦχος.

Χαίρομαι ποὺ ὁ Βουσβούνης δείχνει νὰ περπατᾶ καλά. Μὴν ἀνησυχεῖς, τὸ θέμα τὸ παρακολουθεῖ ὁ Ἀλέκος. Κι ἂν τελικά πάλι δὲν φανεῖ συνεπής, ἡ *Γραφή* θὰ βγεῖ ὀπωσδήποτε, πρέπει νὰ σοῦ ἔγραψε ὁ Γιατρός. Ξενοιάσου.

---

⁹⁹ βλ. *Eighteen Texts: Writings by Contemporary Greek Authors*, edited by W. Barnstone, Harvard University Press, 1972.

Τοῦ Κήλυ θὰ τοῦ γράψω αὔριο. Μοῦ φαίνεται πὼς οἱ πληροφορίες πὸ τοῦ ἔδωσα ἦταν ἀρκετές καὶ δὲν εἶναι ἄνθρωπος πὸ ξεχνᾷ. Ἀλλὰ δὲ βλάπτει νὰ τοῦ τὶς ξαναθυμίσω.

Πόσο, πόσο σὲ ζηλεύω. Σκληρὴ ζωὴ, φτώχεια κι ὅμως ἡ βρῦση τῆς ποίησης τρέχει, τρέχει. Τὴν ξέρω ἐγὼ αὐτὴ τὴν ἐρεθιστικὴ ἀτμόσφαιρα τοῦ Παρισιοῦ καὶ τί δὲ θὰ ἔδινα νὰ τὴν εἶχα, ἀκόμα κι ἂν ἔτρωγα ξερὸ ψωμί κάθε δευτέρη μέρα. Στὰ λέω αὐτὰ γιατί ἡ Ἀθήνα, μὲ τὸ ἄγχος τῶν κειμένων καὶ παρακειμένων, μὲ τοὺς ἐκσκαφεῖς, τοὺς θορύβους, τὶς ἀναστολὲς κάποιων, τὰ νευράκια, τοὺς κομπασμοὺς ἄλλων κλπ. σφράγισε τὴ δική μου βρῦση καὶ τὸ μυθιστόρημα δὲν γράφεται, δὲ θέλει νὰ προχωρήσει καθόλου. Καὶ φοβοῦμαι πὼς μήτε τὸ καλοκαίρι θὰ βοηθήσει σὲ τίποτα.¹⁰⁰

Ἡ Τζόη σοῦ ἔγραψε χθὲς τὰ καμώματα τοῦ Βαχλιώτη. Τώρα πὸ εἶχε ἐπιτέλους νοικοκυρέψει τὰ βιβλία της... Τῆς εἶπα, ἂν πράγματι τοῦ τὰ ἔχεις παραχωρήσει, νὰ τοῦ προσφέρει ἓνα ποσό, νὰ τοῦ τ' ἀγοράσει, ὄχι σὰν ἐπιπλο ἀλλὰ σὰν ξῦλα, γιατί ὀπωσδήποτε ἔτσι θὰ πρέπει νὰ τὰ μεταχειριστεῖ στὸ νέο του χῶρο. Τὸ τηλέφωνο ἦταν μιὰ δαπάνη περιττή, ἄς τὸ πάρει. Ἀλλὰ πρῶτα θὰ περιμένει ἀπάντησή σου, γιὰ νὰ φερθεῖ ἀνάλογα. Τῆς ἔδωσα καὶ τὸ τηλέφωνο τοῦ δικηγόρου μου, ἂν ὁ κύριος αὐτὸς θελήσει νὰ κάνει τὸν τσαγκό. Λοιπὸν, Μαντώ μου, νὰ γράμμα μὲ πολλά. Γράφε μου ὅποτε μπορεῖς.
Μὲ τὴν ἀγάπη μας.

13

[ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ ΠΡΟΣ ΤΣΙΡΚΑ]

9 Μαρτίου βράδυ [1971]

Ἀγαπητὲ Γιάννη...

Πρωί – πρωί τὸ γράμμα τῆς Joy καὶ τὰ νέα τοῦ Βαχλιώτη. Τί εἶναι αὐτὴ ἡ πειρατεία πὸ μοῦ ἐτοιμάζει; Οὔτε γράμμα ἔχει, οὔτε ἔγραψα ποτέ μου... Εἶναι ἀπίστευτο. Καὶ πὼς ἦταν δυνατὸν χωρὶς νὰ εἰδοποιήσω τὴν Joy...[;] Ἔστειλα σήμερα τ' ἀπόγευμα ἓνα τηλεγράφημα κι ἓνα γράμμα express στὴ Joy. Στὸ τηλεγράφημα τῆς λέω πὼς τὴν θεωρῶ ὑπεύθυνη γιὰ τὰ πράγματα (τῆς τὸ ἔστειλα γιὰ νὰ κάνει χρῆση ὡς

¹⁰⁰ Υπαινίσσεται τὴ συγγραφή τοῦ μυθιστορήματος *Ἡ Χαμένη Ἀνοιξη*, το ὁποῖο τελικὰ ἐκδόθηκε τὸ 1976.

πρὸς Βαχλιώτη). Ὅ,τι ἄλλο γράμμα χρειαστεῖ, θὰ τῆς τὸ στείλω. Ἐκεῖνο ποῦ φοβᾶμαι, εἶναι τὸ τηλέφωνο, δηλαδή ἡ ἐντιμότετη τηλεφωνικὴ δὲν ἐπιτρέπει τὰ ἐξῆς πράγματα: νὰ κάνει ἄλλος χρῆση! Ὅταν ρώτησα πρὶν φύγω στὰ γραφεῖα τῆς Π[λατείας] Συντάγματος, μοῦ εἶπαν νὰ ἀφήσω τὸ τηλέφωνο στὴ μαμά μου, τοὺς ἐξήγησα πὼς δὲν ἔχω μαμά. Μοῦ πρότειναν τὸν ἀδελφό μου, τοὺς εἶπα πὼς [δὲν] ἔχω ἀδελφό. Τέλος προχώρησαν σὲ συγγενεῖς δευτέρου καὶ τρίτου βαθμοῦ, τοὺς ἐξήγησα πὼς δὲν ἔχω. Τότε μοῦ εἶπαν, πὼς τὸ τηλέφωνο πρέπει νὰ τὸ χρησιμοποιοῦ ἐγὼ καὶ πρέπει νὰ γυρίσω στὸ χρόνο ἀπάνω πίσω, νὰ κάνω ἓνα τηλεφώνημα καὶ νὰ ξαναφύγω. Μπρὸς σ' αὐτὴ τὴ λογικὴ εἶπα πὼς ἔχουν δίκιο κι ἔτσι θὰ κάνω κι ἔφυγα, ἀφοῦ δὲν ἀνελάμβανε ἡ ἐταιρεία νὰ τὸ πάρει καὶ νὰ μοῦ τὸ ξαναδώσει (οὔτε νὰ τὸ κλείσει), ὅταν κάποτε θὰ ἐπέστρεφα... Τὸ σπίτι τὸ πῆρε ὁ Βαχλιώτης καὶ μὲ παρακάλεσε νὰ κρατήσῃ τὰ πράγματα καὶ τὸ τηλέφωνο, ἀφοῦ ἤθελε νὰ τὸ κάνει γραφεῖα. Τὸ συμβόλαιό του ἦταν ἀπὸ 1^[η] Ἰανουαρίου 1969 – 1^[η] Ἰανουαρίου 1970, αὐτὸς νομίζω πρὶν τελειώσει ὁ χρόνος ὑπομίσθωσε τὸ σπίτι σ' ἓνα ζευγάρι. Ἐγὼ δὲν ἤξερα τίποτα, δὲν ξέρω πὼς τοὺς λένε. Τοὺς βρῆκε ἡ Joy καὶ αὐτὸ τὸ ζευγάρι ἔκανε χρῆση τῶν πραγμάτων καὶ τοῦ τηλεφώνου... Ἔλαβα τὸ γράμμα τῆς Joy, ποῦ μοῦ ἔλεγε γιὰ τὸ σπίτι, τὴν ἔστειλα στὴ Jeanette, φίλη τοῦ Βαχλιώτη (ἡ Jeanette ἐπὶ πλέον φιλοξενεῖ ἓνα καναπέ καὶ 100 περίπου βιβλία δικά μου. Ὡς τώρα ἡ Jeanette ἔχει ἀποδειχτεῖ ἐν τάξει κορίτσι. Ξέρω κι ἐγὼ τί μπορεῖ νὰ βγεῖ; Δὲν ξέρω τί νὰ πῶ). Ξαναγυρίζω στὴν τηλεφωνικὴ: ἂν αὐτὸς ὁ μπάσταρδος πάει στὴν τηλεφωνικὴ καὶ πεῖ γιὰ τὸ τηλέφωνο, φοβᾶμαι μήπως τὸ πάρουν, γι' αὐτὸ λέω στὸ γράμμα τῆς Joy, νὰ πεῖ στὸ Βαχλιώτη πὼς γυρίζω Ἀθήνα καὶ ἂς κυκλοφορήσῃ αὐτό. Ἐπομένως θὰ χρειαστῶ τὸ τηλέφωνο κλπ. Βέβαια μέσα σ' αὐτὴ τὴ γενικὴ πειρατεία Βαχλιώτηδων, δὲν ξέρω τί μποροῦν νὰ μοῦ κάνουν... Ἔχω συμβόλαιο βέβαια μὲ τὴν ἐταιρεία, ἀλλὰ βλέπεις, μοῦ ζητάει ἂν τὸ τηλέφωνο ἔμεινε κλειστό, νὰ γυρίσω πίσω στὸ χρόνο ἀπάνω, νὰ κάνω τὸ τηλεφώνημα καὶ νὰ ξαναφύγω. Ἐ βέβαια αὐτὸ δὲν τὸ ἔκανα. Λές νὰ μποροῦν νὰ μοῦ τὸ πάρουν καὶ νὰ χάσω τὰ λεφτά; Βέβαια, θὰ μοῦ πεῖς, βρε Μαντώ, αὐτὸ ἦταν τώρα; Ἐ, εἶναι λίγο βρε Γιάννη; Κάτι τέτοια μ[ε] κάνουν καὶ αἰσθάνομαι ἀποκομμένη... Μποροῦμε νὰ μάθομε, τί μποροῦν νὰ κάνουν; Βέβαια ἔχω ὑποτροφίες, ποῦ ἀποδεικνύουν πὼς ἔμενα ἔξω γι' αὐτοὺς τοὺς λόγους, ὅμως τώρα θὰ μοῦ πεῖς, ψύλλοι στ' ἄχυρα. Τέλος, στέλνω αὐτὸ τὸ γράμμα σὲ σένα, γιατί φοβᾶμαι μήπως ἐκεῖνος ὁ κουτὸφραγκος ὁ Φραγκίσκος πῆρε κανένα φιλοδώρημα ἀπὸ

Βαχλιώτη και δὲν ἔδωσε τὸ γράμμα καὶ τηλεγράφημα στὴ Joy. Ἄμα δεῖ πὼς εἶναι ἀπὸ ἴμένα. Ὅλους τοὺς ὑποπεύομαι. Εὐχαριστῶ πολὺ Γιάννη

Φιλιά Μαντώ.

P.S. Θὰ μοῦ στείλει κανένας κανένα βιβλίο; Ἔνα ἔστειλε ὁ Γιατρός καὶ τῶδωσα στὸ Gallimard. Ἔστειλα καὶ τηλεγράφημα. Τί τσιγκουνιά εἶναι αὐτή; Χρειαζόμαστε βιβλία, δὲν θὰ τὰ πουλήσω, θὰ τὰ δώσουμε σὲ ἐκδότες.

[Υ.Γ. ἀριστερά στο πλάι τῆς πρώτης σελίδας:] Μιλᾶω σοβαρὰ γιὰ τὸ βιβλίο. Φίλοι κι ἐχθροὶ με βρίζουν, νομίζουν πὼς τὸ κρύβω. Ἐγὼ δὲ περιμένω πρωὶ κί ἀπόγεμα τὸν ταχυδρόμο νὰ μοῦ φέρει κανένα πακέτο. Μὴ μοῦ πεῖτε ὅτι δὲν ἔχετε οὔτε ἓνα.... Μ.

[Υ.Γ. ἀριστερά στο πλάι τῆς δεύτερης σελίδας:] Ἄν θέλετε... βέβαια ἔγραψα καὶ στὴ Ροδιά.

14

[ΤΣΙΡΚΑΣ ΠΡΟΣ ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ]

Ἀθήνα, 14 Μαρτίου 1971 πρωί

Ἀγαπητή μου Μαντώ,

Αὐτὴ τὴ στιγμή πήρα τὸ ἐξπρὲς γράμμα σου τῆς 9^[15] Μαρτίου βράδυ, ταχυδρομημένο στὸ Παρίσι στὶς 12 Μαρτίου ὥρα 21.50. Σοῦ ἀπαντῶ ἀμέσως, γιὰτὶ βλέπω πὼς ἀνησυχεῖς. Τηλεφώνησα καὶ τῆς Τζόη.

Λοιπὸν τὸ τηλεγράφημά σου ἦρθε ἐγκαίρως καὶ κατανοήθηκε σωστά. Δὲν πρόκειται κανένας Βαχλιώτης νὰ πάρει οὔτε τὴ βιβλιοθήκη οὔτε τὸ τηλέφωνο. Τὸ τελευταῖο αὐτὸ δὲν κινδυνεύει, γιὰτὶ ὅλα αὐτὰ τὰ χρόνια δούλευε καὶ τὰ τιμολόγια πληρώνονταν κανονικά. Μένε ἡσυχῇ.

Ἀλλὰ στὸ γράμμα σου πρὸς Τζόη ἀναφέρεται κί ἓνα γραφεῖο. Τέτοιο πράγμα δὲν ὑπῆρχε, ὅταν ἐπισκέφθηκε ἡ Τζόη τὸ διαμέρισμα, μήτε ἀργότερα, ὅταν μπῆκε ὡς ἐνοικιαστής. Θὰ τὸ ἔχει πάρει ὁ Βαχλιώτης σπίτι του. Κι ἐγὼ ἀκούω πὼς ἡ Ζανὲτ εἶναι καλὸ κορίτσι. Μᾶλλον δὲν θὰ πρέπει νὰ ἀνησυχεῖς οὔτε γιὰ τὰ βιβλία σου. Ἡ Τζόη θὰ

φροντίσει να μάθει τη διεύθυνση του Βαχ[λιώτη], μάλλον εκείνη δεν φταίει, αυτός είναι βάνουσος, ἂν ὄχι τίποτε ἄλλο.

Στὸ μεταξὺ θὰ ἔλαβες τὸ βιβλίο πὸν παράγγειλα νὰ σοῦ στείλουν. Ξέρω πὼς κι ὁ Τάκης ἀπὸ τὴ μεριά του ἐπανάλαβε τὴν ἀποστολή. Καὶ πάλι ἐδῶ εἴμαστε. Θαρρεῖς πὼς τὸ κάνω ἀπὸ τσιγκουνιά; Ἄχ Μαντῶ νὰ σ' εἶχα ἐδῶ νὰ τοὺς παρα[λά]βαινες μὲ τὴ γλώσσα σου τὴ χρυσή, ὅλους αὐτοὺς τοὺς κηπουροὺς καρποφόρων δέντρων καὶ παιχτῶν μποῦλ μὲ τὶς γυφτιές τους. Θαρρεῖς πὼς ὅλοι ἔχουν τὴ λεβεντιὰ τῶν δυὸ Ἀλέξανδρων καὶ τοῦ Γιατροῦ; Ἀλλά εἶναι κανεὶς ἀναγκασμένος νὰ τὰ καταπίνει ὅλα αὐτὰ καὶ ἄλλα πολλὰ καμῶματα, γιὰτὶ δὲν εἶναι ἡ ὥρα γιὰ ψιλολογήματα. Ὑπομονὴ καὶ μόκο τώρα.

Σοῦ ἐπαναλαμβάνω πὼς τὸ τηλεγράφημά σου ἐλήφθη ἐγκαίρως, ἔβαλε τὰ πράγματα καὶ τὴν καρδιά τῆς Τζόη στὴ θέση τους. Καὶ γιὰ τὸ τηλέφωνο δὲν ὑπάρχει κίνδυνος, ἀκόμα κι ἂν αὐτὸς ὁ γάιδαρος κάνει καταγγελία, θὰ βρεθεῖ τρόπος νὰ σοῦ προστατευθεῖ ἡ συσκευή.

Περιμένω γράμμα σου γιὰ τὰ ἄλλα, πὸν σοῦ ἔλεγα στὶς 8 Μαρτίου.

Σὲ φιλῶ

15

[ΤΣΙΡΚΑΣ ΠΡΟΣ ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ]

Athènes, le 3 mai 1971

Ma chère Mado,

Pour Gallimard, bravo !

Roro¹⁰¹ m'a téléphoné hier la liste de la sélection, il m'a dit à peu près ce qu'il va t'écrire, je n'ai pas fait d'objection, sauf que j'ai demandé que pour les deux places probablement vacantes on fasse entrer Kotzias et Koufopoulos. Ceci pour des questions d'unité très longues à expliquer ici. Si le texte de Kotzias paraît long on pourrait le raccourcir.

Mais je viens à la question la plus importante pour laquelle je te demande le secret le plus absolu, même pas à notre cher docteur un mot, je compte sur toi. Voici de quoi il s'agit. Je flaire une manoeuvre pour exclure le texte de Koumandaréas. Il faut éviter ceci

---

¹⁰¹ Πιθανώς ο Σ. Τσίρκας αναφέρεται στον Ρόδη Ρούφο, καθώς η Μ. Αραβαντινού σε επιστολή της προς τον Τ. Σινόπουλο στις 28 Απριλίου 1971 γράφει «Περιμένω γράμμα από Mascolo πὸν θὰ μου λέει καὶ τὴ δική τους ἐκλογή. Θὰ κάνω φωτοκόπια καὶ θὰ τὴ στείλω τοῦ Ρόδη».

à tout prix, pour deux raisons, primo parce que le gars s'est comporté très correctement toujours et surtout aux moments difficiles, secundo parce que cette expulsion sera très mal prise par les jeunes. À la rigueur parle de ces raisons à Antoine,¹⁰² dis-lui que c'est moi qui le demande. Il pourra toujours soutenir que le texte de Koumandaréas lui rappelle le Théâtre d'avant-garde d'Antonin Artaud.¹⁰³ Finalement, si c'est une question seulement d'espace, dis-lui que je suis prêt à céder ma place plutôt que de voir Ménis exclu.

Une autre question. Je me souviens t'avoir écrit que Séféris n'avait pas aimé la traduction des «Chats» publiée dans le «Monde». Il m'avait dit qu'il y avait quelqu'un qui allait faire une autre, beaucoup meilleure. Je vais la lui demander ces jours-ci, lorsque j'irai le voir. Je t'avertis entretemps.

Je ne t'ai pas remercié pour ton coup de téléphone. Je le fais ici et doublement je te félicite. Voilà ce que j'entends par efficacité.

Pour le reste, tu sais. Le printemps est venu pour de bon, le Pao a gagné par 3-0,¹⁰⁴ les hot pants peuvent faire vaciller la raison même des eunuques, on va ouvrir des nouveaux supermarkets et l'air d'Athènes devient irrespirable à cause, selon Joy, du KAPSO-AERAS !

Je t'embrasse fort

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

Αθήνα, 3 Μαΐου 1971

Αγαπητή μου Μαντώ,

Μπράβο για τον Gallimard!

---

¹⁰² Ενδεχομένως να αναφέρεται στον Antoine Gallimard (1947).

¹⁰³ Antonin Artaud (1896-1948): Γάλλος ηθοποιός, σκηνοθέτης, ποιητής και θεωρητικός του θεάτρου. Δημιούργησε το Θέατρο της Σκληρότητας (Théâtre de la cruauté), η εμπειρία του οποίου αποσκοπούσε σε μια νέα μορφή επικοινωνίας μεταξύ ηθοποιού και κοινού.

¹⁰⁴ Ο Σ. Τσίρκας αναφέρεται με σκωπτική διάθεση στη νίκη του Παναθηναϊκού επί του Ερυθρού Αστέρα, η οποία αξιοποιήθηκε σε μεγάλο βαθμό από το δικτατορικό καθεστώς, γιατί μέσω αυτής της νίκης ο ΠΑΟ έπαιξε λίγο αργότερα στον τελικό του Κυπέλλου Πρωταθλητριών Ευρώπης. Ο αγώνας διεξήχθη στο Γήπεδο της Λεωφόρου Αλεξάνδρας στις 28 Απριλίου 1971. Την πληροφορία χρεωστώ στον κ. Δημήτρη Κόκορη, για την οποία και τον ευχαριστώ θερμά.

Ο Ρόρης μου τηλεφώνησε χθες τη λίστα επιλογής και μου είπε περίπου ό,τι πρόκειται να σου γράψει. Δεν είχα καμία αντίρρηση, εκτός από το ότι ζήτησα στις δυο θέσεις, που μάλλον θα μείνουν κενές, να μπουν οι Κοτζιάς και Κουφόπουλος. Αυτό για λόγους ενότητας, που είναι πολύ δύσκολο να αναπτύξω εδώ. Αν το κείμενο του Κοτζιά είναι εκτενές, θα μπορούσαμε να το συντομεύσουμε.

Αλλά έρχομαι στην πιο ουσιαστική ερώτηση, για την οποία σου ζητώ εχεμύθεια. Δεν πρέπει να πεις ούτε μια λέξη, ακόμα και στον αγαπημένο μας Γιατρό. Υπολογίζω σε 'σενα. Νά για τι πρόκειται. Υποψιάζομαι μια υπόγεια διεργασία, η οποία τείνει να αποκλείσει το κείμενο του Κουμανταρέα. Πρέπει να την αποφύγουμε με οποιοδήποτε κόστος, για δυο λόγους. Πρώτον γιατί συμπεριφέρθηκε πάντοτε σωστά, κυρίως στις δύσκολες στιγμές, και δεύτερον επειδή αυτή η έξωση θα εκληφθεί πολύ άσχημα από τους νέους. Στην ανάγκη μίλα γι' αυτούς τους λόγους στον Αντουάν, πες του ότι εγώ είμαι που το ζητάω. Μπορεί πάντα να υποστηρίξει ότι το κείμενο του Κουμανταρέα τού θυμίζει το πρωτοποριακό θέατρο του Antonin Artaud. Τελικά, αν είναι μόνο θέμα χώρου, πες του ότι είμαι έτοιμος να παραχωρήσω τη θέση μου, παρά να δω τον Μένη αποκλεισμένο.

Άλλο θέμα: θυμάμαι ότι σου έγραψα πως στον Σεφέρη δεν άρεσε η μετάφραση που έγινε για τις *Γάτες* και δημοσιεύτηκε στη *Μοντ*. Μου είχε πει ότι κάποιος άλλος επρόκειτο να κάνει μια άλλη μετάφραση πολύ καλύτερη. Θα τού τη ζητήσω αυτές τις μέρες, όταν θα πάω να τον δω. Στο μεταξύ σε προειδοποιώ.

Δε σε ευχαρίστησα για το τηλεφώνημά σου. Το κάνω εδώ και σε ευχαριστώ διπλά και σε συγχαίρω. Νά τι εννοώ με τη λέξη αποτελεσματικότητα. Ως προς τα υπόλοιπα, ξέρεις. Η άνοιξη έφτασε για τα καλά, ο ΠΑΟ κέρδισε με 3 – 0, τα καυτά παντελόνια μπορούν να κάνουν την ίδια τη λογική των ευνούχων να τρέμει, θα ανοίξουμε καινούργιο σούπερ μάρκετ και ο αέρας της Αθήνας γίνεται ανυπόφορος, σύμφωνα με την Joy εξαιτίας του καψω-αέρα!

Σε φιλώ

[ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ ΠΡΟΣ ΤΣΙΡΚΑ]

Παρίσι 5.5.[19]71

Αγαπητέ μου Γιάννη.

Εὐχαριστῶ γιὰ Bravo. Δὲν εἶμαι ἐγώ, εἶναι τὰ 2 βιβλία, ἐγὼ παρουσίασα τὴν πραμάτια, τὴν παρουσίασα ἴσως καλὰ, ὄχι ὅμως τόσο καλὰ, ἀφοῦ δὲν τὴν πήραν ὅλοι. Αὐτὸ γιὰ μένα θὰ εἶχε σημασία μαγαλύτερη. Ἦταν ὅμως καὶ οἱ δύο lecteurs καὶ μιὰ ἡ δική μου φωνὴ καὶ ὁ ἀντικρυνός μου ἦταν ἄνθρωπος μὲ couilles¹⁰⁵ ὁ Διονύσης¹⁰⁶ ἐννοῶ (κοίταξε ὑπογραφή γράμματος Gallimard πρὸς ἐμέ). Σ' αὐτὸν ἐγράψα καὶ μίλησα, ἐκεῖ ἐξήγησα (στο ραπόρτο) ἐννοῶ, τί ἦταν ὁ καθένας. Ὅμως ἡ λίστα τῶν ὀνομάτων ποὺ ἔστειλε ὁ Gallimard σημαίνει οἱ 3 φωνές ἐπ' αὐτῶν τῶν ὀνομάτων συμφωνούσαν· λοιπὸν ἐπ' αὐτῶν πλειοψηφία. Οἱ δύο ἢ τρεῖς θέσεις ποὺ μένουν εἶναι ἐκεῖ ποὺ οἱ 3 φωνές διαφωνοῦν 2 lecteur + δική μου. Ὁ καθένας προτείνει ἄλλον, ἐκεῖ μπορῶ νὰ ἐπιμένω, δὲν ξέρω πόσο θὰ ἀκουστῶ ὅμως. Θὰ τὸ κάνω γιὰ τὸν Α. Κοτζιά, γιὰτὶ πρῶτον μ' ἀρέσει. Φαντάζομαι θὰ γίνεῖ μιὰ κουβέντα μὲ τοὺς 2 lecteurs καὶ μὲ μένα. Ὅμως νὰ βγεῖ ὄνομα ἀπ' τὴ λίστα, αὐτὸ δὲν γίνεται γιὰ πολλοὺς λόγους. 1^{9VI} θέμα ἐντιμότητας ἀντίκρου στοὺς δύο lecteurs (ἄσε με ἐμένα) 2^{9V} ποιός θὰ τολμήσει νὰ προτείνει κάτι τέτοιο; Ἐγὼ πάντως ὄχι. Ἐγὼ ζητῶ ὄλους. Ἄν δὲν γίνεται, τότε διαλέγω καὶ λέω τὴ γνώμη μου γιὰ τὸ πιὸ καλὸ. Λοιπὸν, μὴν ἔχεις κανένα μὰ κανένα φόβο γι' αὐτό. Κανένας δὲν θὰ βγεῖ ἀπ' τὴν ἀρχικὴ λίστα. Ἐκτὸς πιά κι ἂν ἀρχίσουν μαγειρέματα καὶ κουζίνες καὶ δὲν ξέρω τί ἄλλο, ποὺ δὲν θέλω νὰ ὀνοματίσω κτλ. Ὅμως ὁ Jacques περιμένει κάτι τέτοια, γιὰ νὰ δικαιωθεῖ καὶ νὰ ξαναγράψει κι ἄλλα ρουφιάνικα ἄρθρα, σὰν αὐτὰ τοῦ «Étranges étrangers» (εἰδικό νούμερο τοῦ *Observateur*), ποὺ ἐκεῖ κρατᾷ τις ἴδιες θέσεις, μ' αὐτὲς ποὺ ἐγράψε στὸ rapport Nadeau (λίγο πιὸ χλιαρές). Λοιπὸν, θᾶχῶμε τὸν Jacques γιὰ χρόνια στὰ πόδια μας, νὰ ἀναφέρει ὡς ποιητὲς τὸν Χριστοδούλου¹⁰⁷ καὶ νὰ μὴ κάνει λόγο γιὰ Ἐλύτη. Καὶ ξέρεις γιὰτί; Γιατὶ ὁ Χριστοδούλου τὸν χαϊδεύει*. Λοιπὸν αὐτὰ νὰ κοιτάμε καὶ τὰ ἄλλα... καὶ ἴσως γιὰτί ὁ Jacques ἀκούγεται πιὸ πολὺ ἀπὸ μᾶς. Εἶναι Γάλλος. Μόνον ἂν

¹⁰⁵ «αρχίδα»

¹⁰⁶ Ἐννοεῖ ἐνδεχομένως τὸν Dionys Mascolo.

¹⁰⁷ Χριστοδούλου Δημήτρης (1924-1991): ποιητής, πεζογράφος καὶ θεατρικός συγγραφέας. Σπούδασε στὴ δραματικὴ σχολὴ τοῦ Ἐθνικοῦ Θεάτρου. Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Κατοχῆς ἀγωνίστηκε στὴν Ἀντίσταση καὶ τὴν περίοδο τῆς δικτατορίας ἐξήσε αυτοεξόριστος στὸ Παρίσι.

κάποτε ἔχομε ἐδῶ κανένα ἄνθρωπο τῆς προκοπῆς (ὄχι Σπυριδάκηδες¹⁰⁸ κλπ., αὐτοὶ χαίρονται ποὺ εἶναι Γάλλοι) τότε μπορούμε σε niveau ambassadeur¹⁰⁹ νὰ τὴν προχωρήσωμε τὴν ὑπόθεση σωστά. Ἀλλιῶς πρέπει νὰ παρακαλάμε νὰ τυχαίνουν ἄνθρωποι σὰν τὸν Διονύση ν' ἀκοῦνε καὶ νὰ καταλαβαίνουν καὶ νὰ κλείνουν τ' αὐτιὰ στὶς ἴντριγκες καὶ εἶναι πολλές. Ἄ propros¹¹⁰ δῶσε μου μιὰ διεύθυνση, νὰ σοῦ γράψω πολὺ ἀνοιχτὰ τὴν συνέχεια ὀρισμένων θεμάτων ποὺ παραμένουν ἀνοιχτὰ, π.χ. Ριχάρδος¹¹¹ καὶ company. Πρέπει νὰ τὰ ξέρεις μόνο ἐσὺ καὶ νὰ στὰ πῶ καθαρὰ. Πῶς φαντάζεσαι πὼς περνάνε ὅλα τὰ Ν. Αμερικάνικα; Βέβαια ὑπάρχει τσαγανό, ὅμως καὶ πὶο πολὺ βοηθάει, ὅτι ὅλοι μαζί, μὰ ὅλοι μαζί, βοηθᾶνε. Ὅσο δὲ γιὰ ἀνθολογίες οὐγγαρέζικες, τσεχοσλοβάκικες, ἐκεῖ πάει σὲ ἐπίπεδο κυβερνητικῶν σχέσεων π.χ. οἱ γείτονες Γιουγκοσλάβοι, ἐκεῖ νὰ δεῖς τί γίνεται. Τί ἐκθέσεις, ποὺ τρέχει ὅλο τὸ Παρίσι κλπ. Βυζαντινὰ ἔχει μόνο ἡ Γιούγκ[οσλαβία], σοῦ λένε.

Φιλιά Μαντώ.

* Ἄσε τί γίνεται ἀπὸ βρωμίες, exile + carrière καὶ καριέρα περνάει πάνω ἀπ' ὅλα. Ὁ Μίμης βγάζει τὸ ἄχτι του· καὶ ἔχει μεγάλο ἄχτι, ἀδιάφορα ἂν τρέχει πίσω ἀπὸ Ελύτη (κι ἐκεῖ γιὰ συμφέρον). Ὁ Ὀδυσσεὺς μας ἐτοιμάζεται γιὰ ἐπιστροφή.

[Στο ἐπάνω μέρος τῆς πρώτης σελίδας:] P.S. Ἄν περισσεύει κανένα ἀντίτυπο τοῦ βιβλίου σου γιὰ Καβάφη στείλε μου.¹¹² 1^{ov} γιὰ μένα 2^{ov} γιὰ Kohler,¹¹³ κάνει νομίζω καλὴ δουλειά. Στείλε μου ἂν μπορεῖ[ς] 1 καὶ θὰ τοῦ δανείσω. Εὐχαριστῶ.

---

¹⁰⁸ Γεώργιος Σπυριδάκης [1906 – 1975]: Λόγιος που διέμενε στη Γαλλία. Ἐγραψε τὸ βιβλίο *La Grèce et la poésie moderne*, Les Belles Lettres, Paris, 1954.

¹⁰⁹ «ἐπίπεδο πρεσβευτῆ»

¹¹⁰ «Μ' αὐτὴν τὴν ευκαιρία»

¹¹¹ Ἐννοεῖ τὸν Ριχάρδο Σωμερίτη.

¹¹² Αναφέρεται στη μελέτη τοῦ Σ. Τσίρκα *Ὁ Καβάφης καὶ ἡ Ἐποχὴ του*, ἡ οποία κυκλοφόρησε τὸ 1958 καὶ ἐπανεκδόθηκε τὸ 1971 ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις Κέδρος.

¹¹³ Denis Kohler: Γάλλος ἐπιμελητὴς καὶ μεταφραστὴς. Διετέλεσε διευθυντὴς ἐρευνας γιὰ τὸν σύγχρονο ἐλληνισμό στο CNRS. Ἐγραψε σημαντικὲς μελέτες καθὼς καὶ μιὰ ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας, ἡ οποία κυκλοφόρησε με τίτλο *La littérature grecque moderne*, Presses universitaires de France, coll. «Que sais – je ? », n° 560, Paris, 1985.

[ΤΣΙΡΚΑΣ ΠΡΟΣ ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ]

Αθήνα, 12 Μαΐου 1971

Αγαπητή μου Μαντώ,

Χίλια ευχαριστώ για το γράμμα σου της 5^{ης} τρέχ[οντος]. Πραγματικά με καθησύχασες για την υπόθεση Γκαλιμάρ.

Δεν διάβασα και δεν ξέρω τί λέει ο Ζακ στο «Έτράνζ έτράνζέ».¹¹⁴ Μήπως θα σου ήταν εύκολο να μου προμηθέψεις, έστω κόβοντας τη σελίδα μόνο;

Ο Ρόδης¹¹⁵ μπήκε σε νοσοκομείο έγχειρίστηκε και του βγάλαν ένα νεφρό, που το βρήκαν κατεστραμμένο. Τώρα είναι σε ανάρρωση και πάει καλά. Βρίσκεται ακόμα στον Ευαγγελισμό. Πάντως αυτός τουλάχιστο δεν τον χωνεύει τον Ζακ και δεν πρόκειται να εισηγηθεί τίποτα απ' αυτή την πλευρά. Παραπάνω δεν ξέρω. Πολύ κακό θα είναι, αν μείνει απ' έξω ο Αλέξανδρος. Αυτό βλέπω πως είναι και δική σου γνώμη και χαίρομαι.

Καλύτερη διεύθυνση απ' αυτή που μου έγραψες τελευταία δεν έχω. Και πολύ θα ήθελα να μάθω τη γνώμη σου για το σαιξπηρικό Ριχάρδο κλπ. Γράψε μου, ξέρεις.

Τον Καβάφη μου: αν έχεις υπόμονη, σ' ένα μήνα θα σου στείλω την β' έκδοση με κατάλληλο πρόλογο, διορθώσεις παροραμάτων κλπ. Αν όμως βιάζεσαι πάρα πολύ, τότε θα βρω ένα μισοφαγωμένο από τα νερά της βροχής αντίτυπο και θα σου το στείλω. Η γνώμη μου είναι πως ένας μήνας δεν είναι δα και πολύ. Μή σε νοιάζει, δε θα ξεχάσω. Θα σ' έχω επίσης στο νοῦ και για το δεύτερο τόμο (ίσως ως τον Ιούνιο) με τίτλο Ο πολιτικός Καβάφης, όπου συγκέντρωσα τα διάφορα άρθρα κλπ. που έγραψα κατά καιρούς.

Μαθαίνω πως η *Γραφή Γ'* βρίσκεται σε καλό δρόμο. Πάντως, θα το ξέρεις κι έσύ.

Κυκλοφόρησε μια δῆθεν μετάφραση του Γιούλυσες ΑΙΣΧΟΣ. Είναι τρομερό το κακό που κάνουν αυτοί οί σαλταδόροι μεταφραστές.

Λοιπόν, Μαντώ, σε φιλώ. Φιλιά έχεις κι από την Τζόη.

¹¹⁴ Εννοεί το τεύχος *Étranges étrangers* του *Le Nouvel Observateur*, στο οποίο αναφέρθηκε η Μ. Αραβαντινού (βλ. επιστολή 16).

¹¹⁵ Εννοεί τον Ρόδη Ρούφο, βλ. υποσημείωση 25.

[ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ ΠΡΟΣ ΤΣΙΡΚΑ]

13.5.1971

Αγαπητέ μου Γιάννη.

Δὲν μπορῶ νὰ σ' ἀφήσω, χωρὶς τὸ κέφι τῆς ἱστορίας, ποὺ συνέβη στὸν ἐδῶ φίλο μας Γιάννη, καὶ ποὺ σὲ ἀφορᾷ ἔμμεσα καὶ θὰ δεῖς πῶς. Βράδυ στὰ μεσάνυχτα τῆς Κυριακῆς τῆς περασμένης, ὁ φίλος Γιάννης, ποὺ κατοικεῖ σὲ μιὰ πάροδο τῆς προκυμαίας, στὸ παλιὸ μοναστήρι τῶν Βερναρδίνων, βγῆκε νὰ φάει κάτι στὸ Bistrot μόνος, γιατί ἡ Ντόρα ἦταν μαζί μου.¹¹⁶ Κρατούσε στὸ χέρι του τὴν *Αριάγνη* σου, ποὺ τὴν εἶχε βρεῖ 3 μέρες πρὶν στὸ Λονδίνο, σ' ἓνα μικρὸ βιβλιοπωλεῖο ἀντὶ τῆς τιμῆς, κρατήσου καλά, τῶν 2 ½ λιρῶν. Μέτρα πόσο κοστίζει.

Πῆγε λοιπὸν ὁ φίλος, ἔφαγε κάτι, ἤπια μιὰ δυὸ μύρες, διάβασε ἓνα κεφάλαιο τῆς *Αριάγνης* καὶ προχώρησε πρὸς τὴν ὁδὸ des Bernandins, περνώντας ἓνα σύντομο δρομάκι. Ἐκεῖ ποὺ περπατάει, αἰσθάνεται χέρια νὰ τὸν πιάνουν ἀπὸ πίσω. Καταλαβαίνεις πὼς αἰσθάνθηκε. Σε 2 δευτερόλεπτα καταλαβαίνει πὼς τὸν ψάχνουν καὶ συγχρόνως διακρίνει πὼς πρόκειται περὶ 5 μαύρων. Τοῦ ψάχνουν ἀδέξια τὶς τσέπες, ὁ Γιάννης φορούσε ἓνα ἐλαφρὸν μπλουζόν, καὶ τοῦ παίρνουν πορτοφόλι, χαρτιά καὶ τὸ βιβλίον ποὺ κρατοῦσε, ὁ φίλος μας δὲν κουνάει. Τοῦ τὰ παίρνουν ὅλα καὶ πάνε νὰ φύγουν. Ὁ ἓνας ὅμως γυρίζει καὶ δείχνοντας τὸ βιβλίον τοῦ λέει. «Roushka? Roushka?» «Ὅχι» λέει ὁ φίλος μας «ἐλληνούσκα», ὁ μαῦρος ὅμως δὲν ἀκούει. «Moi, mon ami, communiste, moi manger la terre pour toi. Voilà. Je mange la terre. Prends le livre».¹¹⁷ Ὁ Γιάννης ἀπλώνει τὸ χέρι νὰ πάρει τὸ βιβλίον καὶ ὁ μαῦρος βλέπει τὸ ρολόι. «Ah la montre !!»¹¹⁸ λέει καὶ τοῦ ἀρπάζει τὸ ρολοῖ ὅμως, «Moi ton ami. Prend mon téléphone. Tu veux ma photo? Prends ma photo. Voilà mon téléphone. Moi Broglio attends écrit»¹¹⁹ καὶ γράφει στὴ ράχη τῆς *Αριάγνης* Broglio tel... Ὁ Γιάννης τοῦ λέει: «Ἄκου μὴν πᾶτε

¹¹⁶ «Στὸν Γιάννη καὶ τὴ Ντόρα καὶ στὸ πλῆθος τῶν ἀνθρώπων, ποὺ τὰ τελευταῖα χρόνια γνώρισαν στὸν τόπο μου τὸν ἐξευτελισμὸ, τὴν προσβολὴ καὶ τὴ βία» αφιερώνει ἡ ποιήτρια τὴ *Γραφή Γ'*, βλ. Μαντῶ Αραβαντινοῦ, *Γραφές Α, Β, Γ, Δ, Ε, Ζ*, εἰς. Ν. Βαλαωρίτης, Μαραθιά, χ.χ., Αθήνα, 101.

¹¹⁷ «Εγώ, φίλε μου, κομμουνιστής, εγώ [μπορῶ νὰ φάω] χῶμα γιὰ σένα. Να. Τρώω χῶμα. Πάρε [πίσω] τὸ βιβλίον»

¹¹⁸ «Α! Το ρολοῖ»

¹¹⁹ «Εγώ, φίλος σου. Πάρε τον [αριθμὸ του] τηλεφώνου μου. Θέλεις τὴ φωτογραφία μου; Πάρε τὴ φωτογραφία μου. Να τὸ τηλεφῶνὸ μου. Εγώ, ὁ Μπρόγκλιο, περίμενε [στο] γράφω»

στην Τράπεζα να εισπράξετε τὸ check, γιατί ἐγὼ πρέπει νὰ πάω αὔριο τὸ πρωῖ νὰ εἰδοποιήσω πὼς τὸ ἔχασα. Λοιπόν, ὄχι Τράπεζα· πὲς το στὰ παιδιά». Ἐκείνη τὴν ὥρα ἔρχεται καὶ ὁ ἄλλος μαῦρος καὶ τοῦ δίνει τὰ χαρτιά του κρατώντας τὸ carnet de chèques. Ὁ Γιάννης τὰ ξαναλέει «Ὅχι Τράπεζα». «Oui mon ami, je t'embrasse».¹²⁰ «Α !» λέει ὁ Γιάννης «Δῶς μου δυὸ τσιγάρα, γιατί δὲν ἔχω λεφτά ν' ἀγοράσω», ὁ μαῦρος τοῦ δίνει 3 τσιγάρα ἐγγλέζικα. «Moi toi, amis. Bon, je t'embrasse».¹²¹

Τώρα Récit¹²² Ντόρα: ἐπιστρέφει ὁ Γιάννης κατὰ τις 2 μετὰ τὰ μεσάνυχτα, μετὸ ἄσπρο πουκαμισάκι. Ντόρα: «Δὲν κρυώνεις;» «Ὅχι» λέει ὁ Γιάννης. Ντόρα: «Ἔχεις τσιγάρα; Κάπνισα τις γόπες» Γιάννης: «Ἔχω» καὶ τῆς δίνει 3 χῦμα τσιγάρα, ἐγγλέζικα. Ντόρα: «Τί εἶναι αὐτό, τί χῦμα τσιγάρα; Ποῦ τὰ βρῆκες;» «Μοῦ τᾶδωσε αὐτὸς ποῦ μ' ἔκλεψε». Ἡ Ντόρα τοῦ λέει: «Τρελάθηκες;» «Ὅχι» λέει, «Ὁ φίλος μου ὁ Broglio μοῦ τᾶδωσε, ὁ κλέφτης». Καὶ πέφτει καὶ κοιμᾶται. Ἡ Ντόρα νομίζει πὼς εἶναι μεθυσμένος. Τὸ πρωῖ μοῦ τηλεφωνεῖ. Ἐκείνη τὴν ὥρα μπαίνει ὁ Γιάννης: Τὸ πρωῖ, τὰ μαῦρα παιδάκια, πήγαν στὴν Τράπεζα, στὸ ἴδιο ὑποκατάστημα τῆς Τράπεζας τοῦ Γιάννη, δυὸ βήματα ἀπ' τὸ σπίτι. Ὑπέγραψε ὁ ἓνας καὶ θέλησε νὰ σηκώσει 500 N[ouveaux] F[rancs] καὶ βέβαια τὸν βούτηξαν ἀμέσως. Ἀστυνομία, τηλεφώνημα στὸ Γιάννη «Monsieur tel ? Ici département de la police criminelle e.t.c.»¹²³ Γιάννης «Fous moi la paix».¹²⁴ «Monsieur vous vous trompez ici la police».¹²⁵ Γιάννης: «Broglio va te faire foutre, je veux te casser la gueule».¹²⁶ Τέλος καταλαβαίνει πὼς εἶναι ἡ ἀστυνομία καὶ βέβαια πάει. Ἐκεῖ πιασμένος ὁ ἓνας ἀπ' τοὺς 5, νὰ λέει ὁ κακομοίρης ὅλων τῶν εἰδῶν τις βλακειές. Ὁ Γιάννης νὰ μὴν ξέρει πὼς νὰ τὸν βοηθήσει. Ἡ ἀστυνομία: «Μην ἀνησυχεῖτε κύριε» (εὐτυχῶς ποῦ εἶμαι ἄσπρος, λέει ὁ Γιάννης, ἂν ἦμουν κανένας μελαχρινός, ἀλλοίμονο) «Θὰ τοὺς πιάσουμε ἀμέσως. Ξέρουμε τὰ καφενεῖα τους κι ἂν δὲν εἶναι στὰ καφενεῖα, θὰ τοὺς βροῦμε στὴ Vincennes στὸ Πανεπιστήμιο». (Καταλαβαίνει τί σημαίνει Vincennes γιὰ τὸν φλίκο¹²⁷).

¹²⁰ «Ναι, φίλε μου, σε φιλώ».

¹²¹ «Εγὼ κι ἐσύ φίλοι. Καλά, σε φιλώ»

¹²² «αφήγηση»

¹²³ «Ὁ κύριος τάδε; Εδὼ τὸ τμήμα τῆς ἀστυνομίας ποινικοῦ εγκλήματος»

¹²⁴ «Παράτα με ἡσυχο».

¹²⁵ «Κύριε, κάνετε λάθος, ἐδὼ ἡ ἀστυνομία»

¹²⁶ «Μπρόγκλιο, να πας να γαμηθεῖς, θα σου σπάσω τα μούτρα»

¹²⁷ Προέρχεται ἀπὸ τὴν γαλλικὴ λέξη flic, ἡ ὁποία χρησιμοποιεῖται ὡς ἀργκὼ γιὰ νὰ δηλώσει τὸν ἀστυνόμο.

Ἡ ἱστορία εἶναι τόσο γοητευτική, πὸν δὲν μποροῦσα νὰ σ' ἀφήσω, χωρὶς νὰ στῆ γράψω. Συμφωνεῖ καὶ ἡ Ντόρα καὶ ὁ Γιάννης. Πολλὲς οἱ περιπέτειες τῆς *Ἀριάγνης* καὶ αὐτὰ πὸν λέει καὶ αὐτὰ πὸν τῆς συμβαίνουν. Φυσικὰ τηλεφωνήσαμε στὸ Broglie νὰ ἐξαφανιστεῖ, δὲν τὸν βρήκαμε ὁμως. Ὁ μελαχροινὸς μας φίλος Κων/ντίνος¹²⁸ φτύνει τὸν κόρφο του, πὸν δὲν ἦταν αὐτός. Ἔτσι πὸν εἶναι μαῦρος καὶ ἔχει καὶ γένεια, ἅσ' τα. Τώρα φοβάται μὰς καὶ ὁ Broglie εἶναι κανένας φοιτητῆς του, στὶς Vincennes. Αὐτὰ συμβαίνουν στὰ ἔνδοξα Παρίσια, πὸν λέει κι ὁ Γιατρός. Δὲν μοῦ ἔστειλες διεύθυνση γιὰ νὰ σοῦ στείλω ἐκεῖνα τὰ γραμματόσημα.

Φιλιά ἀπὸ τὸ Broglie καὶ ἀπ' ὅλους μας.

Μαντώ.

[Στο κάτω μέρος της τρίτης σελίδας:] Τὸ ποσὸν πὸν τοῦ κλέψανε ἦτανε 7 N[ouveaux] F[rancs]. Ἡ στεναχώρια μας δὲν λέγεται.

19

[ΑΧΡΟΝΟΛΟΓΗΤΟ ΓΡΑΜΜΑ ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ ΠΡΟΣ ΤΣΙΡΚΑ]

Δευτέρα 17 [5.1971]

Γιάννη

Τηλεφωνήθηκα με Mascolo, εἶναι διατεθειμένος γιὰ ἀλλαγές. Ἐγὼ δὲν μπορῶ νὰ προτείνω ἀποκλεισμούς. Ἔφερα π.χ. Kay,¹²⁹ νὰ μπεῖ τὸ δεύτερο διήγημα τῶν *Νέων Κειμένων* καὶ ὄχι τὸ πρῶτο. Ἐπίσης νὰ μικρύνει τὸ μῆκος σελίδων Μαρωνίτη,¹³⁰ νὰ μπεῖ Ἀλέξανδρος. Ἐγὼ ντράπηκα νὰ προτείνω ἀποκλεισμούς καὶ βέβαια δὲν μ' ἀρέσει νὰ τὸ προτείνετε αὐτὸ καὶ 'σεῖς, σ' αὐτὴ τῆ στιγμή τῆς ζωῆς μας. Ἐπίσης διστάζω, γιὰ νὰ μὴν

¹²⁸ Ἐνδεχομένως νὰ αναφέρεται στον πανεπιστημιακὸ καὶ πολιτικὸ Κωνσταντῖνο Τσουκαλά (1937), ὁ ὁποῖος ἀπὸ τὸ 1968 ἕως τὸ 1985 εργαζόταν ὡς καθηγητῆς κοινωνιολογίας στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Παρισιῦ. Τὴν πληροφορία χρεωστῶ στον κ. Δημήτρη Κόκορη, γιὰ τὴν ὁποία καὶ τὸν ευχαριστῶ θερμὰ.

¹²⁹ Καίη Τσιτσέλη (1926-2001): πεζογράφος καὶ μεταφράστρια. Ἐμφανίστηκε στὴ λογοτεχνία ὡς ἀγγλόφωνη συγγραφέας. Με τὴν εγκατάστασή της στὴν Ελλάδα τὸ 1964 ξεκίνησε νὰ μεταφράζει τὰ ἔργα της ἀπὸ τὰ ἀγγλικά καὶ νὰ γράφει στὴν ἐλληνικὴ γλῶσσα. Συμμετέσχε στὴν ἐκδόση τῶν *Δεκαοχτὼ Κειμένων*, καθὼς ἐπίσης καὶ στὰ *Νέα Κείμενα 1*.

¹³⁰ Δημήτρης Μαρωνίτης (1929-2016): φιλόλογος, δοκιμογράφος, πανεπιστημιακός. Σπούδασε Φιλολογία στὸ Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, ὅπου ἀργότερα δίδαξε ὡς υφηγητῆς τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Φιλολογίας. Απολύθηκε, ὡστόσο, ἀπὸ τὸ στρατιωτικὸ καθεστῶς γιὰ τὴν ἀντιστασιακὴ του δράση. Συμμετείχε στὴν ἐκδόση τῶν *Δεκαοχτὼ Κειμένων* καὶ υπῆρξε υπεύθυνος ἐκδόσης, μαζί με τοὺς Α. Ἀργυρίου καὶ Α. Κοτζιά, τοῦ περιοδικοῦ *Ἡ Συνέχεια*.

πῶ εἶμαι ἀντίθετη, νὰ παρουσιάσω τὸ χαρτί πού μοῦ στείλατε γαλλικά καὶ μιλάει γιὰ τὸν ἀποκλεισμό. Ἄν μπορούσα νὰ χρησιμοποιήσω τὸ χαρτί σας καὶ σὰν μνημόνιο δικό μου καὶ νὰ τοῦ παρουσιάσω ἄλλο χαρτί, χωρὶς τὸν ἀποκλεισμό τοῦ Κουμ[ανταρέα], τότε τὸ κάνω εὐχαρίστως. Ὅπως ἐπίσης καὶ τὸ κέρδος μερικῶν σελίδων Μαρωνίτη νὰ γίνῃ Γιώργος – Ἀλέξανδρος.¹³¹ Καταλαβαίνεις τὴ θέση μου, δὲν μ' ἀρέσει νὰ παρουσιάσω τὶς σχισμάδες στὸ οἰκοδόμημα καὶ τὶς διχογνωμίες. Τώρα ἄλλο πρόβλημα: ὁ φίλος μου ὁ Γιάννης καὶ φίλος του Broglio, που ἔχασε τὸ ρολοῖ του, τοῦ τὸ κλέψανε, θέλει, ἂν ὅμως θέλετε καὶ σεῖς, νὰ μεταφράσῃ ἓνα κομμάτι μὲ τὸ λουλουδένιο ὄνομά του, μόνον ἂν θέλετε καὶ σεῖς. Τὴν ἴδια ἐπιθυμία ἔδειξε καὶ ὁ ἄλλος φίλος μ' ἐκεῖνο τὸ ὄνομα τὸ ἀστεῖο, πού θυμίζει ὑποκοριστικὸ σταριοῦ, σὰν τὸ σταράκι πού λέμε, θέλει κι αὐτὸς νὰ μεταφράσῃ. Ἐξήγησα στὸ τηλέφωνο, πὼς τὴν ἑτυμολογία τῆς ἑλληνικῆς τὴν ξέρεις καλά, καὶ πὼς εἶναι δύσκολο γιὰ Γάλλο νὰ βρεῖ τὶς ἀναλογίες, ἰδίως στα κύρια ὀνόματα. Πρέπει συχνὰ νὰ προσέχει ὁ μεταφραστὴς, γιὰτὶ γίνονται παρανοήσεις εἰς βάρος τῶν κειμένων καὶ μελλοντικῶν ἐκδόσεων καὶ μπορεῖ νὰ προκύψουν πολλὰ γλωσσικὰ προβλήματα.

Θᾶθελα νᾶξερα τὴ γνώμη σου γιὰ νὰ μὴν ἔχομε προβλήματα μεταφραστικά.

Εὐχαριστῶ Μαντώ.

20

[ΤΣΙΡΚΑΣ ΠΡΟΣ ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ]

Jeudi, 20 mai 1971

Ma très chère Mado,

Hier je repondais à ta lettre du 13 à propos de l'histoire de Yannis avec son ami Broglio et voici que je reçois une autre de toi du 17, Lundi. Je répons tout de suite. Je prends un à un les sujets et je commente :

Kay¹³² : bien fait, le deuxième est plus désiré par nous. Pour l'essai de Maron[itis] d'accord quoique, personnellement, je ne saurai pas te dire quelles parties il faut

---

¹³¹ Γεώργιος Ἀλέξανδρος Μαγκάκης (1922-2011): καθηγητὴς τῆς Νομικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Φυλακίστηκε τὴν περίοδο τῆς δικτατορίας ὡς μέλος τῆς Δημοκρατικῆς Ἄμυνας. Κατάφερε νὰ στείλῃ τὸ κείμενό του *Γράμμα ἀπ' τὴ φυλακὴ γιὰ τοὺς εὐρωπαϊοὺς*, που γράφτηκε μέσα στη φυλακὴ, στα εὐρωπαϊκὰ μέσα ενημέρωσης, ἀπὸ τα οποία καὶ ἀναδημοσιεύτηκε.

¹³² Ἐννοεῖ τὴν Καίη Τσιτσέλη.

raccourcir. Pour Alexandros bien fait, j'apprends ceci avec soulagement. Pour l'exclusion de Ménis je suis complètement d'accord avec toi. D'ailleurs ce n'est pas souhaité par tout le monde. À la fin tu peux dire qu'une fois Ménis accepté à l'unanimité, c'est impossible de revenir en arrière. Pour le mémoire rédigé en français : tu peux le réécrire à ta façon et le présenter comme venant de toi et dire ici que c'est la règle de l'éditeur de demander et d'accepter des mémoires de la part des rapporteurs seulement.

Pour le problème des traductions. Voici une loi sur laquelle tu peux toujours t'appuyer et te défendre. Le choix des traducteurs est du droit et de la responsabilité de l'éditeur, toujours. Si l'éditeur approuve Jean, l'auteur ne peut rien faire, sauf peut-être de protester, si la traduction trahit l'esprit de son œuvre. Je pense que mes amis n'auront pas d'objection de voir, une fois imprimés, que leurs œuvres ont été traduites par X[.] ou Z. Mais gare de leur demander au préalable leur avis, car alors chacun essaiera de proposer son ami ou le plus renommé. Présenter la chose comme ayant été décidée par l'éditeur et stop. Note que je comprends bien le désir de Yannis, c'est un geste de fidélité et de souvenir. Mais, j'approuve aussi tes scrupules. Je dirai donc que les auteurs ne feraient pas la moue pour Yannis Broglio mais la feraient peut-être pour Petistar. Je ne veux pas leur demander directement leur avis, car ce serait comme si j'ouvrais la boîte de Pandore. J'en sais quelque chose avec l'affaire de Harvard. Donc c'est à toi de décider sur place, avec initiative et fermeté. Pour te rendre compte des conditions de travail ici, je te dis que je n'ai pas lu le mémoire rédigé en français. J'en connais vaguement le contenu par téléphone. Ce n'est pas fait exprès, c'est par manque de méthode et de ponctualité. Mais j'évite de faire des histoires. Et aussi notre cher Docteur, adorable parfois, il a des préjugés personnels où son individualisme prend le pas. Je ne sais pas donc ce qu'il t'écrira dans la lettre que je t'annonçais dans ma lettre d'hier. Et pour finir: tes appréhensions pour des malentendus qui nuiraient l'avenir des *Textes* t'honorent mais, objectivement, elles appartiennent au passé.

Embrasse de ma part tout le monde, et merci.

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

Πέμπτη, 20 Μαΐου 1971

Πολύ αγαπητή μου Μαντώ,

Χθες απαντούσα στην επιστολή σου της 13^{ης} σχετικά με την ιστορία του Γιάννη και του φίλου του Μπρόγκλιο και να που λαμβάνω ένα άλλο γράμμα από σένα της 17^{ης} Δευτέρα. Απαντώ αμέσως. Παίρνω τα θέματα ένα προς ένα και σχολιάζω:

Kay: καλά καμωμένο, το δεύτερο το επιθυμούμε περισσότερο. Για το δοκίμιο του Μαρωνίτη σύμφωνοι, αν και προσωπικά δεν μπορώ να σου πω ποια μέρη πρέπει να συντομευτούν. Για τον Αλέξανδρο καλά καμωμένο, το μαθαίνω κι αυτό με ανακούφιση. Ως προς τον αποκλεισμό του Μένη, είμαι απολύτως σύμφωνος μαζί σου. Εξάλλου, δεν το εύχονται όλοι. Στο τέλος, μπορείς να πεις ότι, εφόσον ο Μένης έχει γίνει ομόφωνα αποδεκτός από όλους, είναι αδύνατο να επιστρέψουμε πίσω. Ως προς το σχόλιο που θα είναι γραμμένο στα γαλλικά: μπορείς να το ξαναγράψεις με τον δικό σου τρόπο, να το παρουσιάσεις σαν να προέρχεται από σένα και να πεις εδώ ότι είναι ο κανόνας του εκδότη, να ζητά και να δέχεται υπομνήματα μόνον από τους εισηγητές.

Ως προς το πρόβλημα των μεταφράσεων. Να ένας νόμος στον οποίο μπορείς πάντα να βασίζεσαι και να υπερασπίζεσαι τον εαυτό σου. Η επιλογή των μεταφραστών είναι πάντα δικαίωμα και ευθύνη του εκδότη. Εάν ο εκδότης εγκρίνει τον Γιάννη για μεταφραστή, ο συγγραφέας δεν μπορεί να κάνει τίποτα, εκτός ίσως από το να διαμαρτυρηθεί, εάν η μετάφραση προδίδει το πνεύμα του έργου του. Νομίζω ότι οι φίλοι μου δεν θα έχουν αντίρρηση να δούνε, όταν θα έχουν τυπωθεί, ότι τα έργα τους έχουν μεταφραστεί από τον Α ή τον Β, αλλά πρόσεξε να μην τους ζητήσεις εκ των προτέρων τη γνώμη τους, γιατί τότε όλοι θα προσπαθήσουν να προτείνουν κάποιο φίλο ή διάσημο μεταφραστή. Πρέπει να παρουσιάσεις το πράγμα ως αποφασισμένο από τον εκδότη και ως εκεί. Σημείωσε ότι καταλαβαίνω την επιθυμία του Γιάννη, είναι μια χειρονομία πίστης και ανάμνησης. Αλλά, επίσης, επιδοκιμάζω τις αμφιβολίες σου. Έτσι, θα πω ότι οι συγγραφείς δεν θα δυσανασχετούσαν για τον Γιάννη Μπρόγκλιο, αλλά ίσως να το έκαναν για τον Petistar. Δεν θέλω να τους ρωτήσω άμεσα για τη γνώμη τους, διότι θα ήταν σαν να άνοιγα το κουτί της Πανδώρας. Κάτι κατάλαβα γι' αυτά με την υπόθεση του Χάρβαρντ. Εσύ πρέπει να αποφασίσεις επιτόπου, με πρωτοβουλία και αποφασιστικότητα. Για να καταλάβεις τις συνθήκες εργασίας εδώ, σου λέω ότι δεν

διάβασα το σχόλιο, που ήταν γραμμένο στα γαλλικά. Γνωρίζω αόριστα το περιεχόμενο από τηλεφώνου. Αυτό δεν έγινε επίτηδες, αλλά επειδή λείπουν η μέθοδος και η ακρίβεια. Όμως αποφεύγω να δημιουργώ φασαρία γύρω απ' το ζήτημα. Και ο αγαπημένος μας, ενίοτε λατρευτός, Γιατρός έχει προσωπικές προκαταλήψεις στις οποίες ο ατομικισμός του υπερισχύει. Επομένως, δεν ξέρω τι θα σου γράψει στο γράμμα που σου ανήγγειλα χθες στην επιστολή μου. Και τέλος: οι ανησυχίες σου για παρεξηγήσεις που θα μπορούσαν να βλάψουν το μέλλον των *Κειμένων* σε τιμούν, αλλά αντικειμενικά ανήκουν στο παρελθόν.

Δώσε σε όλους τους χαιρετισμούς μου και σ' ευχαριστώ.

21

[ΑΧΡΟΝΟΛΟΓΗΤΟ ΓΡΑΜΜΑ ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ ΠΡΟΣ ΤΣΙΡΚΑ]

[15.6.1971]

Γιάννη,

έστειλα την μετάφραση μιᾶς κ[υρίας] πού μου ἔστειλε ὁ Ρόδης,¹³³ λέγεται Jeanperrin.¹³⁴ Εἶναι ἀφοπλιστική καὶ πρόθυμη, κάθησε καὶ μετέφρασε χωρὶς καμμιά ἐγγύηση καὶ μοῦφερε πλήθος μεταφράσεων, σᾶς στέλνω τὴ δική σου, τοῦ Φραγκόπουλου καὶ τῆς Kay.¹³⁵ Ὅμως κατ' ἐμὲ εἶναι χεῖριστες. Εἶχα ζητήσει, ὅπως εἶναι φυσικό, ἀπ' τὴ Χρῦσα¹³⁶ νὰ μεταφράσει τὸ δικό σου κείμενο, ξέρεις ὅμως τὶς κοκεταρίες καὶ τὰ νάζια τῶν μεταφραστῶν, «ὦ Θεέ μου τί δουλειὰ πού ἔχω. Τί θὰ γίνῃ; Δὲν μπορῶ» καὶ ἄλλα φαιδρὰ παρόμοια. Κέφι νᾶχεις ν' ἀκοῦς. Ἔχομε κάτι τὸ τραυματισμένο, πού βγαίνει σ' ὅλες τὶς περιστάσεις. Ἄς εἶναι, ἀναρωτιέμαι ποιὸν ἐλέφαντα ἔχω κι ἐγὼ μπροστὰ στὰ μάτια μου καὶ δὲν τὸν βλέπω. Στὸ τέλος τῆς εἶπα δυὸ τρία λογάκια καὶ μὲ φωνὴ πού σερνόταν μοῦ εἶπε «Βέβια, ἂν δὲν βρεθῇ κανένας ἄλλος, θὰ τὸ κάνω ἐγώ». Λοιπὸν νομίζω πὼς παρ' ὅλα τὰ νάζια, πρέπει νὰ προτιμηθεῖ ἡ Χρῦσα.

---

¹³³ Εννοεῖ τον Ρόδη Ρούφο.

¹³⁴ Πιθανότατα αναφέρεται στη Γαλλίδα Gisèle Jeanperrin, ἡ οποία μετέφρασε ἔργα των Βασίλη Βασιλικού, Ἀλκης Ζέη καὶ Μένη Κουμανταρέα στα γαλλικά.

¹³⁵ Εννοεῖ την Καίη Τσιτσέλη.

¹³⁶ Εννοεῖ τὴ Χρῦσα Προκοπάκη.

2^{ov} Ὑπενθύμισε στὸν Γέρο γιὰ τὴν μετάφραση, τὴν καλή, αὐτὴ ποὺ θέλει αὐτός. Νὰ μᾶς τὴ στείλει, ἂν μπορεῖ. Ἄς σοῦ τὴ δώσει, ἂν μπορεῖ. Μὴν στεναχωρηθεῖς μὲ τὴν μετάφραση, σοῦ τὴν ἔστειλα μόνο ἀπὸ ὑπερβολικὴ εὐσυνειδησία ἀπέναντι αὐτῆς τῆς κυρίας ποὺ τόσο *bénévolement*¹³⁷ τὴν ἔκανε. Τὰ ἄλλα περὶ τῆς Χρύσας μας, μὴν τὰ παίρνομε στὰ σοβαρά, δυστυχίες κάνουν ὅλοι, λέω κάθε μέρα στὸν ἑαυτὸ μου. Κι ἄλλα πολλά, ποὺ δὲν εἶναι τῆς στιγμῆς. Κοίτα νὰ σὲ δοῦμε κι ἀπὸ δῶ, θὰ σε χαροῦμε πολύ.

Φιλιά

Μαντώ

P.S. Εὐχαριστῶ γιὰ τελευταῖο γράμμα σου περὶ μεταφραστῶν, μὲ βοήθησες πολύ. [Ὁ] Mascolo δέχτηκε δικές μου ὑποδείξεις, περὶ ἀνοίγματος *éventail*¹³⁸ καὶ κανένα κλείσιμο ἢ ἀπόρριψη. Λοιπὸν ἠσύχασε ὅλοι οἱ καλοὶ χωροῦν. Μ.

[Στα δεξιὰ της δεύτερης σελίδας:] [...]κ.λ.π. αὐτὸ ἦταν νομίζω μιὰ μικρὴ ἐπι[...]¹³⁹

22

[ΤΣΙΡΚΑΣ ΠΡΟΣ ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ]

19 Ἰουνίου 1971

Ἀγαπητὴ μου Μαντώ,

Χίλια εὐχαριστῶ γιὰ τὴ *Γραφὴ Γ'* καὶ τὰ πιὸ θερμά μου συγχαρητήρια. Τὴ βλέπω σὰ μιὰ πράξη ὠραῖα καὶ σωστή, πάνω στὴν ὥρα της, ποὺ σὲ φυλάει ἐδῶ, κοντά μας, ζωντανὴ κι ἐνθουσιαστικὴ παρουσία. Ξαναδιάβασα τὸ πρῶτο μέρος καὶ θυμήθηκα πότε μᾶς τὸ πρωτοδιάβασες καὶ πόσο ἀπὸ τότε μὲ εἶχε γεμίσει φῶς καὶ λέω ναί, τότε μπαίνουν οἱ βάσεις αὐτοῦ ποὺ γίνηκε σήμερα κι αὐτοῦ ποὺ ὅλοι μαζί θὰ γίνουμε, ἢ δὲ θὰ γίνουμε, αὔριο. Τὸ δεύτερο μέρος εἶναι ἕνας κοχλασμὸς λυρικῆς ἀγανάχτησης, ποὺ καταγγέλλει καὶ πελεκάει. Μπράβο Μαντώ, πόσο σὲ ζηλεύω ποὺ ἔβγαλες ἕνα τέτοιο ἔργο μέσα ἀπὸ τὰ σημερινὰ σκοτάδια, ἐγὼ ὁ ἄμοιρος μόνο ψελλίσματα καταφέρνω.

Σὲ παρακαλῶ νὰ στείλεις, ἀκόμα κι ἂν δὲν πρόκειται νὰ λάβεις ἀπάντηση, ἕνα ἀντίτυπο στὸ Γέρο (Ἄγρας 20) καὶ βάλε του καὶ δυὸ λόγια τονωτικά, πάντα χρειάζονται.

¹³⁷ «αφιλοκερδῶς»

¹³⁸ «βεντάλιας»

¹³⁹ Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἡ σελίδα ἔχει κοπεῖ καὶ διακρίνεται μόνο τὸ καταγεγραμμένο ἀπόσπασμα.

Και πρέπει ακόμα να σ' ευχαριστήσω για τὸ γράμμα σου τῆς 15^{ης} περίπου τρέχοντος και για τὴν ταχτοποίηση τοῦ ζητήματος τῶν μεταφράσεων κλπ. Αὐτὸ θὰ πεῖ ὑπεύθυνος ἄνθρωπος, ποὺ δουλεύει ἀθόρυβα, ἀνώνυμα και με συνέπεια. Για τὴ Χρῦσα δὲ στεναχωριέμαι, τὴν ξέρω, ἔτσι εἶναι οἱ ἄνθρωποι. Τὴ μετάφραση τῆς κυρίας δὲν τὴν πῆρα, φαντάζομαι να τὴν ἔστειλες στὸ Ρόδη, ποὺ θὰ τὸν δῶ αὔριο. Ἔχε ὑπόψη σου πὼς ὁ Ρόδης πῆρε ἄδεια ταξιδιοῦ, γὰ να τὸν κοιτάξουν οἱ γιατροὶ ἔξω (ξέρεις πὼς τοῦ ἀφαίρεσαν τὸ ἓνα νεφρὸ) εἶναι μιὰ χαρά, μὰ καλύτερα να ἔχει κι ἄλλη μιὰ γνώμη. Ἔχε λοιπὸν ὑπόψη σου, μὴ γίνε κανένα μπερδεμα. Τὸ μόνο ποὺ ξέρει ἀπ' τὰ γράμματά μας εἶναι πὼς σε παρακάλεσα να μὴ μείνει ἀπ' ἔξω ὁ Ἀλέξανδρος και πὼς μοῦ ἀπάντησες πὼς τὸ κανόνισες. Ἄν ἔχεις τίποτα νεώτερα περὶ *Ἐξόδων*, τοῦ λές.

Και πάλι σ' ευχαριστῶ για τὴ *Γραφή*. Να δοῦμε ποιὸς ἄξιος θὰ κάτσει να γράψει τίποτα γι' αὐτή. Σὲ 20 μέρες θὰ εἶναι ἔτοιμος κι ὁ Καβάφης μου, δὲ θὰ σε ξεχάσω.

Σὲ φιλῶ

23

[ΑΧΡΟΝΟΛΟΓΗΤΟ ΓΡΑΜΜΑ ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ ΠΡΟΣ ΤΣΙΡΚΑ]

[Στο σημεῖο αὐτὸ κρίνεται σκόπιμο να ενταχθεῖ ἡ συγκεκριμένη αχρονολόγητη επιστολή]

Ἀγαπητέ Γιάννη,

Εὐχαριστῶ για τὰ θαυμάσια ποὺ λές στὸ γράμμα σου τῆς 19/6 για *Γραφή*, με παρηγοροῦν και μοῦ δίνουν κουράγιο να συνεχίσω. Σήμερα σοῦ γράφω για θέμα μεταφράσεων. [Ο] Mascolo ἀνέλαβε τὴν εὐθύνη και ὑποχρέωση να γίνουν οἱ μεταφράσεις ἀπὸ δικὸ τους μεταφραστή, θὰ εἶναι ὁ Petistar, με ψευδώνυμο. Ἐξήγησα και πάλεψα γι' αὐτὸ, ὁ ἐκδοτικὸς οἶκος ἀναλαμβάνει εὐθύνη ψευδωνύμου. Φυσικὰ ὁ Petistar, σὰν ἄνθρωπος τραυματισμένος και σκληρός, και θεωρεῖ ὅλους τοὺς Ἕλληνες φασίστες, με πρώτη ἐμένα. Ἄλλος ἓνας αὐτός, ποὺ θέλει ν' ἀποφασίζει για τὸν ἐλληνικὸ λαό. Σοῦ εἶχα ἐτοιμάσει ἓνα μεγάλο γράμμα, ἔτοιμο να σταλεῖ στὴ Joy. Εὐτυχῶς τὸ γράμμα σου με σταμάτησε. Ἔτσι δὲν θὰ τὸ λάβεις, γὰ να πικραθεῖς. Τὸ πᾶν εἶναι να

βγει όσο μπορεί πιο καλά το βιβλίο, οι manigances¹⁴⁰ τῶν Petistars, ἄστες νὰ πάνε στοῦ διάολο. Λοιπόν, ὁ οἶκος ἀναλαμβάνει τὶς μεταφράσεις. Θὰ χρησιμοποιήσει τὶς 2 ὑπάρχουσες Lacarrière, θὰ χρησιμοποιήσει Pierrat γιὰ Ρίτσο καὶ νομίζω κανέναν ἄλλον. Στὸ τέλος σκέφτηκα πὼς οἱ μεταφράσεις Petistar δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι χειρότερες ἀπ' τῆς κυρίας αὐτῆς, μετάφραση ποὺ ἔστειλες διορθωμένη καὶ ποὺ [με] τίποτα δὲν γίνεται μετάφραση. Ὁ φάκελος μὲ τὴ μετάφραση εἶχε πολλὴ κόλλα καὶ κόλλησε ἀκόμα καὶ σκίστηκε, πολὺ ξερὲς κόλλες χρησιμοποιεῖτε στὰ φάκελα ἔσεῖς στὴν Ἀθήνα. Ἄς εἶναι. Λοιπόν ἀναλαμβάνουν νὰ σᾶς στείλουν τὰ κομμάτια μεταφρασμένα γιὰ τὶς διορθώσεις, αὐτὸ τὸ ζήτησα σὰν ὄρο. Θὰ τὶς διορθώνετε καὶ θ' ἀποφασίσετε. Ἐλπίζω πὼς βέβαια τὶς μεταφράσεις θὰ τὶς κάνει ὁ Petistar, ἀλλὰ θὰ τὶς διορθώσει ὁ Kohler, γυναικάδελφός του, ποὺ μ' αὐτὸν εἶχα ἀρχίσει τὴ δουλειά, ἀλλὰ ὁ κακομοίρης ὁ Kohler ἔχει παντρευτεῖ ὅλη τὴν οἰκογένεια Petistar, κι ὅταν ἡ οἰκογένεια τὸ ἀπαίτησε, ὁ ἀνόητος καὶ ἀδύνατος Kohler ὑπεχώρησε, προφασιζόμενος nervous breakdown,¹⁴¹ φαντάσου. Ἡ οἰκογένεια θέλει τὸν Petistar καὶ ἥρωα καὶ ἄνθρωπο τῶν γραμμάτων, τί νὰ σοῦ πῶ, εἶναι Lord Byron, ποὺ λέει κι ἓνας φίλος ἐδῶ γελώντας. Αχ Γιάννη, νὰ φύγουν οἱ ἥρωες πάραυτα...καὶ οἱ «ἀνθρωπάκηδες».¹⁴² Τέλος, δὲν μπορῶ νὰ κάνω τίποτα ἄλλο, γιατί ὁ Dionys [sic] μπορεῖ νὰ πεῖ ὄχι στὸν Petistar κι ἐγὼ δὲν μπορῶ νὰ λέω ὄχι τόσα πολλά, γιατί δυσκολεύονται τὰ πράγματα καὶ πρέπει νὰ ὑπογραφεῖ τὸ συμβόλαιο. Πρόκειται γιὰ Ροδιά, ποὺ πῆρε τὸ τηλέφωνο τοῦ Γιάννη Broglie? Δὲν βγάζω καλὰ τὰ γράμματα ἐκεῖ. Σοῦ στέλνω αὐτὸ τὸ γράμμα στὸν Γιατρό. Σέ εἶδε ἡ φίλη μου Μαίρη; Τά εἶπατε; Δὲν ἔχω κανένα νέο ἐπ' αὐτοῦ. Ἐτοιμάζεσαι, φαντάζομαι, γιὰ νησί. Μὲ τὸ καλό, καλὴ ξεκούραση καὶ καλὴ δουλειά. Καὶ θέλω πολὺ νὰ σὲ δούμε ἐδῶ γιὰ Ὀκτώβρη!! Πρέπει νὰ μπορέσεις Γιάννη. Ἐσὺ ξέρεις ὅμως. Λοιπόν, ὑπομονὴ καὶ τί νὰ γίνει; Πρέπει νὰ σταματήσει κάποτε ἡ ἀπομόνωση τοῦ Τόπου. Γι' αὐτὸ δὲν θέλω νὰ τραβήξω τὸ σκοινὶ μὲ Mascolo, δὲν εἶναι τῆς ὥρας. Ἀφοῦ θὰ ὑπάρχει ψευδώνυμο, δὲν μᾶς νοιάζει νομίζω. Ἄν ὅμως τὸ νομίζεις κακό, γράψε μου.

Φιλιά Μαντώ.

¹⁴⁰ «δολοπλοκίες»

¹⁴¹ «νευρικό κλονισμό»

¹⁴² Με τὴν συγκεκριμένη πρόταση ἡ ποιήτρια καταφέρει μιὰ διπλὴ ἀναφορά. Ἀφενὸς στὸν στίχο «Νὰ φύγουν οἱ ἥρωες πάραυτα, νὰ ξεβρωμίσει ὁ τόπος» ἀπὸ τὸ ποίημά της *Γραφή Γ'* καὶ αφετέρου στο «Ἀνθρωπάκι», ποὺ εμφανίζεται στὴν τριλογία τοῦ Σ. Τσίρκα.

[Στο επάνω μέρος της πρώτης σελίδας:] 'Ο Γέρος μ' ευχαρίστησε για *Γραφή* και χαιρετίσματα μου λέει.¹⁴³

24

[ΤΣΙΡΚΑΣ ΠΡΟΣ ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ]

Athènes, le 1er juillet 1971

Très chère Mado,

Puisque j'ai la machine devant moi, je profite pour t'écrire brièvement. Je crois que le mandat que tu recevras est comme tu le veux. Entretemps j'ai vue Mary et c'est par elle seulement et si tard que j'ai appris au sujet de ta causerie sur Proust. Je te prie, je te prie mille fois, il me faut ce texte. D'abord pour que je le lise et puis cela fera tellement plaisir à l'intéressé. Fais-le moi parvenir et si tu n'a[s] pas gardé copie demande-la [à] des amis de l'établissement. Note aussi la date.¹⁴⁴

Quant à ce qui concerne les problèmes des dits amis, je pense que l'ami de Broglio est autant que moi capable de s'en occuper. J'ai demandé plus de détails à Mary, mais elle n'était pas en mesure de m'en donner.

As-tu reçu la traduction du *Temps Changé* avec mes annotations ?¹⁴⁵ Qui se chargera finalement de faire le texte définitif ? J'ai parlé à Kay¹⁴⁶ elle est en train d'en faire une version parfaite de son conte en collaborations avec Françoise.¹⁴⁷ Elle a promis de me le donner très prochainement pour que je te le poste.

---

¹⁴³ Η ευχαριστήρια επιστολή του Γ. Σεφέρη στην οποία αναφέρεται η Μ. Αραβαντινού δεν εντοπίζεται στο αρχείο της ποιήτριας, που απόκειται στο Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο (ΕΛΙΑ) του Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης. Ενδεχομένως να υπάρχει αντίγραφο αυτού του γράμματος στο αρχείο Γ. Σεφέρη, που απόκειται στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών.

¹⁴⁴ Το κείμενο της Μ. Αραβαντινού για τον Proust δεν βρέθηκε στον φάκελο της αλληλογραφίας αλλά ούτε και σε βιβλιογραφική αναζήτηση. Όσον αφορά τον ενδιαφερόμενο για τον οποίο κάνει λόγο ο Σ. Τσίρκας ενδεχομένως να πρόκειται για τον Παύλο Ζάννα (1929-1989). Ο Ζάννας συνελήφθη το 1968 ως μέλος της Δημοκρατικής Άμυνας και καταδικάστηκε σε φυλάκιση έως το 1972. Τη περίοδο εκείνη με προτροπή και βοήθεια του Σ. Τσίρκα ξεκίνησε τη μετάφραση του μυθιστορήματος *Αναζητώντας τον χαμένο χρόνο* βλ. Αλ. Π. Ζάννας, «Η μετάφραση του Προύστ από τον Παύλο Ζάννα στη φυλακή (1968 – 1972)», *Νέα Εστία*, 1748 (2002), 236 – 243.

¹⁴⁵ Πιθανόν αναφέρεται στη μετάφραση του διηγήματός του «Αλλαξοκαιριά», το οποίο συμπεριλήφθηκε στον τόμο των *Δεκαοχτώ Κειμένων* και αποδόθηκε στα γαλλικά με τον τίτλο «Les temps ont changé».

¹⁴⁶ Εννοεί την Καίη Τσιτσέλη.

¹⁴⁷ Εννοεί την Françoise Arvanitis.

A part ça rien. L'horizon monte, l'horizon descend. Il fait une chaleur d'Afrique et en plus nous avons les KAPSOAERAS comme dit notre chère Joy, qui, elle, se rafraîchit au bord de la mer...

Je t'embrasse

P.S. Très heureux d'avoir entendu ta voix.

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

Αθήνα, 1^η Ιουλίου 1971

Πολύ αγαπητή μου Μαντώ,

αφού έχω τη γραφομηχανή μπροστά μου επωφελούμαι, για να σου γράψω σύντομα. Πιστεύω ότι το έμβασμα που θα λάβεις είναι όπως το θέλεις. Στο μεταξύ είδα τη Μαίρη και μόνο από αυτή και τόσο αργά έμαθα τα σχετικά με τη συζήτησή σου πάνω στο θέμα του Proust. Σε παρακαλώ, σε παρακαλώ χίλιες φορές, μου χρειάζεται αυτό το κείμενο. Πρώτα – πρώτα για να το διαβάσω και έπειτα επειδή θα δώσει τόση ευχαρίστηση στον ενδιαφερόμενο. Στείλ' το μου, και, αν δεν κράτησες αντίγραφο, ζήτησέ το από τους φίλους του Ιδρύματος. Σημείωσε επίσης την ημερομηνία.

Σε ό,τι αφορά τα προβλήματα των λεγόμενων φίλων, σκέφτομαι ότι ο φίλος του Μπρόγκλιο είναι το ίδιο ικανός μ' εμένα να ασχοληθεί με το θέμα. Ρώτησα τη Μαίρη για περισσότερες λεπτομέρειες, αλλά δεν μπορούσε να μου δώσει.

Έλαβες τη μετάφραση του *Temps Changé* με τις σημειώσεις μου; Ποιός τελικά θα αναλάβει το οριστικό κείμενο; Μίλησα στην Kay, η οποία είναι αυτή τη στιγμή στη διαδικασία να κάνει μια τέλεια απόδοση της ιστορίας της, σε συνεργασία με τη Françoise. Υποσχέθηκε να μου το δώσει άμεσα για να σου το ταχυδρομήσω. Εκτός από αυτό τίποτα, ο ορίζοντας ανεβαίνει, ο ορίζοντας κατεβαίνει. Κάνει μια αφρικανική ζέστη και επιπλέον έχουμε τους καψω-αέρηδες, όπως λέει η αγαπημένη μας Joy, η οποία δροσίζεται, όμως, στην ακρογιαλιά...

Σε φιλώ

Υ.Γ. Είμαι πολύ ευτυχισμένος που άκουσα τη φωνή σου.

[ΤΣΙΡΚΑΣ ΠΡΟΣ ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ]

Athènes, le 7 juillet 1971

Chère Mado,

Merci pour ta lettre au Docteur. Pour le nom de plume du petit, ne te fais pas du mauvais sang, ça va.

Oui, tu as bien déviné, c'est Grenadier qui a pris le téléphone de Broglio, mais il ne faut pas que le premier sache que je le sais.

Je t'ai déjà écrit que j'ai rencontré Mary. Elle, Hero et Mike ont reçu *Graphie*.

Je ne vais pas bouger d'ici avant la fin de juillet. Ecris-moi donc, s'il faut, chez mon éditeur ou chez moi.

Naturellement je voudrais beaucoup venir en octobre. Mais je vois déjà que c'est un rêve irréalisable.

Je t'embrasse

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

Αθήνα, 7 Ιουλίου 1971

Αγαπητή Μαντώ,

ευχαριστώ για το γράμμα σου προς το Γιατρό. Όσον αφορά το ψευδώνυμο του μικρού μη στεναχωριέσαι, εντάξει είναι.

Ναι, μάντεψες σωστά, είναι ο Grenadier που πήρε το τηλέφωνο του Μπρόγκλιο, αλλά δεν πρέπει ο πρώτος να μάθει ότι το ξέρω.

Σου έγραψα κιόλας ότι συνάντησα τη Μαίρη. Αυτή, η Ηρώ και ο Mike έλαβαν τη *Γραφή*.

Δεν θα κουνηθώ από δω πριν το τέλος Ιουλίου, γράψε μου, λοιπόν, αν πρέπει στον εκδότη ή σπίτι μου.

Φυσικά θα ήθελα πολύ να έρθω τον Οκτώβριο. Βλέπω όμως ότι αυτό είναι ένα όνειρο αδύνατο να πραγματοποιηθεί.

Σε φιλώ

[ΤΣΙΡΚΑΣ ΠΡΟΣ ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ]

Athènes, le 24 juillet 1971

Ma très chère Mado,

Merci, j'ai reçu le truc sur Proust. Quant à l'autre proposition, je vois très difficilement comment on pourrait la satisfaire, il faut bien dire que les gens de ton côté se font bien des illusions, quoique je les comprends, et comme j'aurai[s] voulu que ce soit comme ils pensent ! Enfin, je n'oublierai pas je vais essayer de voir ce qui peut se faire, mais pas plus tôt que septembre-octobre. Entretemps, si tu en as parlé au Docteur, je te prie de me dire qu'est ce qu'il pense là-dessus.

Pour les colles, enfin, je n'y puis rien. Je sais qu'elles existent, et je ne vois pas de solution pour le moment. Peut-être à mon retour de vacances.

J'ai mis ton nom sur ma liste personnelle de Seuil pour qu'ils t'envoient mon livre à sa parution. J'aurais souhaité être là, mais je vois que c'est un rêve.

Alors, courage et bon travail. Il faut soutenir Koumand[areas] il se comporte très bien.

Voilà, je t'embrasse.

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

Αθήνα, 24 Ιουλίου 1971

Πολύ αγαπητή μου Μαντώ,

Ευχαριστώ, πήρα το πράγμα [το κείμενο] για τον Proust. Όσον αφορά την άλλη πρόταση, θεωρώ πολύ δύσκολο να δούμε πώς θα μπορούσαμε να την ικανοποιήσουμε. Πρέπει να πούμε ότι οι άνθρωποι από την πλευρά σου τρέφουν πολλές αυταπάτες, αν και τους καταλαβαίνω. Πόσο θα ήθελα να είναι [τα πράγματα] όπως σκέφτονται! Τέλος, δεν θα το ξεχάσω. Θα προσπαθήσω να δω τι μπορεί να γίνει, αλλά όχι νωρίτερα από τον Σεπτέμβριο-Οκτώβριο. Εν τω μεταξύ, αν μίλησες στον Γιατρό για αυτό, σε παρακαλώ να μου πεις τι σκέφτεται γι' αυτό.

Για τις κόλλες, τέλος, δεν μπορώ να βοηθήσω. Ξέρω ότι υπάρχουν, αλλά δεν βλέπω αυτή τη στιγμή λύση. Ίσως όταν επιστρέψω από τις διακοπές.

Έβαλα το όνομά σου στην προσωπική μου λίστα του Seuil για να σου στείλουνε το βιβλίο, μόλις κυκλοφορήσει. Θα ευχόμουν να ήμουν εκεί, αλλά βλέπω ότι είναι ένα όνειρο.

Γι' αυτό, κουράγιο και καλή δουλειά. Πρέπει να υποστηρίξουμε τον Κουμανταρέα, συμπεριφέρεται πολύ καλά.

Σε φιλώ

27

[ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ ΠΡΟΣ ΤΣΙΡΚΑ]

1' Οκτωβρίου 1971.

Αγαπητέ και πολύτιμε Γιάννη,

Σέ σκέφτηκα πολύ αυτές τις μέρες και πώς θα γινόταν αλλιώς, όμως σέ σκέφτηκα ακόμα παραπάνω τη μέρα της κηδείας¹⁴⁸ και των φωτογραφιών που φτάσαν ως εμάς και, ψάχνοντας κυριολεκτικά με τη λούπα, σ' αναγνώρισα, πίσω απ' τον Μανώλη¹⁴⁹ και τρίτο μετά τον Ρόδη. Και τί να πῶ, πῶς συγκινήθηκα πολύ; Έτσι εἶναι αυτές τις στιγμές και πολλές άλλες βέβαια. Όμως πιὸ πολὺ αυτές τις στιγμές θέλεις νάσαι μαζί με τοὺς φίλους και νὰ δηλώσεις συμμετοχή. Όμως σέ θυμήθηκα και συμφώνησα μαζί σου, μ' ὅ,τι εἶπες στις δηλώσεις σου στὸ *Βήμα*, και βέβαια τὸ κομμάτι σου στο *Βήμα* τῆς περασμένης Κυριακῆς.¹⁵⁰ (Μοῦ τὰ προμηθεύει ἡ γειτόνισσά μου, ἡ Αννούλα, ἡ ἀδερφή τῆς Λένας). Μ' ἐνθουσίασε, ἂν τὸ ρῆμα ταιριάζει σ' αυτές τις περιπτώσεις. Ἀπ' τὰ πιὸ ἄμεσα και ἀνθρώπινα δικά σου κείμενα. Θαυμάσιο. Σ' εὐχαριστοῦμε, γιὰ τὴ θέση που ἔδωσες στοὺς νέους. Συγκινήθηκα, με' κεῖνες τις λεπτομέρειες γιὰ τὸ Pen club και τὴ

¹⁴⁸ Αναφέρεται στην κηδεία του Γ. Σεφέρη, η οποία έγινε δυο μέρες μετά τον θάνατο του ποιητή στις 22 Σεπτεμβρίου 1971.

¹⁴⁹ Μανόλης Αναγνωστάκης (1925 – 2005): ποιητής της πρώτης μεταπολεμικής γενιάς. Σπούδασε Ιατρική στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Ανέπτυξε έντονη πολιτική δράση τόσο ως φοιτητής όσο και έπειτα κατά τη διάρκεια της δικτατορίας. Το 1986 έλαβε το Α΄ Βραβείο ποίησης για το έργο του «Τα Ποιήματα 1941 – 1971 και το 2002 το Μεγάλο Βραβείο Λογοτεχνίας από τα Κρατικά Λογοτεχνικά Βραβεία. Υπήρξε μέλος της εκδοτικής ομάδας των *Δεκαοχτώ Κειμένων*, των *Νέων Κειμένων* και του περιοδικού *Η Συνέχεια*.

¹⁵⁰ Στις 26 Σεπτεμβρίου 1971 δημοσιεύεται στην εφημερίδα *Το Βήμα* το κείμενο του Σ. Τσίρκα «Οι τελευταίες μέρες», ως αφιέρωμα για τον θάνατο του Γ. Σεφέρη.

φροντίδα για τὸ κείμενο. Μοῦ τὸ εἶχε δώσει ὁ P[ierre] Emmanuel καὶ μοῦ εἶχε πεί πὼς θὰ ἐνεργούσε ἀπ' τὴν μεριά τοῦ ποιητῆ. Ὅμως γίνεται ἡ στιγμή ἀλλοιώτικη, ὅταν τὴ βλέπεις νὰ γίνεται τόσο μακρὰ, σ' ἓνα περιβάλλον ἀλλοιώτικο μὲ ὅταν συντασσόταν τὸ γράμμα. Ἐγὼ καὶ ὁ P[ierre] Em[manuel] σ' ἓνα γραφεῖο στὸ κτίριο τοῦ B[ou]l[e]vard Hausman[n] 107, δηλ[αδῆ] σ' ἓνα ἀπ' τὰ σπίτια τοῦ Proust στὶς 15 τοῦ Ἰούνη, ἂν δὲν κάνω λάθος, ἴσως ὅμως νὰ ἔταν καὶ Μάης.

Τὶς μέρες τῆς ἀρρώστιας καὶ ἄλλες φορές ὅμως, πὶο συχνά, ἄνοιγα ἓνα ἡμερολόγιο, πὸ εἶχε ἡμερομηνία 27.7.1964, ἔγραψα λοιπὸν «Τὸ ἀπομεσήμερο ὄνειρεύτηκα τὴν ἐφηβεία μου, στὸν τόπο πὸ γέννησε αὐτὸ τὸ ὄνειρο καὶ τὸ θανάτωσε, ὁ τόπος ἦταν τὸ Νεώριο, ὁ Πόρος. Τὰ καλοκαίρια πὸ λιγοθυμοῦν καὶ τὰ ὄραματα τοῦ καλοκαιριοῦ καὶ ἡ διαφάνεια τῶν νερῶν στὶς θαλασσοσπηλιές καὶ ἡ γεύση τοῦ ἀλμυροῦ νεροῦ στὸ κορμί μας καὶ ὁ Σεφέρης πὸ τὸ βλέπει καὶ μαρτυράει «Σκοτεῖνιασε κλεῖσε τὰ τζάμια, / κάνε σουραῦλια μὲ τὰ χτεσινὰ καλάμια...

γυναῖκα πὸ εἶχες τὸ νοῦ ...

ἄκου περνᾶ τὸ ζόδι τοῦ νεροῦ».¹⁵¹

Ποιές εἶναι οἱ ἀναστολές πὸ εἶδε; Ποιὸν θάνατο ἀναγνώρισε μέσα στὴ διαφάνεια τοῦ νεροῦ ὁ ποιητής; Καὶ ἀποροῦν γιατί θρυμματίζονται τὰ ἀντικείμενα καὶ οἱ συνειδήσεις. Μὰ γιατί ὅταν εἴμασταν ἐμεῖς 3 χρονῶν, ὁ ποιητής ἔγραψε στὴ γλώσσα μας τὴ «Στέρνα» καὶ τὴν «Κίχλη».

Αὐτὰ προσπάθησα νὰ πῶ στὸν νέο Γάλλο Dominique Grandmont,¹⁵² πὸ ἦρθε καὶ μαθαίνει. Ἐγραψε ἓνα κομμάτι γιὰ τὸν Σεφέρη στὶς *Lettres Françaises* καὶ νομίζω πὸς τὸ ἔγραψε καλά, κάτι ἔγινε μόνο στὸ τυπογραφεῖο καὶ χάλασε τὸ τέλος τῶν «Ἀσπανάθων». Αὐτὸ γιὰ τὴν ὥρα ἀπὸ δημοσιεύσεις γιὰ τὸν ποιητῆ. Θὰ σοῦ στείλω τὸ περιοδικό, γιατί μπορεῖ νὰ μὴν τὸ βρεῖς. Τώρα σὲ χαιρετῶ κι ἀκόμα μιὰ φορά σοῦ λέω πὸς ἡ μαρτυρία σου εἶναι ἀπ' τὶς καλύτερες καὶ τὶς πὶο συγκινητικές.

Φιλιά

Μαντώ

¹⁵¹ Γιώργος Σεφέρης, «Κίχλη, Β' Ὁ Ἡδονικός Ἐλπίνων», *Ποιήματα*, Ἴκαρος, Αθήνα, 2014, 224.

¹⁵² Dominique Grandmont (1941-), ὁ ὁποῖος μεταξύ ἄλλων μετέφρασε ἔργα τῶν Ρίτσου, Σεφέρη καὶ Βασιλικού. Ἐλαβε μέρος ἐπίσης στὴν ἐκδοση τοῦ *Voix Grecques: poèmes, récits, essais de vingt-sept écrivains d'opposition*, μτφ. Laurence d'Alauzier, Μαρίλια Αβέρωφ, Lorand Gaspar, Dominique Grandmont, Jacques Lacarrière, André Marchand & Gérard Pierrat, εἰς. Jean Gratien, Claude Xenos, Gallimard, Paris, 1973, ὡς μεταφραστής.

P.S. Νομίζω πώς ως τὸ τέλος τοῦ μήνα θάρθουν ἡ Kay¹⁵³ καὶ ὁ Αλέξανδρος ὁ Ξυδάτος.¹⁵⁴ (Μοῦγραψαν καὶ οἱ δυὸ), ἂν θέλεις τίποτα πές του. Τὴ διεύθυνση τοῦ Αλέξανδρου δὲν τὴν βγάζω στὸ γράμμα, μπορεῖς νὰ μοῦ τὴ στείλεις; Θέλω νὰ τοῦ δώσω τὸ τηλέφωνό μου, γιὰ ὅταν θάρθει στὸ Παρίσι, γιὰ ὅσο δὲν εἶμαι στὸν κατάλογο. TEL. 0942.

Εὐχαριστῶ γιὰ [τὸ] βιβλίο. Εὐχαριστῶ πολὺ, δὲν τὸ διάβασα ἀκόμα. Εἶμαι στὸ τέλος τοῦ ἡμερολόγιου τοῦ Βερολίνου καὶ δὲν διαβάζω τίποτα. Ἐπίσης, γιὰ μετάφραση ἀπὸ τις «Γάτες», ἡ ὁποία ἐδόθη. Ἐγὼ σκέφτηκα νὰ δώσω καὶ «Ἀσπάλαθους» στὸν Mascolo. Ἐσὺ τί λες; Πές μου.

[Υ.Γ. στὸ ἐπάνω μέρος τῆς δεύτερης σελίδας:] Φίλος μὲ πῆρε στὸ τηλέφωνο ἀπὸ Ἀμερικὴ τώρα μόλις, μετάφρασε τοὺς «Ἀσπάλαθους» καὶ τὸ στέλνει σήμερα στὴ *New York Review of Books*. Πρόκειται γιὰ τὸν Τσιώλη¹⁵⁵, τὸν ξέρεις;

[Στὸ ἐπάνω μέρος τῆς τρίτης σελίδας:] Ἐννοῶ βέβαια τὴ συνέχεια στὴ συνείδηση.

28

[ΤΣΙΡΚΑΣ ΠΡΟΣ ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ]

Ἀθήνα, 9 Ὀχτώβρη 1971

Χρυσή μου Μαντώ,

Σοῦ γράφω, ἂν καὶ δὲν ἔχω τίποτε σπουδαῖο νὰ σοῦ πῶ, μόνο καὶ μόνο γιὰ νὰ μὴ μείνει ἀναπάντητη ἡ συγκινητικὴ κραυγὴ σου. Κάνω ὑπεράνθρωπες προσπάθειες γιὰ νὰ μὴ σπάσω ὕστερα ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ ποιητῆ, ἔχω πάρα πολλὴ δουλειά, τὰ μάτια δὲ μὲ βοηθοῦν, κουράζομαι γρήγορα... Ὅχι, ἡ λούπα δὲ στὰ ἔδειξε σωστά. Δὲν ἦταν ὁ Ρόδης μὲ τ' ἄσπρα μαλλιά, ἦταν ὁ Ξύδης.¹⁵⁶ Καὶ ποιὸς Μανώλης; Μήπως τὸν μπερδεύεις μὲ τὸ

¹⁵³ Ἐννοεῖ τὴν Καίη Τσιτσέλη.

¹⁵⁴ Ἐννοεῖ τὸν Αλέξανδρο Ξύδη.

¹⁵⁵ Γιάννης Τσιώλης (1940-2018): πανεπιστημιακός, μεταφραστής καὶ συγγραφέας. Τὸ 1983 ἔλαβε τὸ βραβεῖο καλύτερου διηγήματος τοῦ PEN New England γιὰ τὸ «Before the firing squad». Μετέφρασε στα ἀγγλικά ἔργα νεοελληνικῆς λογοτεχνίας ὅπως *To τρίτο στεφάνι* τοῦ Κ. Ταχτσή. Σὲ ἀναζήτηση στο ἠλεκτρονικὸ ἀρχεῖο τοῦ *New York Review of Books* δὲν ἐντόπισα τὴ μετάφραση γιὰ τὴν ὁποία κάνει λόγο ἡ Μ. Αραβαντινοῦ.

¹⁵⁶ Ἐννοεῖ τὸν Αλέξανδρο Ξύδη.

γιό του Στόκλη του Τσάτσου;¹⁵⁷ Θα 'θελα ή κυρία Μαρώ να ξπαιρνε ὄσο γίνεται πιό πολλά μηνύματα συμπάθειας και θαυμασμοῦ. Στάθηκε ὑπέροχα.

Πῶς ὄλα δένονται... Ὁ Πιέρ Ἐμμανουέλ, τὸ Μπουλβάρ Ὡσμάν, ὁ Προύστ... Μέσα σ' αὐτὸ τὸ ζεστὸ κλίμα νιώθει κανεὶς πιὸ ἀδελφικά.

Δὲν διαβάζω καλά τ' ὄνομα αὐτοῦ πὸν μετάφρασε τοὺς «Ἀσπ[αλάθους]», Τζιῶνης; Δὲν τὸν ξέρω. Πάντως ἔχε ὑπόψη σου πῶς ὁ συνήθης μεταφραστὴς τοῦ Σεφέρη εἶναι ὁ Μάικ Κήλη και ἔχει τὰ μέσα νὰ σταματήσῃ τὴ μετάφραση στὸ περιοδικό, γιατί ἐκεῖ τὸν ξέρουν.

Μὴ ξεχάσεις νὰ ἐτοιμάσεις ἀπὸ τώρα κάτι γιὰ τὸ τεύχος τῶν *Κειμένων*, ἀφιέρωμα Σεφέρη. Ἄσε τὰ σοφὰ δοκίμια στοὺς σοφοὺς. Γράψε κάτι πὸν νὰ βγαίνει ἀπὸ τὴν καρδιά σου, ὅπως τὸ ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ ἡμερολόγιο σου, πὸν μοῦ ἀντιγράφεις. Θα περιμένω τὸ κομμάτι ἀπὸ τὶς *Λετρ Φρανσαιζ*.

Πῆγα νὰ δώσω τὸ τηλέφωνό σου στὸν Ἀλέξανδρο, προχτές, και μοῦ εἶπε πῶς τὸ εἶχε ἤδη ἀπὸ σένα. Δὲν ξέρω ἀλήθεια ἂν πρέπει νὰ δώσεις τοὺς «Ἀσπ[αλάθους]» στὸν Μάσκολο. Δημοσιευμένο εἶναι πιά, ποιὸς θὰ παραπονεθεῖ; Μὰ ἴσως θὰ χρειαστεῖ γιὰ [τὸ] νέο βιβλίο στοῦ Γκαλιμάρ; Μᾶλλον ἀπίθανο. Δὲ βαριέσαι, δῶσε το και βλέπουμε.

Σὲ λίγο τὸ Σέιγ βγάζει τὴν τριλογία μου. Εἶχα ἐδῶ μέρες τοὺς Ρομπλές.¹⁵⁸ Νὰ δῶ τί μπορεῖτε γιὰ τοὺς φίλους σας ἐκεῖ κάτω:

Μόλις τελειώσει ὁ πολιτικός Καβάφης θα σοῦ τὸν στείλω.

Πολλὰ πολλὰ φιλιὰ, δικὸς σου

29

[ΑΧΡΟΝΟΛΟΓΗΤΟ ΓΡΑΜΜΑ ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ ΠΡΟΣ ΤΣΙΡΚΑ]

[Στο διάστημα μεταξύ 14 και 15 Οκτωβρίου 1971]

Ἀγαπητὴ Γιάννη,

Ἴδου δυὸ *Lettres Françaises*! Χτὲς ἄκουσα μιὰ θαυμάσια ἀπαγγελία τοῦ Yves Montant, νὰ διαβάζει ἀπ' τὸ «Μυθιστόρημα»: «Puisque tu pars, prends avec toi l' enfant. Qui vit

¹⁵⁷ Ἴσως αναφέρεται στὸν Δημήτρη Θ. Τσάτσο (1933-2010): πανεπιστημιακὸ και συνταγματολόγο, γιο τοῦ Θεμιστοκλή Τσάτσου, ἀδελφοῦ τοῦ μετέπειτα Προέδρου τῆς Ἑλληνικῆς Δημοκρατίας Κωνσταντίνου Τσάτσου.

¹⁵⁸ Τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1972 κυκλοφορεῖ στα ἑλληνικά τὸ μυθιστόρημα τοῦ E. Roblès, *Μια ἰταλικὴ ἀνοιξη*, μτφ. Σ. Τσίρκας, Κέδρος, Αθήνα, 1972. Ὁ Emmanuel Roblès (1914 - 1995): ἦταν Γάλλος συγγραφέας, ὁ ὁποῖος ἐξελέγη μέλος τῆς Ἀκαδημίας Goncourt τὸ 1973.

le jour sous le platane, ce jour que resonnaient les trompettes»¹⁵⁹ κλπ. Τὸ διάβασε τέλεια
κι ἔπειτα ἀκούστηκε τὸ τραγούδι

«Λίγο ἀκόμα

θὰ ‘δοῦμε τὶς ἀμυγδαλιές ν’ ἀνθίζουν

τὰ μάρμαρα νὰ λάμπουν στὸν ἥλιο

τὴ θάλασσα νὰ κυματίζει

λίγο ἀκόμα,

νὰ σηκωθοῦμε λίγο ψηλότερα»¹⁶⁰

Καὶ ἦταν πολὺ ὠραῖο καὶ νομίζω πὼς ὁ ποιητὴς θᾶταν εὐχαριστημένος, ἂν ἄκουγε ὅλο
τὸ θέατρο T[héâtre] [National] P[opulaire] νὰ τραγουδάει «νὰ σηκωθούμε λίγο
ψηλότερα. Λίγο ψηλότερα.» Ἦταν τὸ πρῶτο hommage στὸ Σεφέρη ποὺ ἔγινε ἐδῶ.¹⁶¹ Ὁ
Μίκης διεύθυνε πολὺ καλὰ καὶ ἦταν πολὺ συγκινημένος, ὅλοι κλαίγαμε σ’ αὐτὴ τὴν
παγκόσμια πρώτη. Πῆς το στήν κ. Μαρώ. Θα φύγει σὲ μιὰ μεγάλη περιοδεία. Εἶμαι
ἀκόμα πολὺ συγκινημένη ἀπὸ χτῆς τὸ βράδυ, γιὰ νὰ σοῦ γράψω ἄλλες λεπτομέρειες.
Ἦταν μιὰ ὀρχήστρα μὲ 5 ἔγχορδα, ἓνα orgue, ἓνα πιάνο, 2 drums, ἓνα κόρνο κι ἓνα
μπουζούκι, ποὺ εἶχε τρελαθεῖ. Σοῦ στέλνω καὶ τὸ μικρὸ πρόγραμμα, τσαλακωμένο καὶ
ἄθλιο, δὲν ἔχω ἄλλο.¹⁶²

Φιλιά

Μαντώ

30

[ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ ΠΡΟΣ ΤΣΙΡΚΑ]

Παρίσι 12 Νοεμβρίου 1971

Σήμερα τὸ πρωῖ, ἔφτασες μὲ τὸ πρωῖνὸ ταχυδρομεῖο. Ἀπ’ τὶς 8.30 ποὺ ἔπιασα στὰ χέρια
μου τὸ δέμα, τὸ φυλλομετράω, τὸ χαϊδεύω, τὸ ἀγγίζω, ἀνοίγω δυὸ σελίδες, τὶς κλείνω.

¹⁵⁹ μτφ. «Τώρα ποὺ θὰ φύγεις πάρε μαζί σου καὶ το παιδί/ ποὺ εἶδε τὸ φῶς κάτω ἀπὸ ἐκεῖνο τὸ πλατάνι./
μιὰ μέρα ποὺ ἀντηχοῦσαν σάλπιγγες», Γιώργος Σεφέρης, «Μυθιστόρημα ΙΖ’ Αστυάναξ», *ὁ.π.*, 64.

¹⁶⁰ Γιώργος Σεφέρης, «Μυθιστόρημα ΚΓ’», *ὁ.π.*, 70.

¹⁶¹ Πρόκειται γιὰ τὴ συναυλία – αφιέρωμα στὸν Γ. Σεφέρη ποὺ πραγματοποιήθηκε στὸ Théâtre National
Populaire τῆς Γαλλίας στὶς 13 καὶ 14 Οκτωβρίου 1971. Τὴν ὀρχήστρα διεύθυνε ὁ Μίκης Θεοδωράκης.

¹⁶² Τὸ πρόγραμμα, στὸ ὁποῖο ἀναφέρεται ἡ Μ. Αραβαντινοῦ, δὲν ὑπάρχει στὸν φάκελο τῆς ἀλληλογραφίας
τους.

Διαβάζω την αφιέρωση, τὸ ξανακλείνω, τὸ καμαρώνω.¹⁶³ Σ' εὐχαριστοῦμε, σ' εὐχαριστῶ γιὰ τὴ χαρὰ ποὺ μᾶς ἔδωσες. Ἐπὶ τέλους Γιάννη. Ἦρθε ἡ στιγμή. Μὲ πληροφόρησαν πὼς τῶχεις στὰ χέρια σου ἀπ' τὴν Κυριακή. Εἶσαι εὐχαριστημένος; Νομίζω πὼς ἔγινε μιὰ θαυμάσια δουλειά. Οἱ φίλοι ἐδῶ σοῦ ἐτοιμάζουν ὠραία πράγματα. Τὸ service de Presse¹⁶⁴ δουλεύει μὲ πολὺ ζῆλο γιὰ σένα. Ὡς τώρα λέει στοίχισες μόνον presse 10.000 N[ouveaux] F[rancs]. Ἔτσι Γιάννη. Μπράβο, τὸ ἀξίζεις. Συγγνώμη γιὰ τοὺς ρεαλιστικοὺς ἀριθμούς, ἀλλὰ νομίζω πὼς ἀποδεικνύει πόσο πολὺ μετρᾷς γιὰ τοὺς ἐκδότες καὶ ἐπειδὴ δὲν εἶναι ἠλίθιοι, ξέρουν τί σημαίνει πιά αὐτὸ τὸ ὄνομα κι' αὐτὸ τὸ βιβλίο. Γάλλοι φίλοι τὸ περιμένουν, βγήκε σὲ δυὸ τρία βιβλιοπωλεῖα. Ἀλλὰ οἱ κριτικὲς κλπ. θὰ βγοῦν ἀργότερα. Ἐλπίζω πολὺ σὲ βραβεῖο τοῦ ξένου βιβλίου καὶ δίκαια. Μὲ πολὺ γενναίους καὶ εὐγενεῖς ἀντιπάλους, με Marques,¹⁶⁵ Fuentes¹⁶⁶ κλπ. Ὅλοι Νοτιο Ἀμερικάνοι μὲ πολλὴ δύναμη. Ἀλλὰ καὶ ὁ Ἀλεξανδρινός, ἐξ ἴσου γενναῖος καὶ μέσα στὴν Εὐρωπαϊκὴ παράδοση. Αὐτὰ τὰ περιμένουμε γύρω στὸ Φλεβάρη καὶ βέβαια οἱ Fuentes καὶ οἱ ἄλλοι ἔχουν ἐδῶ καὶ κάποιον ποὺ λέγεται Neruda¹⁶⁷ καὶ καταλαβαίνεις πόσο βοηθᾶει καὶ πόσο ἐκτιμῆται. Αὐτὰ ὅλα εἶναι δικές μου σκέψεις, καθὼς βλέπω τὸ βιβλίο καὶ ξέρομε πιά τί σημαίνουν αὐτά!

Ἐπὶ τέλους Γιάννη, πίκρες, πίκρες καὶ νὰ ἡ ἀναγνώριση, ὅπως ἔπρεπε νὰ γίνει. Ὅταν ἦρθε τὸ δέμα συγκινήθηκα τόσο, ποὺ ἤθελα νὰ σοῦ τηλεφωνήσω, ἀλλὰ σκέφτηκα πὼς βρίσκομαι σὲ περίοδο, πολὺ μὰ πολὺ ἰσχνῶν ἀγελάδων καὶ τέτοιες δαπάνες ἀπαγορεύονται αὐστηρά. Δὲν ξέρω καὶ πολὺ καλὰ τί θὰ γίνει. Ἡ ὑποτροφία τέλειωσε καὶ δὲν ξέρω ἂν θ' ἀνανεωθεῖ. Κάθομαι ἀπάνω σὲ ἀναμμένα κάρβουνα.

---

¹⁶³ Αναφέρεται στὴν γαλλικὴ μετάφραση τῶν *Κυβερνήτων Πολιτειῶν* (*Cités à la derive*) τοῦ Σ. Τσίρκα, ἡ ὁποία κυκλοφόρησε τὸ 1971 ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις Seuil.

¹⁶⁴ «υπηρεσία τοῦ Τύπου»

¹⁶⁵ Gabriel García Márquez (1927-2014): Κολομβιανὸς συγγραφέας. Αποτελεῖ τὴν πιο ἐμβληματικὴ προσωπικότητα τῆς generaci3n del bloom (γεννιάς τῆς ἐκρηξῆς) τῆς νοτιοαμερικανικῆς λογοτεχνίας τῆς δεκαετίας τοῦ 1960 καὶ τοῦ μαγικοῦ ρεαλισμοῦ. Τὸ 1982 τιμῆθηκε μὲ τὸ Βραβεῖο Νόμπελ γιὰ τὴ λογοτεχνία.

¹⁶⁶ Carlos Fuentes (1928-2012): Μεξικανὸς πεζογράφος, δραματογράφος καὶ σεναριογράφος. Σπούδασε νομικὰ καὶ ἐργάστηκε ὡς διπλωμάτης σὲ πολλὲς χώρες τῆς Νότιας Ἀμερικῆς καὶ τῆς Εὐρώπης. Ὅπως καὶ ὁ Márquez τὸ ἔργο του συνδέθηκε μὲ τὴν παράδοση τῆς generaci3n del bloom. Τὸ 1987 τιμῆθηκε μὲ τὸ βραβεῖο Cervantes.

¹⁶⁷ Pablo Neruda (1904-1973): Χιλιανὸς ποιητῆς. Τὸ 1927 ξεκίνησε τὴ διπλωματικὴ του καριέρα καὶ ταξίδεψε στὴν Ἀσία, στὴ Νότια καὶ Κεντρικὴ Ἀμερικὴ καὶ στὴν Εὐρώπη. Τὸ 1948 ἐξορίστηκε ἀπὸ τὴ Χιλή ἐξαιτίας τῆς σύνδεσής του μὲ τὸ Κομμουνιστικὸ Κόμμα. Τὸ 1971 τιμῆθηκε μὲ τὸ Βραβεῖο Νόμπελ γιὰ τὴ λογοτεχνία.

Ένας φίλος μου έδειξε τους *Δουβλινέζους*¹⁶⁸ ναι μου τὸ έδειξε, γιατί ὁ Α. Βουσβούνης δὲν μου τὸ έστειλε, ὄχι, ἔχει βγει ἀπ' τὸν Ἰούλιο κι' ἐγὼ τὸ εἶδα τὸν Νοέμβρη κατὰ τύχην. Ὁ ἐκδότης τὸ θεώρησε περιττὸ νὰ με εἰδοποιήσει καὶ νὰ μου στείλει τὰ 6 ἀντίτυπα πὸ δικαιούμαι. Α καταραμένοι, κερατάδες. Κι ἔτσι τὸ εἶδα, ὠραῖο κόκκινο ἐξώφυλλο, καὶ μου τὸ πῆραν βέβαια, εἶμαι λοιπὸν χωρὶς βιβλίο. Εἶμαι τόσο θυμωμένη, πὸ δὲ θέλω νὰ γράψω τοῦ Βουσβούνη. Προχτὲς μου ἦρθε καὶ τὸ ὀριστικὸ συμβόλαιο τοῦ Gallimard. Ἐπὶ τέλους θὰ κάνω φωτοκόπια καὶ θὰ σᾶς τὸ στείλω. Δὲν ξέρω ποιὸς θὰ εἶναι ὁ γενικὸς μεταφραστής. Αὐτὸ εἶναι εὐθύνη τοῦ ἐκδότη... Αὐτὰ τὰ ἐδῶ. Οἱ φίλοι θὰ σοῦ εἶπαν, περάσαμε μαζί λίγες μέρες στὴν ἐξοχὴ στὸ Μοναστήρι, εἶχε πολὺ ἐνδιαφέρον. Ἐγὼ χάρηκα πολὺ πὸ τους εἶδα, ιδίως τὸν συμπαθῆ μας Ἀλέξανδρο, ἔξυπνος, κεφάτος καὶ σοβαρὸς ὅταν πρέπει. Σὲ ποιὸ σημεῖο βρίσκεται ἡ ἀγγλικὴ μετάφραση τοῦ βιβλίου σου; Ἡ Κ[αίη] μου εἶπε πὸς βρίσκεται στὸν δεῦτερο τόμο; Μὲ ρωτοῦσε ἡ φίλη Χρύσα καὶ δὲν θυμόμουν. Λοιπὸν, εὐχές, συχαρίκια. Ἀναπνοὴ βαθειὰ καὶ με βραβεῖο, γιὰ νὰ σὲ δοῦμε με τὸ καλὸ ἐδῶ.

Φιλιά, Φιλιά

Μαντώ

31

[ΤΣΙΡΚΑΣ ΠΡΟΣ ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ]

Ἀθήνα, 23 Νοε[μ]βρίου 1971

Πόσο λυπήθηκα, Μαντώ μου, πὸ δὲ μ' ἐξύπνησε ἡ Ἀντιγόνη¹⁶⁹... καὶ νὰ ἔχω ἀκόμα στὸ νοῦ μου ὅσα μου γράφεις γιὰ τὶς οικονομικὲς σου στενοχώριες... Θὰ σὲ περιμένω λοιπὸν τὴν Κυριακὴ, καταλαβαίνεις με πόση λαχτάρα.

Τὸ ἄρθρο τοῦ Φιγκαρῶ ἔκανε κάποια αἴσθηση ἐδῶ. Μερικοὶ με ρωτοῦσαν στὰ σοβαρά: Μὰ εἶναι ἀλήθεια, εἶσαι τόσο σπουδαῖος;

Ἡ καλύτερη τακτικὴ εἶναι τοῦ Ἐπικούρου, τὸ «λάθρα βιώσαι».

Ὅταν διά[β]ασα τὸ γράμμα σου τῆς 12^[ης] Νοεμβρίου, ὅπου μου λὲς πὸς δὲν εἶχες οὔτε ἓνα *Δουβλινέζους*, μ' ἔπιασε τὸ κακό μου. Κατέβηκα ἀμέσως καὶ σοῦ έστειλα ἓνα. Πές μου τὸ ἔλαβες;

¹⁶⁸ Τζέιμς Τζόυς, *Δουβλινέζοι*, μτφ. Μ. Αραβαντινοῦ, Γαλαξίας, [Ἀθήνα], 1971.

¹⁶⁹ Ἀντιγόνη Κερασιώτη Χατζηανδρέα ([χ.χ.] – 2012): σύζυγος τοῦ Σ. Τσίρκα.

Πές μου πῶς σοῦ φάνηκαν τὰ *Νέα Κείμενα 2*;¹⁷⁰ Δὲν νομίζεις πὼς στὸ δικό σου ποίημα ἔπρεπε τὰ ξένα στοιχεῖα νὰ μὴν εἶναι κεφαλαῖα; Ἦθελα νὰ στὸ πῶ αὐτὸ ἀπὸ καιρό, κι ὅλο τὸ ξεχνοῦσα, καὶ νὰ τώρα πέρασε ὁ καιρός... Ἦ μήπως ἔτσι τὰ προτιμᾷς, καὶ τότε πρέπει νὰ μοῦ πεῖς γιατί.

Κοιμόμουν, Μαντώ μου, γιατί ξυπνῶ ἀπὸ τὶς 5 τὸ πρωὶ καὶ ρίχνομαι στὴ δουλειά. Χαμαλίκι. Κάνω τὶς διορθώσεις τοῦ «πολιτικοῦ Καβάφη», μὰ μόνο ἅμα θὰ δεῖς τὸ βιβλίο θὰ καταλάβεις γιατί, τυπογραφικῶς, ἦταν ἓνας ἠράκλειος ἄθλος.

Πρὶν ἀπὸ μερικὲς μέρες εἶδα τὴν Καίη,¹⁷¹ ποῦ μοῦ εἶπε τὰ νέα σου. Πολὺ σὲ ἀγαπᾷ. Σοῦ στείλαμε χαιρετίσματα μὲ τὴ Λία Καρτάλη, σὲ βρῆκε; Ἡ Καίη τελείωσε ὅλη τὴ *Λέσχη* καὶ 200 σελίδες ἀπὸ τὴν *Αριάγνη*. Σήμερα πῆρε πάλι γράμμα ἀπὸ τὸν ἐκδότη μὲ χίλια καλὰ λόγια. Ὅταν δοῦν πῶς περπατᾷ ἡ γαλλικὴ ἔκδοση, θὰ βιαστοῦν νὰ βγάλουν καὶ τὴ δική τους.

Μαντῶ ξέρεις πόσο μὲ συγκίνησε τὸ γράμμα σου. Ἦταν μιὰ κραυγὴ χαρᾶς ποῦ μπῆκε βαθιὰ στὴν καρδιά μου. Ἄν δὲν εἴμουν κουρασμένος ἀπὸ τὶς διορθώσεις, θὰ σ' ἔπαιρνα ἀπόψε νὰ πᾶμε νὰ χορέψουμε. Ἀλλὰ νὰ μοῦ τὸ θυμίσεις, ὅταν ἔρθω. Ἡ Τζόη σὲ φιλάει πολὺ πολὺ. Νὰ τὴ δεῖς πῶς πανηγυρίζει καὶ μὲ τὸ παραμικρὸ ποῦ γράφεται γιὰ τὴ μετάφραση.

Σ' εὐχαριστῶ λοιπὸν γιὰ ὅλα. Θὰ σοῦ ξαναγράψω μετὰ ποῦ θὰ [...]¹⁷²

32

[ΤΣΙΡΚΑΣ ΠΡΟΣ ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ]

Κυριακὴ ἀπόγεμα, 28 Νοεμβρίου [1971]

Μαντῶ μου,

εἴσουν τέλεια, εἴσουν ὑπέροχη. Τὸ ἴδιο λένε ἡ Ἄννα, ἡ Ἡρώ,¹⁷³ ἡ Τζόη ποῦ σὲ ἄκουσαν. Ἐγὼ σ' ἄκουα κι ὅλο ρωτιόμουν: Γιὰ μένα τὰ λέει ὅλα αὐτὰ; Κι ὁ Κωστής: Ἀλήθεια ἔχει πολλὲς γυναῖκες ὁ μπαμπάς; Ποιὰ εἶναι αὐτὴ ἡ Νάνσυ;

¹⁷⁰ βλ. *Νέα Κείμενα 2*, Κέδρος, Αθήνα, 1972.

¹⁷¹ Εννοεῖ τὴν Καίη Τσιτσέλη.

¹⁷² Στὸ σημεῖο αὐτὸ τοῦ πρωτοτύπου ἡ σελίδα ἔχει κοπεὶ καὶ δὲν διακρίνεται ἡ συνέχεια τοῦ γράμματος.

¹⁷³ Ἐνδεχομένως αναφέρεται στὴν Ἡρώ Λάμπρου (1915 – 1988): δημοσιογράφου, συγγραφέα καὶ πολιτικῆς. Δίδαξε Νεοελληνικά στο τμήμα Ανατολικῶν Σπουδῶν τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Λονδίνου. Τὴν περίοδο τῆς Κατοχῆς ἐργάστηκε στο Γραφεῖο Τύπου τῆς ἐξόριστης ἐλληνικῆς κυβέρνησης ὡς συντάκτρια καὶ

Σέ μαγνητοφωνήσαμε κιόλας. Κι ἂν δὲν γίνει τρόπος νὰ μοῦ στείλεις τὸ κείμενο, θὰ τὸ βγάλω ἀπὸ τὴν ταινία.¹⁷⁴ Κάπου θὰ χρειαστεῖ.

Μὰ ἐκεῖ ποὺ μ' ἄφησες μ' ἀνοιχτό στόμα – τὸ κριτικό σου δαιμόνιο, θέλω νὰ πῶ - εἶναι ὁ συσχετισμὸς ποὺ ἔκανες τοῦ Ἀνθρωπάκι μὲ τὸν Σταβρόγκιν.¹⁷⁵ Εἶμαι βέβαιος πὼς ποτέ δὲ μίλησα σὲ κανέναν γι' αὐτό. Ἄν ὅμως ἔχουμε ὑγεία, θὰ σοῦ δείξω τὶς σημειώσεις μου, ὅταν ἔγραφα τὸ μυθιστόρημα. Τὸ κομμάτι ἀκριβῶς ποὺ διάβασες στὸ ραδιόφωνο «Εἶμαστε 500 στὸν κόσμος κτλ.» στὸ ἡμερολόγιο μου ἐργασίας ἢ στὶς σημειώσεις τὸ λέω: Ἡ ἐξομολόγηση τοῦ Σταβρόγκιν. Μπράβο, διάννα.

Σέ παρακαλῶ νὰ πεῖς ἀπὸ μέρους μου στὸν κ. Ἀνδρέοπουλο πὼς τὸν εὐχαριστῶ θερμά. Μὲ συγκίνησε ἡ ἐπιθυμία του νὰ μὲ παρουσιάσει καλύτερον ἀπ' ὅτι εἶμαι, κι ἐκεῖνος ὁ ὑπαινιγμὸς στὸν Καζαντζάκη, ὑπερβολικός, ἀλλὰ αὐτὰ εἶναι ποὺ πιάνουνε. Τώρα, ἐπειδὴ ξέρω τὸ ἐσνάφι μας,¹⁷⁶ θὰ περιμένω τὶς ἀντιδράσεις τῶν κομπλεξικῶν. Μὰ θὰ τὸ χειριστῶ, δὲ θὰ πάρουν τὰ μυαλά μου ἄερα.

Μ' ἔκοψε ἡ Ἡρώ στὸ τηλέφωνο, γιὰ νὰ μοῦ ξαναπεῖ πόσο σὲ χάρηκε. Χάρηκε διπλά, γιατί σὲ ἄκουσε καὶ γιατί μιλοῦσες γιὰ μένα. Κι ἔτσι πέρασε ἡ ὥρα κι ἔχω δουλειὰ βουνό. Ὁ *πολιτικός Καβάφης* μοῦ τρώει ὅλον τὸν καιρό, εἶναι ἀφάνταστο πόσο δύσκολες εἶναι οἱ διορθώσεις του. Τυπογραφικὰ παρουσιάζει πολλὲς δυσκολίες, θὰ δεῖς ὅταν θὰ τὸ πάρεις.

Δὲν σοῦ ζητῶ νὰ μὲ φροντίσεις ἀπὸ δημοσιεύσεις, κριτικές, ἄρθρα κλπ. Αὐτὰ τὰ φροντίζει ὁ Ρομπλές. Ἀλλὰ τίποτε ἐντυπώσεις, κουβέντες, κουτσομπολιὰ τῶν ἀγαπητῶν μου Παρισινῶν... Γράψε ὅταν θὰ ἔχεις κέφι.

Καὶ πάλι χίλια εὐχαριστῶ. Σέ φιλῶ πολύ.

εκφωνήτρια του Ελληνικού Δελτίου στο BBC. Δημοσίευσε ἄρθρα, διηγήματα, δοκίμια, θεατρικὲς κριτικὲς καὶ ποιήματα στὸν ἐλληνικὸ ἡμερήσιο καὶ περιοδικὸ τύπο. Ἀπὸ τὸ 1975 δίδασκε στὴ Δραματικὴ Σχολὴ τοῦ Ωδείου Ἀθηνῶν Ἱστορία τῆς Νέας Ἑλληνικῆς Λογοτεχνίας καὶ Ἱστορία θεάτρου.

¹⁷⁴ Στὸ ἀρχεῖο βρίσκεται δακτυλογραφημένη ἡ ἀπομαγνητοφώνηση τῆς συνέντευξης τῆς Μ. Αραβαντινοῦ, στὴν ὁποία ἀναφέρεται ὁ Σ. Τσίρκας (βλ. Παράρτημα ΙΙΙ).

¹⁷⁵ Ὁ Nikolai Vsevolodovich Stavrogin υπῆρξε ἥρωας τοῦ Ρώσου Fyodor Dostoevsky (1821-1881) στὰ ἔργα του *Οἱ Δαιμονισμένοι*, μτφ. Ἄρης Αλεξάνδρου, Γκοβόστη, Ἀθήνα, 2014 καὶ *Ἡ ἐξομολόγηση τοῦ Σταυρόγκιν*, μτφ. Κοραλία Μακρῆ, Κοροντζή, Ἀθήνα, 2007 τὸ ὁποῖο κυκλοφόρησε μετὰ τὸ θάνατο τοῦ συγγραφέα. Κατὰ τὸν Dostoevsky στὸν Stavrogin τὸ κακὸ εἶναι ἥρεμο καὶ ψυχρὸ, εἶναι ὀρθολογικὸ. Ὁ Stavrogin δὲν στερεῖται ἐντελῶς τὴν αἴσθησή του ἠθους, ὁμῶς τὴν κατέπνιξε μέσα τοῦ ὀρθολογικά, ὅπως καὶ ὀρθολογικά κατευθύνει ὅλη τὴ δυνάμει του πρὸς τὸ κακὸ. Αὐτὸ που λείπει ἀπὸ τὸν Stavrogin εἶναι τὸ συναίσθημα, καθὼς ἔχει μιὰ ἀκραία διανοητικὴ ικανότητα, ἡ ὁποία τὸν καταβροχθίζει. Αὐτὴ ἡ διανοητικὴ ικανότητα γίνεται ὄργανο μιᾶς καταστροφικῆς δραστηριότητος, ἐνὸς μηδενισμοῦ που στρέφεται πρὸς τὴν πράξη. βλ. *Dictionnaire des personnages*, Laffont Bompiani, Paris, 1999.

¹⁷⁶ «συνάφι»

[ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ ΠΡΟΣ ΤΣΙΡΚΑ]

Παρίσι Τετάρτη 1^[η] Δεκέμβρη 1971

«Σὲ γράφω» λοιπόν, ὅπως θάλεγε καὶ ὁ Αλεξανδρινός, πὸς σὲ παιδεύει χρόνια τώρα. Πῶς θὰ γινόταν ἀλλιῶς, ἔπρεπε κάποιος ἀπ' [ἐ]κείνα τὰ χῶματα νὰ μᾶς τὸν «ἐξηγήσει». Σὲ γράφω λοιπόν, γιατί πολὺ μὲ συγκίνησε τὸ γράμμα σου γιὰ τὴν ἐκπομπή. Οὔτε κι ἐγὼ ξέρω νὰ πῶ πῶς μοῦ βγήκαν αὐτά. Τᾶχα βαθεῖα φυλαγμένα μέσα μου, ἀπ' τον καιρὸ πὸς πρωτοδιάβασα τὴν τριλογία στὴν Ἑλλάδα. Δὲν ξέρω ἂν εἶναι κριτικὸ δαιμόνιο, εἶναι μόνο ἀπόσταση καὶ ἄς ποῦμε ἀντικειμενικὴ ματιά. Ὅντως ὁ Σταβρόγκιν μοῦ ξεπετάχτηκε ἔτσι, μοῦρθαν στο μυαλὸ κουβέντες ποῦχω κάνει μὲ ἄλλους ποιητές, ἀπ' τίς ἄλλες δημοκρατίες. Τοὺς εἶδα ἔτσι τραυματισμένους, ἔτσι ρημαγμένους ἀπ' τοὺς Σταβρόγκιν, πὸς μοῦ ξεπετάχτηκε ἔτσι. Θυμᾶμαι ἕναν θαυμάσιο Οὔγγρο ποιητὴ, πὸς ἕνα βράδυ στο Poigny la Forêt μὲ ρωτοῦσε, ποιὸς εἶναι ὁ μεγαλύτερος δαίμονας, ὁ Χίτλερ ἢ ὁ Στάλιν, καὶ τότε τοῦ εἶπα γιὰ πρώτη φορά: ὁ Σταβρόγκιν. Ὁ ἐνθουσιασμός ἦταν γενικός, κράτησε ὡς τίς τρεῖς τὸ πρωῖ. Μαζὶ δὲν μιλήσαμε ποτὲ γι' αὐτὸ. Χαίρομαι πὸς συμφωνεῖς, εἶχα μιὰ ἀγωνία, ἀλλὰ κι ἂν δὲν συμφωνοῦσες εἶχα σκοπὸ νὰ σὲ βομβαρδίσω μὲ γράμματα καὶ ἐπιχειρήματα.

Λυπᾶμαι πὸς ἦταν τόσο σύντομη ἢ κριτικὴ. Δὲν μπόρεσα νὰ μιλήσω γιὰ τὰ θαυμάσια πρόσωπα τῆς Ἀλάνας καὶ τὰ ἐφηβικά καλοκαίρια στὴν Ἀλεξάνδρεια (ξέρεις ἐκεῖνο τὸ κυνηγητὸ τῆς Νυχτερίδας ἀπ' τὸ νέο αγόρι), σὲ διαβεβαιῶ πῶς κατάφερες νὰ τὸ δώσεις σὰν γραφή. Τὸ ρυθμὸ τοῦ κυνηγητοῦ μὲ τίς διακοπές, μὲ τὸ λαχάνιασμα, μὲ τὸ σταμάτημα, μὲ τὴν καρδιά πὸς πάει νὰ σπάσει, δηλαδὴ τὸ ἀκούω, δὲν τὸ διαβάζω μόνο. Καὶ αὐτὸ τὸ καταφέρνουν μονάχα οἱ μεγάλοι, θυμήσου τὸν διάλογο στοὺς *Ἀδελφοὺς Καραμαζώφ* ἀνάμεσα στὸ Στάρετς καὶ στὸν γέρο Καραμαζώφ. Θυμᾶμαι πῶς μεταμορφώνεται σὰν τὸν Πρωτέα (αὐτὰ πὸς λέει δηλαδὴ) γίνεται φίδι, σέρνεται, [...] ταπεινὸς καλόγερος τοῦ Θεοῦ, ἀγριεύει, ψευτίζει, σὰν κάλπικος παρὰς κουδουνίζει καὶ αὐτὸ φαίνεται τὸ δίνει στὰ ρώσικα ἀκουστικά, μὲ ἕναν ὄρμαθὸ συμφῶνων, πὸς σφυρίζουν, ἔτσι λέει ἢ Nathalie Sarraute,¹⁷⁸ πὸς ξέρει ρώσικα. Λοιπὸν αὐτό, τὴ λέξη

¹⁷⁷ Ἡ συγκεκριμένη ἐπιστολή εἶναι γραμμένη μὲ κόκκινο στυλό.

¹⁷⁸ Nathalie Sarraute (1900-1999): Γαλλίδα συγγραφέας, εκπρόσωπος τοῦ Νέου Μυθιστορήματος.

ἤχο, τὴν ἄκουσα σὲ σένα στὴν περιγραφή τοῦ κυνηγητοῦ. Εἶσαι ὁ πεζογράφος μας καὶ εἶσαι πολὺ μεγάλος καὶ ξέρω τί σοῦ λέω. Λοιπὸν, εἶναι λίγα αὐτὰ ποὺ εἶπα, θάθελα καὶ θὰ τὸ κάνω ἴσως, νὰ γράψω ἓνα μικρὸ δοκίμιο, γιὰ τὴν τριλογία. Σοῦ στέλνω τὴν κριτική, συγ[γ]νώμη γιὰ τὸ χειρόγραφο, δὲν ἔχω πάντα μηχανὴ (πρόσθεσε ἂν θές τὸν τίτλο στὸ βιβλίο τοῦ Φράγκου). Ἐκεῖνο γιὰ τὴν κατοχή. Τώρα οἱ Γάλλοι φίλοι, εἶπα καὶ στὴ Χρῦσα, θάθελα ἓνα βιβλίο γιὰ τὸν Pierre Emmanuel. Εἶναι ἀπαραίτητο νομίζω. Εἶναι κι αὐτὸς στο Σεὺιλ, χρειάζεται ὁ Pierre σὲ ὄλους μας. Ἄλλοι φίλοι θὰ σοῦ γράψουν. Θάθελα νὰ τοῦ στείλεις ἐσύ. Πῆς τοῦ Γιατροῦ ΝΑΙ, νὰ στείλει ἓνα ἀπ' τὰ κείμενα στη Roselyne.¹⁷⁹ Ἐτοιμάζω μιὰ κριτικὴ γιὰ τὰ *Κείμενα*. Ἴσως τὴν προλάβω ὡς τὴν Παρασκευὴ (τότε ἠχογραφεῖται) καὶ θὰ τὴν ἀκοῦνε τὴν Κυριακὴ. Τὰ *Κείμενα* μοῦ ἄρεσαν, ἀλλά... οἱ διαφωνίες εἶναι ἄλλοῦ. Δὲν ξέρω ἀκόμα, ὅταν κάτσω καὶ τὰ γράφω, τότε βγαίνουν σωστὰ τὰ πράγματα, ὅταν τὰ μιλάω... λοιπὸν θὰ δούμε. Φιλιά στὴ Τζὸν καὶ στοὺς φίλους. Φιλῶ Ἀλέκο¹⁸⁰ καὶ Καίη,¹⁸¹ ποὺ ἦταν μαζί μας. Νὰ ζήσεις καὶ νὰ μὴν κουράζεσαι.

Φιλιά Μαντώ.

[Στο ἐπάνω μέρος ἀριστερὰ τῆς δεύτερης σελίδας:] Ὅλη ἡ ἐκπομπὴ γράφεται ἀπὸ μένα, ἔτσι ἀνακαλύπτω, πὼς δὲν ξέχασα τὴ θητεία μου στὴ θεματογραφία, ἐπομένως καὶ ἡ παρουσίαση καὶ ὅλα. Ὁ Ἀνδ[ρεόπουλος] καλὸς, ἀλλὰ δὲν ξέρει τίποτα ἀπὸ λογοτεχνία. Ὅμως νὰ τοῦ λέτε πάντα καλὰ λόγια. Εἶναι θαρραλέος.

---

¹⁷⁹ Roselyne Chenu: υπήρξε γενικὴ γραμματέας τοῦ ιδρύματος Fondation pour une Entraide Intellectuelle Européenne (FEIE – European Foundation for Intellectual Corporation) ἀπὸ το 1967 ἕως το 1974. Συνεργάστηκε στενά με τὸν P. Emmanuel στο πλαίσιο τοῦ ἰσπανικοῦ προγράμματος τοῦ Congress for Cultural Freedom.

¹⁸⁰ Ἐννοεῖ τὸν Ἀλέξανδρο Ξύδη.

¹⁸¹ Ἐννοεῖ τὴν Καίη Τσιτσέλη.

[ΑΧΡΟΝΟΛΟΓΗΤΟ ΓΡΑΜΜΑ ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ ΠΡΟΣ ΤΣΙΡΚΑ]

[Παρίσι Τετάρτη 1, Δεκέμβρη 1971]

(Μισή ώρα διαφορά από γράμμα κόκκινου μολυβιού)¹⁸²

Φίλοι Γάλλοι μοῦ τηλεφώνησαν καὶ ἀπ' τὸν O.R.T.F.¹⁸³ ἐπίσης. Οἱ Γάλλοι μὲ ρώτησαν «*Ils ne veulent plus de vous en Grèce M.A?*»¹⁸⁴ καὶ μὲ παρέπεμψαν στὴ συνέντευξη τοῦ *N[ouvel] Observateur*.¹⁸⁵ Καὶ τὸ ἀγόρασα καὶ τὸ διάβασα καὶ κατάλαβα καὶ ἔμεινα ἄναυδη. Τί σχέση ἔχει ὁ φίλος μου, τῆς τριλογίας, μὲ τὸν φίλο μου τὸν σημερινό; Τί ἔγινε στὰ τρία χρόνια ποῦ ἔχω νὰ τὸν δῶ; Τέτοια ἀλλαγὴ θέσεων; Τέτοια διαφορὰ ἰδεῶν; Ποῦ τὴ στιγμὴ ποῦ γράφω αὐτὲς τὶς γραμμὲς μοῦ μοιάζει ἀβυσσαλέα; Ποιὰ ἢ ἀνάγκη τοῦ προσκλητηρίου; Τοῦ ὀνομαστικοῦ; Μέσα σ' αὐτὸ τὸ ἔντυπο, τὸ δῆθεν προοδευτικό, πῶς τολμᾷ καὶ χαράζει διαχωριστικὴ γραμμὴ, ἀνάμεσα στοὺς ἔξω καὶ στοὺς μέσα; Δὲν κάνεις ἐσὺ τὴν ἱστορία. Παλιὰ εἶχες διάλογο μὲ τὴν ἱστορία. Ὅχι σήμερα. Πῶς μας διαγράφεις ἐμᾶς τοὺς ἄλλους; Σέβομαι καὶ τιμῶ τὴ θέση σου, ὅμως ἀπαιτῶ νὰ σεβαστεῖς καὶ νὰ τιμήσεις (ἢ νὰ καταλάβεις) τὴ δική μας. Με ποῖο δικαίωμα βάζεις μαζί τὸν Χατζή¹⁸⁶ καὶ τὴν Μαργαρίτα;¹⁸⁷ Ξέρεις τοὺς λόγους ποῦ κρατοῦν τὸν ἕναν ἔξω; Ξέρεις τοὺς λόγους τῆς ἄλλης; Τὸν ἕναν μόνο τὸν σέβομαι. Ἡ ἄλλη θέση δὲν μ' ἐνδιαφέρει, διότι δὲν μ' ἐνδιαφέρει ἡ προσωπικὴ φιλοδοξία καὶ ἡ Στοὰ Φέξη. Καὶ ἐν ὀνόματι αὐτῆς τῆς Στοᾶς σιώπησε, σιώπησε κλπ. Ὅλοι δὲν ἔγιναν ἀγαθοὶ Γιάννη!!

¹⁸² βλ. ἐπιστολὴ 33.

¹⁸³ Office de Radiodiffusion Télévision Française: πρόκειται γιὰ τὸν εθνικὸ ραδιοτηλεοπτικὸ σταθμὸ τῆς Γαλλίας τῆ δεκαετία 1964-1974.

¹⁸⁴ «Δε σας θέλουν πλέον στὴν Ελλάδα Μαντῶ Αραβαντινοῦ;»

¹⁸⁵ Πρόκειται γιὰ συνέντευξη τοῦ Σ. Τσίρκα στὴν Catherine Lerouvre, ἡ οποία καὶ δημοσιεύθηκε στὸ τεύχος 368 τοῦ περιοδικοῦ *Le Nouvel Observateur* ὑπὸ τὸν τίτλο «*Revenez en Grèce*» (βλ. Παράρτημα IV).

¹⁸⁶ Δημήτρης Χατζῆς (1913 – 1981): μεταπολεμικὸς πεζογράφος, δοκιμογράφος καὶ φιλόλογος. Τὸ 1935 ἔγινε μέλος τοῦ ΚΚΕ καὶ ἕνα χρόνο ἀργότερα εκτοπίστηκε στὴν Φολέγανδρο ἀπὸ τὴν κυβέρνησι Μεταξά. Μετὰ τὴ στράτευσί του ἐργάστηκε ὡς υπεύθυνος σύνταξης στὴν παράνομη εφημερίδα *Ελεύθερη Ελλάδα* μέχρι τὸ καλοκαίρι τοῦ 1947, ὅποτε καὶ ἐξορίστηκε στὴν Ἰκαρία. Λίγους μῆνες ἀργότερα δραπέτευσε καὶ κατέφυγε στὸ βουνό. Σπούδασε μεσαιωνικὴ, βυζαντινὴ καὶ μεταβυζαντινὴ λογοτεχνία καὶ ἱστορία στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Βουδαπέστης, ὅπου ἐργάστηκε ὡς βοηθὸς ἐν δόξῃ τῆς Βυζαντινῆς Φιλολογίας καὶ ἱδρυσε τὸ Νεοελληνικὸ Ἰνστιτούτο. Στὴν Ελλάδα ἐπέστρεψε τὸ 1975.

¹⁸⁷ Μαργαρίτα Λυμπεράκη (1919 – 2001): πεζογράφος, θεατρικὴ συγγραφέας, ἐγγονὴ τοῦ ἐκδότῃ Γεώργιου Φέξη. Μετὰ τὸ τέλος τῆς Κατοχῆς ἐξήγησε στὸ Παρίσι. Ἀπὸ τὸ 1950 στράφηκε κυρίως στὸ θέατρο, γράφοντας καὶ μεταφράζοντας ἡ ἴδια τὰ ἔργα τῆς καὶ στὶς δυὸ γλώσσες. Ἐμφανίστηκε στὴ λογοτεχνία τὸ 1945 με τὸ μυθιστόρημα *Τα δέντρα*.

Καὶ γιὰ ποιά γλώσσα μιλάς; Τὴν ἑλληνικὴ ὑποθέτω. Ὅμως δὲν εἶναι στιγμὴ γιὰ γλώσσα. Καμμιά γλώσσα δὲν ὑπάρχει μέσα σὲ τέτοια καθεστῶτα. Σήμερα ὑπάρχουν φυλακὲς καὶ μαρτύρια. Μὲ κατέχει μεγάλος θυμὸς καὶ ἀκόμα μεγαλύτερη πίκρα, ἐπιστρέφω λοιπὸν στὶς σελίδες τῆς τριλογίας...

Καὶ κάτι κάνουν καὶ κάποιοι φίλοι ἔξω, κάτι μικρὸ καὶ κάτι περνοῦν στὶς ἐφημερίδες. 5 σχεδὸν χρόνια μετὰ τὴν ἡμερομηνία, κρατοῦμε κάποια θέση στὶς ἐφημερίδες κι ἐδῶ καὶ στὴν Ἀμερική. Κάτι κάνομε Γιάννη. Εἶναι μόνο ντροπὴ νὰ τὰ θυμᾶμαι, ἀλλὰ δὲν μπορεῖς νὰ μᾶς καταργεῖς, σὲ ἔντυπο ποὺ ἔχει αὐτὴ τὴν δῆθεν προοδευτικὴ θέση. Ὅχι ἀπ' τὸν *N[ouvel] O[bservateur]*, ἀπὸ κανένα ἔντυπο. Σταματῶ. Ὅταν ἡρεμήσω θὰ σοῦ πῶ τί κακὸ ἔκανες!!!

35

[ΤΣΙΡΚΑΣ ΠΡΟΣ ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ]

Ἀθήνα, 6 Δεκεμβρίου 1971

Ἀγαπητὴ μου Μαντώ,

Τὸ γράμμα σου μὲ καταστεναχώρησε. Εἶπα νὰ μὴ σοῦ ἀπαντήσω, γιὰ νὰ σὲ κάνω νὰ ἔχεις περισσότερὴ ἐμπιστοσύνη στὸ φίλο σου καὶ νὰ μὴν ἀναστατώνεσαι ἀπὸ τὸ πρῶτο τηλεφώνημα δὲν ξέρω ποιοῦ τοῦ ΟΡΤΕΦ. Μάθε λοιπὸν πὼς ἐγὼ δὲν ἔδωσα συνέντευξη στὸ *N[ouvel] O[bservateur]*, μήτε εὐθύνομαι γιὰ τὸν τίτλο καὶ τὸ[ν] ὑπότιτλο. Αὐτὰ εἶναι κατασκευάσματα, ἐρήμην μου, μεταξὺ Ζάν Ντανιέλ¹⁸⁸ καὶ Σέιγ, γιὰ λόγους ἐντυπωσιακούς, δηλαδὴ ἐμπορικούς. Δὲ ρωτήθηκα μήτε μὲ γράμμα μήτε τηλεφωνικά. Καὶ ὅταν εἶδα τὸν τίτλο, εἶχα τὴν ἴδια κατάρρευση μὲ σένα. Ἀλλὰ γιὰτί δὲν πρόσεξες ἐγὼ τί ἀκριβῶς λέω;

Ἐγὼ ἐτοίμασα, βιαστικὰ μὰ πολὺ προσεχτικὰ, ἓνα κείμενο – συνέντευξη γιὰ τὸ *Μόντ*. Πέντε μεγάλες πυκνογραμμμένες σελίδες. Ἄλλα εἶναι ἐκεῖ τὰ συμφραζόμενα, ἄλλες καταστάσεις περιγράφουν, ἄλλα πράγματα τονίζονται. Εὐτυχῶς ὑπάρχει ἀντίγραφο στὰ χέρια μου, ἀλλὰ πρέπει νὰ ὑπάρχει καὶ στὰ χέρια τῆς Πωλέτ. Γιατὶ δὲ ζητᾶς ἀπὸ τὴ Χρῦσα νὰ τὸ ζητήσῃ καὶ νὰ τὸ διαβάσεις;

¹⁸⁸ Jean Daniel Bensaid (1920-2020): δημοσιογράφος καὶ ἰδρυτὴς τοῦ περιοδικοῦ *Le Nouvel Observateur*.

Αλλά κι έτσι, ληλατημένο τὸ κείμενο, ἂν τὸ διάβαζες ψύχραιμα, θὰ ἔβλεπες πὼς δὲ λέει αὐτὸ πού σοῦ τηλεφώνησαν οἱ πονηροί. Κανένα προσκλητήριο. Ἐκφράζεται μιὰ εὐχή, πού πρέπει νὰ διαβαστεῖ σέ σχέση με ὅσα λέγονταν (πού παραλείφθηκαν), ἀλλὰ καὶ με τὰ λίγα πού ἄφησαν: βλ. πρώτη παράγραφο τρίτης στήλης ἀπὸ τὴν πέμπτη γραμμὴ καὶ πέρα. Ἡ εὐχὴ δηλαδὴ ἐκφράζεται με ὀρισμένες προϋποθέσεις. Στὸ κάτω – κάτω τὸν πόνο τῶν ξενιτεμένων εἶχα ὑπόψη μου, τὴ νοσταλγία τους καὶ σ' αὐτὴν ἀναφερόμουν, κάνοντας μιὰν εὐχὴ νὰ τελειώνουν τὰ βάσανά τους. Ὅχι προσκλητήριο. Μὲ ξέρεις γιὰ τέτοιο;

Πιο εἰδικά. Τὸ κείμενό μου χωριζόταν σὲ ἐνότητες. Ἄσε τίς ἄλλες, πὼς νὰ σοῦ γράψω τώρα; Στὴν ἐνότητα «Σημερινὴ κατάσταση τοῦ μυθιστορήματος» νόμισα σωστὸ ν' ἀναφέρω πολλούς, γιὰ νὰ μὴ δημιουργοῦνται πικρίες. Ἐσένα δὲ σ' ἀνάφερα, γιὰτι μιλῶ ἐκεῖ μόνο γιὰ μυθιστοριογράφους. Τί θέλει ἡ Λυμπεράκη πλάι στὸ Χατζῆ; Στὸ ἐξαφανισμένο τμήμα, τὸ Χατζῆ, καὶ μόνο, τὸν ἀποκαλοῦσα «ἀντιμυρίαμπλ». ¹⁸⁹ Ἀλλὰ πού ξέρεις τοὺς λόγους, τοὺς ἐδῶ, πού με κάναν νὰ συμπεριλάβω καὶ τὴ Ρίτα; Τὸ ἀποκλείεις δηλαδὴ ν' ἀλλάξει ὁ ἄνθρωπος; Τὶ ἐννοεῖς με Στὸὰ Φέξη δὲν καταλαβαίνω. Κάποιος ὑπαινιγμὸς ὑπάρχει πού δὲν τὸν συλλαμβάνω. Ρωτᾶς: Ἐγιναν ὅλοι ἔτσι ξαφνικὰ ἀγνοί; Μὰ θὰ ἔπρεπε νὰ καταλάβεις πὼς, ἀκριβῶς ἐπειδὴ ἐγὼ φαίνομαι νὰ πετυχαίνω ἐν τῇ ξένη, πρέπει νὰ μὴν ξεφεύγω ἀπὸ τὴ γραμμὴ τῶν *18 Κειμένων*. Ἐτσι;

Ἐκεῖ πού δὲ συμφωνῶ μαζί σου εἶναι ὅταν μειώνεις τὴ σημασία τοῦ ἀγῶνα γιὰ τὴ γλώσσα. Εἶναι κι αὐτὸς ἀπὸ τοὺς πιὸ σπουδαίους. Θυμήσου τί ἔλεγε ὁ Γέρος¹⁹⁰ στὴν Ἀνν Φιλίπ. Θὰ δεῖς καὶ κάτι πού γράφω ἐγὼ στὴν Εἰσαγωγή τοῦ *πολιτικοῦ Καβάφη* πού τελειώνει καὶ γρήγορα θὰ τὸν λάβεις.¹⁹¹ Ἐσύ ἐκεῖ πέρα ἀκοῦς κάθε μέρα νὰ μιλοῦν γαλλικὰ καὶ τὰ σπλάγνα σου δὲν ἀνακατέβονται [sic] ἀκούοντας τὴ γλώσσα μας νὰ βρωμίζεται σ' ἀνόσια στόματα.

---

¹⁸⁹ «αξιοθαύμαστο»

¹⁹⁰ Ἐννοεῖ τὸν Γ. Σεφέρη.

¹⁹¹ Στὴν εἰσαγωγή τοῦ βιβλίου *Ὁ Πολιτικός Καβάφης* ὁ Σ. Τσίρκας γράφει «Ἄς ποῦμε ὅμως πὼς μπήκε λίγο καὶ σὰν πρόκληση, γιὰ νὰ τραβήξει ἐπιτέλους, αὐτὸς, ὁ πολιτικός Καβάφης, ὅλη τὴν προσοχὴ πού τοῦ χρωστοῦμε. Σήμερα μάλιστα, πού ἡ μοίρα μας ἀλέθεται μέσε σε Συμπληγάδες Ὑπερδυνάμειων, καὶ οἱ πανάκειες τῆς τεχνοκρατίας, ἢ τῶν ἴσχυρων» οἱ ἀλλαγμοί, ρημάζουν ὅ,τι πιὸ τίμιο περισώσαμε ἀπὸ τὸ πρόσωπό μας, τὴν ἴσχυρὴ ἐλληνικὴ λαλιά, δὲν εἶναι διόλου μάταιο νὰ στοχαστοῦμε ἄλλη μιὰ φορὰ τίς πολιτικὲς ὑποθήκες τοῦ ἀλεξανδρινοῦ Γέρου. Γιὰ τὴν πολιτικὴ τοῦ Καβάφη πρῶτος μίλησε πρὶν ἀπὸ σαράντα χρόνια ἓνας ἄλλος ἀλεξανδρινός, ὁ Γ. Βρισμιτζάκης. Ἐχω ἤδη γράψει γιὰτι πιστεύω πὼς στὸ βιβλιαράκι ἐκεῖνο δίνονται αὐτούσιες κουβέντες τοῦ Καβάφη, πὼς βρίσκεται ἐκεῖ ἓνα ἴσχυρὸ πού θὰ τὸ διατυπώσει ὁ ἴδιος πιὸ ἐπιγραμματικὰ τὸ 1931 στοὺς στίχους: με τὴν ποικίλη δρᾶση τῶν στοχαστικῶν προσαρμογῶν./ Καὶ τὴν Κοινὴν Ἑλληνικὴν Λαλιὰ/ ὡς μέσα στὴν Βακτριανὴ τὴν πήγαμε, ὡς τοὺς Ἴνδους». Στρατῆς Τσίρκας, *Ὁ Πολιτικός Καβάφης*, Κέδρος, Αθήνα, 2007, 20 – 21.

Βλέπεις λοιπόν πώς δὲ διαγράφω κανένα, πώς δὲν ἔπαψα νὰ τιμῶ καὶ νὰ σέβομαι τὰ ὅσα θαυμάσια κάνετε ἐκεῖ καὶ ἄλλοῦ. Καὶ πὼς νόμισες πὼς ἐγὼ χαράζω διαχωριστικὴ γραμμὴ σὲ μέσα καὶ σὲ ἔξω;

Ξέρω πὼς παίρνεις φόκο γρήγορα καὶ φοβᾶμαι πὼς αὐτὰ ποῦ μοῦ ἔγραψες (« τὸ τί κακὸ ἔκανα») θὰ τὰ εἶπες καὶ σὲ ἄλλους. Κι οἱ διάφοροι Φακίνοι καταδοκοῦν. Τώρα ἡ ζημιὰ ἔγινε. Δὲν πρόκειται νὰ δώσω ἐξηγήσεις σὲ κανένα. Κι αὐτὸ τὸ γράμμα γράφτηκε, γιατί τὸ δικό σου ἦταν ἀγκαλιασμένο μ' ἓνα ἄλλο καὶ μ' ἓνα κείμενο ποῦ μὲ ὑποχρέωναν, σὲ σένα τουλάχιστο νὰ δώσω αὐτὴ τὴν ἐξήγηση.

Δὲν καταλαβαίνω: Πρέπει νὰ στείλω τὸ μυθιστόρημά μου στὰ γαλλικὰ στὸν Ἐμμανουέλ; Ἦ τὰ *Κείμενα*; Αὐτὰ ἐστάλησαν καὶ μὲ συλλογικὴ ἀφιέρωση. Γράψε μου. Τοῦ Γιατροῦ τώρα θὰ τοῦ τηλεφωνήσω τὴν παραγγελία σου. Σὲ φιλῶ πολὺ πολὺ.

36

[ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ ΠΡΟΣ ΤΣΙΡΚΑ]

Παρίσι: 11 Δεκεμβρίου [1971]

Φίλε μου Γιάννη,

Ἡ προσφώνηση δὲν εἶναι τυχαία. Εἶσαι ὁ φίλος μας ὁ πολὺ ἀγαπητός. Καὶ γιὰ μένα ιδιαίτερα: Ὅταν σκέφτομαι τὸν τόπο, ἐσένα σκέφτομαι καὶ ὅταν ἐκδίδονται τὰ *Κείμενα* σὲ σένα πρῶτα καὶ ὕστερα στὸν Μανώλη¹⁹² ἐμπιστεύομαι. Αὐτὰ γιὰ νὰ σὲ βεβαιώσω πὼς κι ἂν θύμωσα (ὅπως λὲς) κι ἂν σ' αὐτὸ τὸ θέμα δὲν συμφωνοῦμε, παραμένει καὶ θὰ μετράει πάντα ἡ φιλία, γιὰ μένα τουλάχιστον. Λοιπὸν δὲν θύμωσα. Φαρμακώθηκα. Τοὺς λόγους στοὺς ἐξήγησα. Διάβασα μὲ προσοχὴ τὴν πρώτη παράγραφο τῆς τρίτης στήλης ἀπ' τὴν πέμπτη ἀράδα καὶ πέρα. Τὸ θέμα ἀφορᾷ τὸ παρελθόν. Αὐτὰ ἔγιναν, ὅλα ὅσα λὲς. Ὅμως τώρα τί γίνεται; Ἡ παρένθεση στὸ τέλος τῆς παραγράφου καλύπτει τὴν ποίηση (Δὲν θὰ θύμωνα ποτὲ γιὰ τὸ ὅτι δὲν μὲ ἀνέφερες. Ὅχι Γιάννη). Λοιπὸν ἡ ποίηση δὲν θίγεται καὶ κανένας δὲν προσβάλλ[λ]εται ποῦ ξεχάστηκε. Δὲν εἶναι ἐκεῖ τὸ θέμα. Ὅλα δεκτὰ γιὰ τίς ἐνότητες καὶ γιὰ τὴν σημερινὴ κατάσταση τοῦ μυθιστορήματος (ἐπιφύλαξη δικιά μου). Τὰ τόσα πολλὰ ὀνόματα δὲν βοηθᾶνε κανέναν νὰ θυμηθεῖ κανέναν, ὅταν πέφτουν [σε] τόσο μεγάλο καὶ μακρὺ κομπολόι. Ὅμως καταλαβαίνω γιατί τὸ κάνεις.

¹⁹² Εννοεῖ τον Μανώλη Αναγνωστάκη.

Είναι αποτέλεσμα μιᾶς ἀδιεξοδικῆς κατάστασης προσωπικῆς, κοινωνικῆς, πολιτικῆς, πού τῆ ζεῖς διπλά καί γιά τοὺς ἄλλους. Τώρα θέμα Ρίτας.¹⁹³ Στο ἴδιο δεμάτι μετὸν Χατζῆ μοιάζει ἓνα κακὸ χορτάρι, δηλαδή: Τὸ παρελθὸν τοῦ πρώτου γνωστὸ. Τὸ παρελθὸν τῆς δεύτερης (τὸ πρόσφατο) ἀβέβαιο καὶ τίποτα! Ἐξηγοῦμαι: Τὰ δυὸ πρώτα χρόνια μῆνις ἐναντίον προσώπων πού φωνάζαν καὶ εἶχαν ἀποτέλεσμα οἱ φωνές τους. Ἡ Ρίτα μᾶς ἔβριζε, αὐτοὺς πού φώναζαν. Τρίτη χρονιά ἀμφιρρέπει, δειλές ἀποκλίσεις πρὸς τὴ διαμαρτυρία. Ὅμως ἡ φράση (περσυνὴ της), σὲ σχέση μετὸ πρόσωπα πού εἶχαν περιπέτειες στὴν Ἑλλάδα «Ε! Ἄς καθόντουσαν κι αὐτοὶ ἡσυχου» εἶναι εὐκόλη ἀπάντηση, πολὺ γνωστὴ ἀπ' τὸν καιρὸ [...] ἀπὸ πότε νὰ βάλω; Καὶ πρόσφατα ἀπ' τοὺς Γερμανούς, πού κλείναν τὰ μάτια μπρὸς στὰ στρατόπεδα!! Ὅταν δίνεις τέτοια ἀπάντηση, καὶ εἶσαι ἓνας ἀπ' τοὺς κληρονόμους τῆς Στοᾶς Φέξη, τότε ὅλοι σκέφτομαστε, δὲν θέλει νὰ τῆς δεσμευτεῖ τὸ εἰσόδημα, πρᾶγμα πού ἄλλοι, τοῦ ἴδιου παρελθόντος τῆς Ρίτας, τὸ πέταξαν καὶ τράβηξαν στὴν ξενιτειὰ καὶ δουλεύουν. Τὰ παραδείγματα πολλὰ καὶ ὁ Νᾶνος¹⁹⁴ ἓνας ἀπ' αὐτούς. Τὸ παρὸν Ρίτας: Ἔμαθα στὴν κηδεῖα Σεφέρη κατάλαβε. Ὠραῖα. Τότε συγκινήθηκε, ἀκόμα πιὸ Ὠραῖα. Τότε υπέγραψε καὶ κάτι. Ἔχω στὰ χέρια μου μιὰ ὑπογραφή. Ἡ ὁποία ἀπαγορεύεται νὰ δημοσιευτεῖ, δηλαδή πρέπει νὰ τὴ σβήσωμε. Θέμα προσωπικοῦ θάρρους, θὰ πεις. Ναι καὶ ἀκόμα συμφερόντων, δὲν μπορῶ νὰ τὸ ξεχάσω. Γι' αὐτό, τὸ πρᾶγμα γίνεται ὀδυνηρὸ γιὰ τὸν Χατζῆ. Κι αὐτὰ πού ξέρω ἐγώ, τὰ ξέρουν ἄλλοι πεντακόσιοι ἐδῶ. (Δὲν φτάνω, νὰ πῶ μαζί μετὸν ἄλλους νέους. Γιατί μόνο τὸν Χατζῆ; Ὑπάρχουν κι ἄλλες 75.000). Αὐτὸ εἶναι ἄλλο θεωρητικὸ πρόβλημα. Ἐδῶ ἀναφέρεται τὸ δὲν γίναν ὅλοι Ἀγαθοί. Δηλαδή αὐτοὶ πού μόλις τώρα κατάλαβαν, ὅπως ἡ Ρίτα. Ἄλλο θέμα τώρα! Ἡ γλώσσα: Δὲν μειώνω τὸ πρόβλημα, τοῦ δίνω ἄλλη ὀνομασία. Γλώσσα, τέχνες, γραφές γιὰ μένα ὑπάρχουν, ἐφ' ὅσον ὑπάρχει τὸ ἄλλο ἀγαθὸ, πού λέγεται ἐλευθερία. Καὶ δὲν μοῦ διαφεύγει βέβαια, τί ὄπλο θανατηφόρο μπορεῖ νὰ γίνῃ ἡ γλώσσα. Ὅμως σκέφτομαι τὰ 400 χρόνια σκλαβιάς, πού ἔδωσαν ἓναν Μακρυγιάννη. Ὅχι δὲν ἐννοῶ 400 χρόνια σκλαβιάς γιὰ νὰ βγεῖ ὁ Μακρυγιάννης, γιατί ἴσως ἂν δὲν ὑπῆρχαν τὰ χρόνια τῆς Σκλαβιάς, ἀντὶ γιὰ ἓναν θὰ εἶχαμε ἴσως 400 Μακρυγιάννηδες καὶ Κάλβους. Ἀλλὰ πιστεύω, πῶς (ὅσο κι ἂν αὐτὸ μοιάζει αἰσιόδοξο) γιὰ νὰ βγεῖ ὁ Μακρυγιάννης, συμβαίνει τοῦτο τὸ περίεργο. Ἡ γλώσσα εἶναι δεμένη μαζί με κείνες τὶς μυστηριώδεις

¹⁹³ Ἐννοεῖ τὴ Μαργαρίτα Λυμπεράκη.

¹⁹⁴ Νάνος Βαλαωρίτης (1921-2019): ποιητής, δοκιμιογράφος καὶ πεζογράφος. Ἐζησε στο Λονδίνο, ὅπου συνέβαλε στὴν ἐκδόση τῶν σεφερικῶν ποιημάτων (*The King of Asine and other poems*, 1948), στο Παρίσι καὶ ἐπειτα στο Σαν Φρανσίσκο, ὅπου δίδαξε συγκριτικὴ φιλολογία. Με δική του πρωτοβουλία ἐκδόθηκε τὸ περιοδικὸ *Πάλι*, στο ὁποῖο συμμετεῖχε καὶ ἡ Μ. Αραβαντινοῦ.

ρίζες, πού μᾶς φτάνουν βαθειά. Πολύ βαθειά, πού εἶναι ἡ οὐσία μας καί ἡ πηγή τῆς ζωῆς μας. Θὰ μοῦ πείς, μὲ τοὺς ἄλλους λαοὺς δὲν γίνεται; Ὅχι γιατί κάνομε πράξη (ιστορική) αὐτὸ πού λέει ὁ Freud: Αὐτὸ τὸ παλιὸ παρελθόν, πού κάπου ἔχει κατακαθήσει, κάπου σὲ κάποιες ρίζες. Τόσα λοιπὸν χρόνια πού δὲν εἴχαμε γῆ, εἴχαμε μέσα μας πολὺτιμες αὐτὲς τὶς ρίζες καί καλὰ φυλαγμένες. Τόσο καλὰ ὅσο καί οἱ ἐρωτικὲς πρῶτες μας ρίζες μὲ τὸ βυζι τῆς μάνας μας καί τὸν ἔρωτά μας τὸν πρῶτο, πού εἶναι ἡ μάνα μας. Ἡ γλῶσσα μας λοιπὸν γιὰ μένα (καί συγχωρεῖς αὐτὸ τὸ ἐμένα) εἶναι αὐτὸς ὁ ἐρωτικὸς καὶ δὲν δεσμός ἀκατάλυτος. Ἐδῶ μπαίνει ὁ Freud πού παίρνει μορφή στὰ ὄνειρά μας τὰ ἐρωτικά. Ἐδῶ ἀνοίγω μεγάλη παρένθεση καί ἰδοὺ ἡ ἱστορία. Στὴ Γερμανία, ὅταν ἔγραφα γιὰ τοὺς ἐργάτες (ἐκεῖ εἶδα πολλὰ καὶ ἔμαθα πολλὰ) ρώτησα καί τὸ γιατρὸ Ἑλληνα, πού μοῦ ἐξήγησε τὶς ἀρρώστιες τους καί τὴν πιὸ βαρειά, τὸν καὶ μὲν γιὰ τὸν τόπο. «Ἐνας τσοπάνης ἀπ’ τὴν Θράκη ἀγράμματος, ἦρθε ἐργάτης στὴ Γερμανία. Ὑστερα ἀπὸ ἕξι μῆνες μοῦπε "Γιατρὲ κάνε κάτι, θὰ τρελλαθῶ. Κάθε βράδυ μπαίνουν στὰ ὄνειράτά μου λύκοι. Νὰ γιατρὲ τὸ ὄνειρο ἀρχίζει μὲ τὴ μάγισσα καί τ’ ἀρνάκια μου, ὅμως ξαφνικὰ τὰ «ζωντανὰ» γίνονται λύκοι, ὁρμᾶνε νὰ μὲ φᾶνε καί δὲν μπορῶ νὰ μιλήσω, κόβεται ἡ κουβέντα στὸ λαιμὸ καί ξυπνάω καί δὲν κοιμᾶμαι."» Τὸ ὄνειρο τοῦ τσοπάνη ἀπ’ τὴν Θράκη, ἐξήγησε τὸ δικό μου ὄνειρο. Κάθε βράδυ τὸ ὄνειρό μου ἦταν μιὰ θάλασσα, μιὰ μεγάλη γαλάζια θάλασσα. Ἐδῶ ἔμπαινε στὸ ὄνειρο μιὰ ἐρωτικὴ ἀγαλλίαση, πού ἔλουζε ὅλο τὸ ὄνειρο καί ξαφνικὰ αὐτὴ ἡ ἐρωτικὴ θάλασσα γινόταν μαύρη κι ὁρμοῦσε, καί θηρία τὰ κύματα. Μ’ ἔπνιγε καί δὲν μπορούσα νὰ φωνάξω. Ὁ λόγος πνιγόταν στὸ λαρυγγί. Τὰ δυὸ ὄνειρα εἶναι ἴδια, καί τοῦ τσομπάνη τοῦ ἀγράμματος, πού βάζει σταυρὸ γιὰ ὑπογραφή καί τὸ δικό μου τὸ γραμματισμένο.¹⁹⁵ Γι’ αὐτὸ λέω γι’ αὐτὴ τὴ ρίζα, πού ἐνώνει τὸν ἔρωτα, τὴ γλῶσσα, τὴν πατρίδα. Λοιπὸν, ἀφοῦ ἡ πατρίδα δὲν ἦταν ποτὲ δικιά μας, τὴν διαφυλάξαμε ἐκεῖ πού κανένας δὲν μπορούσε νὰ τὴν ἀγγίξει. Ὅμως πατρίδα, αὐτὴ ἡ ἀφηρημένη ἔννοια, δὲν λέει τίποτα. Ἡ γλῶσσα μας λοιπὸν, αὐτὴ ἔγινε ὁ ἔρωτας καί ἡ ρίζα μας. Τώρα θὰ μοῦ πείς, ἄλλο ὁ Τοῦρκος ἐκεῖνος κι ἄλλο ὁ σημερινὸς Τοῦρκος. Ὅχι ὁ σημερινός, ναὶ μὲ ραδιόφωνα καί τηλεοράσεις, ὅμως χωρὶς ἔρεισμα, χωρὶς *raison*,¹⁹⁶ χωρὶς αἴτιο, δηλαδὴ μῶρος, πού στραγγαλίζει, πού συνθλίβει, πού κάνει ὅλα τὰ κακὰ καί καρφώνει τὴ λεφτεριά. Δὲν τραυματίζονται λοιπὸν τ’ αὐτιά μου,

---

¹⁹⁵ Τα δυο ὄνειρα, τοῦ ἀγράμματος τσομπάνη ἀπὸ τὴ Θράκη καί το δικό της, περιγράφει ἡ Μ. Αραβαντινοῦ καί στο βιβλίο της *Μετά-γραφή ἢ ἐμπειρία συνόρων*, ὁ.π., 112-113, προκειμένου νὰ δηλώσει τὴ σχέση τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὴ γλῶσσα.

¹⁹⁶ «λόγος»

τά πανεπιστήμια και βέβαια τὰ καλύτερα. Αὐτά πρέπει νὰ ῥθουν ἔξω, νὰ σπουδάσουν, νὰ προστατευτοῦν, νὰ βοηθηθοῦν. Ἡ φράση ὁμως ἡ δικιά σου ὑπάρχει. Νά γιατί μίλησα γιὰ κακό. Ὅμως τράβηξα πολὺ τὴν κουβέντα, ἦταν ὁμως ἀνάγκη. Τώρα ἄλλα θέματα: Ὁ Ρόδης θὰ σοῦ εἶπε πὼς προχτές ἔλαβα γράμμα ἀπὸ Gallimard, ποὺ θέλει νὰ βάλει μέσα στοὺς δυὸ τὸμους καὶ μιὰ μικρὴ προσθήκη ἀπὸ τρίτο γιὰ νὰ κάνει DATÉ²⁰⁰ τὸ βιβλίο, ποὺ λόγω δοκλοπλοκιῶν καὶ ἄλλων καλῶν φίλων ἔχει χρονίσει. Ἡ ἐπιλογή γιὰ κομμάτια τοῦ τρίτου τὸμου δὲν εἶναι δικιά μου δουλειά. Οἱ lecteurs²⁰¹ του, τοῦ εἰσηγήθηκαν τὰ τοῦ 3^{ου} τὸμου: Ἐπίσης δὲν εἶναι ἐπιλογή ποιοτική. Ἀπλῶς τὰ κομμάτια ποὺ οἱ lecteurs πρότειναν, νομίζουν πὼς δίνουν μιὰ ἄλλη πτύχωση, μιὰ ἄλλη διάσταση στὸ ὅλο πρόβλημα. Ἐπειδὴ στὴν ἐπιλογή ὑπάρχει καὶ τὸ δικό μου ὄνομα, ἡ θέση μου εἶναι δύσκολη καὶ γίνεται ἀκόμα πιὸ δύσκολη, ὅταν ὁ Mascolo μὲ πληροφορεῖ πὼς πρέπει νὰ μπεῖ ἡ νέα πτύχωση καὶ διάσταση, γιὰ νὰ δοθεῖ ἄλλη [...] στοὺς 2 πρώτους, ἀλλιῶς φοβάται πὼς θὰ τοῦ ποῦν «Μα εἶναι λίγο περασμένο, μα εἶναι ἀργά, εἶναι καιρὸς, ἄσ' το». Δὲν θὰ σπάσουν τὸ συμβόλαιο, ὄχι. Δὲν θὰ πληρώσουν καὶ θὰ μᾶς παραπέμπουν ἀπὸ Μάη σὲ χειμῶνα καὶ βάλει. Ἐξήγησα στὸ Ρόδη, δὲν ξέρω ἂν θὰ καταλάβουν, πὼς πρέπει νὰ μπεῖ αὐτὴ ἡ σφήνα, τὸ λέω καὶ σὲ σένα. Καὶ νὰ μὴν γίνει, ἐμεῖς προτεινόμε ἀυτό, γιὰτι χρονικὰ περιθώρια δὲν ὑπάρχουν! Αἰσθάνομαι πολὺ ἄσχημα ποὺ τὰ λέω αὐτά. Εἶναι ὁμως μόνο ἡ ἀλήθεια.

Σε φιλῶ Μαντώ.

Υ.Σ. Σχετικὰ μὲ γλώσσα, σοῦ θυμίζω κάποια *Τετράδια τοῦ Ρήγα*, βγαίνουν στὴ Σουηδία ἀπὸ Ἕλληνα ξενητεμένο, δὲν εἶδα πουθενὰ τέτοια ὠραία δημοτικὴ.²⁰² Ἔχω στὴ διάθεσή σου, νὰ σοῦ στείλω, ἂν θέλεις.

Φιλιά Joy. Θᾶθελα νὰ τὰ λέγαμε ἀπὸ κοντά. Πὼς θὰ γίνει; Μ.Α

---

²⁰⁰ «επικαιροποίηση»

²⁰¹ «αναγνώστες, υπεύθυνοι γιὰ τὴν ἀποτίμηση ἐνός ἔργου»

²⁰² Αναφέρεται στὴ σειρά «Τὰ Τετράδια τοῦ Ρήγα», ἡ ὁποία περιλάμβανε κείμενα πολιτικοῦ καὶ γλωσσικοῦ προβληματισμοῦ καὶ ἐκδόθηκε στὴ Σουηδία τὴν περίοδο τῆς δικτατορίας ἀπὸ τὸν ποιητὴ καὶ μεταφραστὴ Αντώνη Μυστακίδη (1908 – 1989). Ὁ Μυστακίδης υπῆρξε υπέρμαχος τοῦ ψυχαραϊκοῦ δημοτικισμοῦ καὶ καλλιέργησε τὶς λογοτεχνικὲς σχέσεις ἀνάμεσα στὴν Ελλάδα καὶ τὴ Ρουμανία, τὴ Σουηδία καὶ τὴ Δανία.

[ΤΣΙΡΚΑΣ ΠΡΟΣ ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ]

Athènes, le 20 mai 1972

Ma très chère Mando [sic],

Joy m'a raconté longuement toutes tes bontés et l'aide que tu lui as apportée, je te remercie de tout mon cœur. Quant au vinaigre je fais un effort de le pousser à aller plus vite. Mais le sujet de cette lettre est autre.

La maison d'édition «Eridanos» avec laquelle je collabore, compte publier une traduction du livre *Les critiques de notre temps et Malraux* présentation par Paul Gaillard, édition Garnier Frères. Or, vu les temps présents, les éditeurs souhaiteraient avoir une Préface de Malraux même, où il pourrait dire ce qu'il pense de notre beau pays. Je n'ose pas écrire à Malraux directement, mais j'ai pensé que Mr. Pierre Emmanuel voudrait bien mettre à contribution sa bonne volonté pour intervenir auprès d'André Malraux.

Je ne sais pas si ma demande a des chances mais je t'avoue que «Eridanos» y compte beaucoup. C'est pourquoi je te prie de me tenir au courant.

Je m'arrête ici car je dois faire des courses.

Je t'embrasse bien fort.

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

Αθήνα, 20 Μαΐου 1972

Πολύ αγαπητή μου Μαντώ,

Η Joy μού διηγήθηκε εκτενώς όλη την καλοσύνη σου και την βοήθεια που τής προσέφερες, σε ευχαριστώ με όλη μου την καρδιά. Όσο για το ξύδι, προσπαθώ να το σπρώξω για να πάει πιο γρήγορα. Αλλά το θέμα αυτής της επιστολής είναι άλλο.

Ο εκδοτικός οίκος Ηριδανός με τον οποίο συνεργάζομαι, σχεδιάζει να δημοσιεύσει μια μετάφραση του βιβλίου *Οι κριτικοί της εποχής μας και ο Malraux* από τον Paul Gaillard, έκδοση των αδελφών Garnier. Όμως, δεδομένων των συνθηκών, οι εκδότες θα ήθελαν να έχουν έναν πρόλογο από τον ίδιο τον Malraux, όπου θα μπορούσε να πει τι σκέφτεται για την όμορφη χώρα μας. Δεν τολμώ να γράψω απευθείας στον

Malraux, αλλά σκέφτηκα ότι ο κ. Pierre Emmanuel θα ήθελε να συμβάλει με την καλή του θέληση, για να παρέμβει ως προς τον André Malraux.

Δεν ξέρω αν το αίτημά μου έχει πιθανότητα επιτυχίας, αλλά πρέπει να ομολογήσω ότι ο Ηριδανός υπολογίζει πολύ σε αυτό. Γι' αυτό σε παρακαλώ να με κρατήσεις ενήμερο.

Σταματώ εδώ γιατί πρέπει να πάω για ψώνια.

Σε φιλώ πολύ.

38

[ΤΣΙΡΚΑΣ ΠΡΟΣ ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ]

15 Ίουν[ίου 1972]

Μαντώ, λίγο πιο σιγά, μη δέρνεις.²⁰³ Πρώτον, τί θέλεις ν'άλεγα; Ότι τὸ *ΠΑΛΙ* δὲν εἶναι γεροντοκόρη; Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι τὸ *TPAM* τὸ βγάζουν νέα παιδιά, ὅπως νέα παιδιά ἦταν ὅταν ἔγραφαν τὰ μανιφέστα τους καὶ βγάζανε τὰ περιοδικά τους οἱ Μπρετόν καὶ οἱ Αραγκόν²⁰⁴, ἐνῶ, ἐνῶ ἐμεῖς - - ἐσεῖς, ἂν προτιμᾶς, δὲν ἤμασταν οὔτε τότε, ἀλίμονο, πιά τόσο νέα παιδιά, ἐνῶ ἀπ' τὴν ἄλλη μεριά τὸ περιοδικό νεόφερνε γιὰ τὰ ἐλληνικὰ δεδομένα, μέσ' τὰ ὁποῖα καὶ μόνο μπορεῖς νὰ κρίνεις καὶ νὰ κατακρίνεις τὸν Σαββίδη, ἀντάλλαξαν ἐπιστολές κτλ., καὶ νὰ κάνω ὑπαινιγμὸ ἂν θᾶθελαν νὰ τοῦ βγάλουν τὰ ποιήματά του. Εὐτυχῶς τὸν σταμάτησα, γιατί φαντάσου νὰ τὸλεγα, καὶ ν'άλεγαν ὄχι - - πόσο θὰ πικραίνονταν. Τρίτον, στὴ συνέντευξη ποὺ διάβασες, εἶχα πεῖ πολλά γιὰ τὸ *ΠΑΛΙ* καὶ τὸ συγχωρεμένο τὸ Γιώργο.²⁰⁵ Μυστηριωδῶς, δὲν τᾶβαλαν. Ἀλλὰ τὸ γραφτὸ θὰ ὑπάρχει στὰ χέρια τοῦ νέου, ποὺ μοῦ πήρε τὴ συνέντευξη. Τέταρτον, δὲν «διετυμπάνισα»

²⁰³ Στο σημείο αυτό εντοπίζεται ένα κενό της επιστολογραφίας της Μ. Αραβαντινού με τον Σ. Τσίρκα. Συγκεκριμένα, φαίνεται να απουσιάζει ένα γράμμα της Μ. Αραβαντινού στο οποίο και απαντά με την επιστολή 38 ο συγγραφέας.

²⁰⁴ Louis Aragon (1897-1982) και André Breton (1896-1966): Γάλλοι ποιητές. Η γνωριμία τους το 1917 σε συνεργασία με τον Ph. Soupault οδήγησε στην ίδρυση της ομάδας «Littérature» και του ομώνυμου περιοδικού. Εδώ ο Σ. Τσίρκας αναφέρεται ενδεχομένως στα *Manifeste du surréalisme* (1924) και *Second manifeste du surréalisme* (1929), στα οποία ο Α. Breton εκθέτει τις βάσεις και τις πρακτικές για την εφαρμογή του νέου θεωρητικού κινήματος.

²⁰⁵ Ενδεχομένως αναφέρεται στον Γιώργο Μακρή (1923-1968), βασικό συνεργάτη του περιοδικού *Πάλι*, ο οποίος έγραψε το ιστορικό προγραμματικό σημείωμα του περιοδικού. Ο Γ. Μακρής υπήρξε ένας καινοτόμος μεταπολεμικός λογοτέχνης, ο οποίος ελάχιστα ενδιαφέρθηκε για τη δημοσίευση των γραπτών του κατά τη διάρκεια της ζωής του. Ποιήματα και πεζά του σώθηκαν χάρη στην προσπάθεια του Άγγελου Καράκαλου. Στις 31 Ιανουαρίου 1968, ο Γ. Μακρής αυτοκτόνησε πέφτοντας από την ταράτσα του σπιτιού του.

ποτέ ότι έβγαζα εγώ τὸ ΠΑΜΙ, τὸ πολὺ – πολὺ πὸ εἶπα ἦταν ὅτι ἤμουνα μέλος τῆς συντακτικῆς ἐπιτροπῆς. Ὅτι ἐξέδιδε τὸ ΠΑΜΙ ἦταν μιὰ ἀπ’ τὶς βλακεῖες πὸ ἐγραψε ὁ Νῆτσος²⁰⁶ ἀπὸ πλεονάζουσα ἀβρότητα. Πέμπτον, διαμαρτυρήθηκα προφορικά, καὶ τᾶπα μὲ κάμποσους ἀνθρώπους, πὸ συμφώνησαν ὅτι δὲ θὰ γινόταν τίποτα ἂν ἔβγαίνα νὰ κάνω ἐπίθεση στὸν Σαβ[βίδη],²⁰⁷ πὸ ἄλλωστε, μὴν ξεχνᾶς εἶναι κι ... ἐκδότης μου, μὲσω τῆς γυναίκας του.²⁰⁸ Τὰ πράματα, ὅπως βλέπεις, δὲν εἶναι τόσο ἀπλᾶ. Ἀλλὰ θάρθει ἕνας καιρὸς... Στὸ μεταξύ, οἱ νέοι τοῦ *TPAM* δικάζονται σήμερα.²⁰⁹ Ἄν τὴ γλυτώσουν, θὰ τὸ χρωστᾶνε σὲ διάφορα «μιλήματα» - - ὁ κύκλος τῆς Σαλονίκης εἶναι ὅπως ξέρεις πολὺ πιὸ στενὸς ἀπ’ τὸν ἐδῶ, κι αὐτὸ ἔχει τὰ καλὰ του καὶ τὰ κακὰ του. Λὲς πολλὰ σωστὰ πράματα στὸ γράμμα σου, ἀλλ’ εἶσαι κι ἄδικη. Κι αὐτὸ, νομίζω, ὀφείλεται στὸ γεγονὸς ὅτι εἶσαι μακριά, κι ἐνῶ ἀπ’ τὴ μιὰ μεριά σὲ βοηθάει νὰ βλέπεις τὰ πράγματα πιὸ καθαρά, ἀπ’ τὴν ἄλλη σὲ κάνει νὰ τὰ βλέπεις κι ἀφελέστερα ἀπ’ ὅ,τι πρέπει - - ὅπως ἀφελῶς θριαμβολογοῦσαν μερικοὶ γιὰ τὸ «Εἶμ’ ἕνας δραπέτης» μὲ τὸν Γιώργο Μαγκάκη, μέχρις ὅτου ἀντελήφθησαν τὸ μέγεθος τῆς βλακειᾶς, καὶ τὸ ἄκαιρο, γιὰ νὰ μὴν πῶ τίποτ’ ἄλλο, τοῦ ἐγχειρήματος. Ἐν’ αὐτὸ, ἡ ἀνυπομονησία τῆς ἀντίστασης ἐδῶ - - τὸ ξεσκήκωμα τῶν φοιτητῶν ὑπὸ στρατιωτικὸ νόμο, κ.ἄ. - - πὸ κατέληξε στὴ διάλυση τῶν διαφορῶν «εταιριῶν», ἔχουν δημιουργήσει μιὰ ἀσφυκτικὴ ἀτμόσφαιρα, καὶ τὸ μόνο πιά πὸ μπορεῖ κανεὶς νὰ ἐλπίζει εἶναι νὰ περισώσει ὅ,τι μπορεῖ ἀκόμα νὰ περισωθεῖ πρὶν [να] εἶναι πολὺ, πολὺ ἄργα, καὶ σ’ αὐτὸ τὸ πνεῦμα ἔγραψα τὸ ἄρθρο πὸ θὰ

²⁰⁶ Κώστας Νίτσος (1920-2015): δημοσιογράφος, μελετητὴς τοῦ θεάτρου. Εξέδιδε τὸ περιοδικὸ *Θέατρο* καὶ διετέλεσε ἀρχισυντάκτης καὶ διευθυντὴς τῆς εφημερίδας *Τα Νέα*.

²⁰⁷ Γιώργος Π. Σαββίδης (1929-1995): νεοελληνιστὴς φιλόλογος, κριτικὸς λογοτεχνίας, μεταφραστὴς, πανεπιστημιακός. Σπούδασε στὴ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν καὶ στὸ King’s College τοῦ Κέμπριτζ. Διετέλεσε διευθυντὴς τοῦ περιοδικοῦ *Ἀγγλοελληνικὴ Επιθεώρηση* (κατὰ τὴ Β’ περίοδο: 1953-1955), ἀρχισυντάκτης τοῦ περιοδικοῦ *Ὁ Ταχυδρόμος* καὶ συντάκτης στὶς εφημερίδες *Τὸ Βήμα* καὶ *Τα Νέα*. Εργάστηκε ὡς ἐκτακτὸς καὶ τακτικὸς καθηγητὴς τῆς Νεότερης Ἑλληνικῆς Φιλολογίας στὸ ΑΠΘ (μὲ τριετὴ διακοπὴ λόγῳ τῆς δικτατορίας ἀπὸ τὸ 1971) καὶ ὡς ἐπισκέπτης καθηγητὴς (1977-1984) στὴν ἐδρα «Γιώργος Σεφέρης» τοῦ Πανεπιστημίου Harvard. Επιπλέον, δίδαξε στὴ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Κρήτης, στὸ φιλολογικὸ σεμινάριο τοῦ ΜΙΕΤ, στὴν Εταιρεία Σπουδῶν Νεοελληνικοῦ Πολιτισμοῦ καὶ Γενικῆς Παιδείας καὶ στὴ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Κύπρου.

²⁰⁸ Λένα Σαββίδη: κριτικὸς κινηματογράφου καὶ συγγραφέας. Τὸ 1969 ἴδρυσε μαζί με τὸν Ἀλκη Αγγέλου τὸν εκδοτικὸ οἶκο Ερμῆς.

²⁰⁹ Τὸ περιοδικὸ *Τράμ* κυκλοφόρησε τὸν τέταρτο χρόνο τῆς δικτατορίας, ἀπὸ μιὰ ἐπιτροπὴ φοιτητῶν τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης σὲ τρεῖς περιόδους. Ἡ πρώτη αποτελοῦνταν ἀπὸ πέντε τεύχη, τὰ ὁποῖα κυκλοφόρησαν μεταξύ φθινοπώρου 1971 καὶ ἀνοιξῆς 1972, καὶ διεκόπη ἀτόμα. Αφορμὴ αποτέλεσε τὸ αντικαθεστωτικὸ δῆγημα τῆς Κ. Μητροπούλου «Ἡ περιπέτεια». Με τὴ βοήθεια τῆς Εκκλησίας ἠχούντα ἀσκήσε ποινικὴ δίωξη κατὰ τῆς ἐκδότριας Μ. Καρδάκου γιὰ τὴ δημοσίευση ἀσεων καὶ ἐπιβλαβῶν κειμένων ὅπως τὸ «Σώμα» τοῦ Η. Πετρόπουλου καὶ τὸ «Ὀνειρο» τοῦ Θ. Λιβεριάδη. Ἡ δίκη καλύφθηκε ἀπὸ τὰ περισσότερα ἐντυπα τῆς εποχῆς. Ἀναλυτικὰ γιὰ τὴν πορεία τοῦ *Τράμ* βλ. Ελισάβετ Ἀρσενίου, *Νοσταλγοὶ καὶ Πλαστοργοί. Ἐντυπα, κείμενα καὶ κινήματα στὴ μεταπολεμικὴ λογοτεχνία*, Τυπωθῆτω, Ἀθήνα, 2003, 380-386.

διαβάσεις. Είναι βέβαιο ότι θα μου τὸ προσάψουν πολλοί. Είναι βέβαιο ότι θα χαμογελάσουν χαιρέκακα μερικοί ἀπ’ τοὺς ἀντιστασιακούς, γνήσιους καὶ δημοκόπους, εἶναι βέβαιο ότι θ’ ἀπογοητευτοῦν πολλοὶ φίλοι, πού ἔχουν τὴν ἀπαίτηση νὰ βγαίνουν μαργαριτάρια κάθε φορά πού ἀνοίγω τὸ στόμα μου. Ἄς ποῦν, ἄς πεῖτε, ὅ,τι θέλετε. Ἐγὼ νομίζω ὅτι αὐτὴ τὴ στιγμή, ἐδῶ, ὄχι στὴ Γαλλία ἢ στὸν Καναδά, αὐτὰ εἶναι τὰ μόνα πού μπορεῖ κανεὶς νὰ πεῖ - - ἂν θέλει νὰ πεῖ κάτι, ἀντὶ νὰ σωπαίνει. Ἄλλ’ ὡς πότε θὰ σωπαίνει κανεὶς; Συμβαίνουν πολὺ περίεργα πράματα ἐδῶ. Πάρε λόγου χάρη τὴ Συνοδινοῦ. Ὁ Μυράτ τῆς ὑπέκλεψε τὴν Ἀγ[ία] Ἰωάννα τῶν Σφαγείων,²¹⁰ μὲ τὴ νομικὴ... βοήθεια τοῦ Κουμάντου²¹¹ - - πού εἶναι τώρα ἐξορία γιὰ τοὺς ἄλλους, γνωστούς λόγους. Ὁ Λαμπράκης πρότεινε στὴν Ἄννα νὰ τὴν πατρονάρει. Δὲ δέχτηκε. Ἀποτέλεσμα: πόλεμος στὴν Ἄννα πού βγαίνει στὸ Ἡρώδειο, καὶ ὕμνος στὸν... Μυράτ.²¹² Ἔχουμε, σοῦ λέω, διαλυθεῖ. Ἔχουν καταφέρει νὰ μᾶς διχάσουν, ἔτσι ὥστε νὰ μισοῦμε ὁ ἓνας τὸν ἄλλο, γιὰ νὰ ἀμβλύνεται τὸ μῖσος μας ἐναντίον τους. Ἐ, δὲ λέω πὼς μ’ αὐτὸ τὸ ἄρθρο - - γραμμένο ἄλλωστε στὸ γόνατο - - θὰ λύσω τὸ γλωσσικὸ πρόβλημα. (Θὰ γράψει ἡ Ἡρώ²¹³ ἓνα, σὲ συνέχεια τοῦ δικοῦ μου, γιὰ νὰ μὲ βγάλει λίγο ἀπ’ τὴ λούμπα, στὴν ὁποία ὁμολογουμένως ἔπεσα σὲ δύο - τρία σημεῖα), ἀλλά, τὸ μόνο πού μπορεῖ νὰ κάνει κανεὶς αὐτὴ τὴ στιγμή, εἶναι νὰ παραστήσει τὸ διαλλακτικὸ καὶ νὰ σώσει ὅ,τι μπορεῖ - - νὰ παρέμβει λ.χ. σὰν τρίτος, δῆθεν «ἀδέσμευτος», καὶ νὰ σώσει τὸ Ζάννα ἀπ’ τὴν φυλακὴ, στὴν ὁποία θὰ ξαναγυρίσει κανονικά σ’ ἓνα μῆνα, κάτι πού θὰ ἦταν τρομερό. Στὸ τέλος, θ’ ἀναγκαστῶ φαντάζομαι κι ἐγὼ νὰ φύγω - - καὶ θὰ μπορῶ νὰ δίνω ὁδηγίες ἀπὸ μακριὰ...

Πολλὰ φιλιὰ

[Στα δεξιά της πρώτης σελίδας :] Docteur L. Scebat service de cardiologie, 78 Rue de la Convention, Paris 15^e

²¹⁰ Ἡ *Ἁγία Ἰωάννα τῶν Σφαγείων* γράφτηκε ἀπὸ τὸν Γερμανὸ δραματουργὸ Bertolt Brecht. Στὴν Ελλάδα παρουσιάστηκε ἀπὸ τὸν θίασο τοῦ Δημήτρη Μυράτ καὶ τῆς Βούλας Ζουμπουλάκη, τὴ θερινὴ θεατρικὴ περίοδο τοῦ 1972.

²¹¹ Γεώργιος Κουμάντος (1925-2007): καθηγητὴς αστικοῦ δικαίου στο Καποδιστριακὸ Πανεπιστήμιο Αθηνῶν. Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Κατοχῆς ἀνέπτυξε ἀντιστασιακὴ δράση. Το 1960 ἔγινε υφηγητὴς αστικοῦ δικαίου στο Πανεπιστήμιο Αθηνῶν, θέση ἀπὸ τὴν ὁποία ἀπολύθηκε οκτὼ χρόνια ἀργότερα λόγω τῶν ἀντιδικτατορικῶν του φρονημάτων. Το 1972 ἐξορίστηκε λόγω τῆς συμμετοχῆς του στὴν Ἐταιρεία Μελέτης Ἑλληνικῶν Προβλημάτων.

²¹² Τὴ θερινὴ θεατρικὴ περίοδο τοῦ 1972 ἡ Ἄννα Συνοδινοῦ, ἐπειτα ἀπὸ πέντε χρόνια εθελούσιας σιγῆς, υποδύεται στὸ Ἡρώδειο τὴν Ἡλέκτρα στὸ ομώνυμο ἔργο τοῦ Σοφοκλή καὶ σε σκηνοθεσία τοῦ Θάνου Κωτσόπουλου.

²¹³ Ἐνδεχομένως αναφέρεται στὴν Ἡρώ Λάμπρου.

[ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ ΠΡΟΣ ΤΣΙΡΚΑ]

Paris septembre 1972

J'espère que tu es déjà de retour !

Des longues vacances !! Comment va ton travail ? Pas de signe de vie de la part du jeune cinéaste grec. J'ai le scénario toujours chez moi ! Peux-tu remettre la lettre pour Zannas à notre ami ? J'ai appris qu'il est aussi à Athènes et qu'il a bien travaillé et que les chapitres qu'il a finis sont merveilleux !!

Je t'embrasse,

Mando

Γιάννη,

συγχώρα μου την ενόχληση. Ήταν όμως μεγάλη ανάγκη, όπως θα καταλάβεις από το γράμμα... Κατάφερες να δουλέψεις, μπράβο. Έγώ όχι μεγάλα πράγματα, μέ ξέκαμε ή Πορτογαλία, πολύ άνθυγιεινό κλίμα, ωκεανικό!

Η τέχνη των θαλασσοπόρων ναι, όχι ο πολιτισμός! Une civilisation mercenaire.²¹⁴

Ο Ρ[ierre] Ε[mmanuel] σου στέλνει θερμούς χαιρετισμούς και περιμένει νέα σου. Η κουβέντα εκείνη στο σπίτι της Roselyne ξμεινε πάντα χωρίς απάντηση... και τελειώνει και ή χρονιά...και μπαίνομε στο 1973.

Άς εΐμαστε καλά και το ξύδι αυτή τη χρονιά πολύ άψύ και το κρασι στη Γαλλία ακριβό...

Φιλιά Μαντώ

Έχω συντριβεΐ με τὰ νέα του Ρόδη²¹⁵ και σε σκέφτομαι πολύ. Πολλά έγιναν τὸν τελευταίο χρόνο, πολλοὶ φίλοι πολύτιμοι χάθηκαν... Καὶ δὲν ἔχομε πολλοὺς γιὰ νὰ χάνονται ἔτσι.

30/9

R

5/10

²¹⁴ «Ένας πολιτισμός μισθοφόρων»

²¹⁵ Ο Ρόδης Ρούφος απεβίωσε στις 12 Οκτωβρίου 1972, έχοντας προσβληθεί από καρκίνο. Ενδεχομένως εδώ η Μ. Αραβαντινού να αναφέρεται σε νέα που έλαβε σχετικά με την υγεία του συγγραφέα.

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

Ελπίζω ότι έχεις πια επιστρέψει!

Πολύ μεγάλες διακοπές!! Πώς πηγαίνει η δουλειά σου; Ο νεαρός Έλληνας κινηματογραφιστής δεν έδωσε σημεία ζωής. Έχω πάντα το σενάριο σπίτι μου! Μπορείς να δώσεις το γράμμα για τον Ζάννα στον φίλο μας; Έμαθα ότι είναι κι αυτός στην Αθήνα και ότι δούλεψε καλά κι ότι τα κεφάλαια που τελείωσε είναι υπέροχα!!

Σε φιλώ Μαντώ.

40

[ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ ΠΡΟΣ ΤΣΙΡΚΑ]

Παρίσι: 20.6.[19]73

Πολύ αγαπητέ Γιάννη.

Ένα γρήγορο σημείωμα, ευχαριστώ πολύ για τὸ βιβλίο. Έκτακτο, μερικὰ τᾶξερα, μερικὰ ὄχι, ἡ Κατερίνα ἔκανε νομίζω καλὴ δουλ[ε]ιά προσεγμένη, δὲν τὰ διάβασα ἀκόμα ὅλα. Εἶσαι ἐσὺ εὐχαριστημένος; Βγήκαν καὶ τὰ *Κείμενα* στὸν Gallimard, ἔδωσα τὸν κατάλογο γιὰ νὰ σᾶς στείλουν ἀπὸ ἓνα, δυστυχῶς, ἀντίτυπο... Εἴμαστε 27 συγγραφεῖς ζωὴ νᾶχουμε. Ἀπὸ δυὸ θᾶκάνε 54. Τρελάθηκαν. Θυμήσου πὼς στοὺς συγγραφεῖς δίνουν μονάχα 6 ἀντίτυπα. Εὐτυχῶς τὸ βιβλίο καὶ οἱ μεταφράσεις καλές. Ἀρχίζει μὲ τὶς «Γάτες τοῦ Αἰ Νικόλα» καὶ τελειώνει μὲ τοὺς «Ἀσπάλαθους». Ὁ Mascolo ἦταν πολὺ ἐν τάξει. Ἐλπίζω, ἂν δὲν τῶλαβες ἀκόμα, νὰ τὸ λάβεις πολὺ γρήγορα. Ἐγραψα καὶ στὴ Νανά²¹⁶ πὼς θὰ λάβει κάποια ἀντίτυπα συγγραφέων, ποὺ δὲν ξέρω τὴ διεύθυνση...

Νομίζω πὼς γρήγορα θὰ ἰδωθοῦμε. Δὲν μὲ πιστεύεις ε; Φαίνεται πὼς θὰ γίνει. Κατεβαίνω νομίζω μὲ Δανιήλ, μὲ αὐτοκίνητο. Ἐχω χιλιάδες δουλειὲς στὴν Αθήνα. Ἀνανέωση διαβατηρίου καὶ ἔρευνα στὶς βιβλιοθήκες γιὰ τοὺς Ἕλληνες τοῦ James Joyce. Θὰ φτάσωμε, γύρω στὶς 23 τοῦ Ἰουλίου, ὁ Δανιήλ πάει Πύργο κι ἐγὼ ἀνεβαίνω Αθήνα μὲ Pulman στὴν Π[λατεία] Συντάγματος. Ἀκόμα δὲν τῶχω χωνέψει καλὰ καλὰ. Ἀλλὰ θὰ γίνει. Πόσο θὰ μείνω; Ἄ! Αὐτὸ «τὸ μέλλον ἄδηλον». Ἐσύ θᾶσαι προφανῶς στὴ Σκῦρο.

---

²¹⁶ Ἐννοεῖ τὴ Νανά Καλλιανέση.

Ἡ Joy ἐπίσης. Τί ἔγινε, μετακόμισε; Δὲν ξέρω διεύθυνσή της καθόλου οὔτε στὴν Ἀθήνα οὔτε στὴ Σκῦρο. Δὲν ξέρω ποῦ θὰ μείνω στὴν Ἀθήνα. Ἀποκλείω Ἡρὸ λόγω φλυαρίας, ἐδῶ στὸ Παρίσι μας τρέλανε. Δὲν ἀντέχω τέτοιες δοκιμασίες. Θᾶθελα νὰ σ' ἔβλεπα στὴν Ἀθήνα ἢ ποῦ ἄλλοῦ. Τὰ αἰσθήματα μπερδεμένα κι ἀξεκαθάριστα. Μεγάλη ἀναμονή καὶ κάποια ἀγωνία ποῦ τὴν κρύβω.

Φιλιά Μαντώ

Φιλιά Joy, Αντιγόνη, μικρόν καὶ φίλον

41

[ΤΣΙΡΚΑΣ ΠΡΟΣ ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ]

Πόρος 3 Ἰουλίου 1973

Ἀγαπητή μου Μαντώ,

δυσὸ λόγια βιαστικά, γιὰ νὰ μὴν περιμένεις ἀκόμα κι ἄλλο ἀπάντηση στὸ γράμμα σου. Βρίσκομαι στὸ Poros Workshop, στὸ σεμινάριο μελετῶν (Καβάφη κλπ.) γιὰ μιὰ βδομάδα. Ὕστερα ἐπιστρέφω στὴν Ἀθήνα, κι ἀπὸ ἐκεῖ κάπου θὰ βρῶ μιὰ τρύπα γιὰ νὰ γράψω τὸ μυθιστόρημα, που ὅλο ἀργεῖ.²¹⁷

Πῶς θὰ συναντηθοῦμε ὅταν θὰ ἔρθεις, ἀκόμα δὲν ξέρω, ἀλλὰ ὑπάρχει καὶ ... Θεός.

Ἡ Joy ἔφυγε ἀπὸ μέρες στὴ Σκῦρο. Ἡ διεύθυνσή της εἶναι: Χαρά Κουλεντιανοῦ, Παραλία, Σκύρος.

Ἐφυγε ἀπὸ τὴν Πατρ[ιάρχου] Ἰωακείμ, πῆγε στὴ Λουκιανοῦ [...], ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἐκεῖ φεύγει γιὰτὶ ὁ σπιτονοικοκύρης εἶναι τζαναμπέτης, τὸ ἀπέναντι σπίτι γκρεμίστηκε (γίνεται πολυκατοικία). Ἐβαλε ν' ἀναζητοῦν κάτι στὸ Παγκράτι ἢ Μετς, γιὰ νὰ κουβαλήσει τὰ πράγματά της, ὥσπου νὰ γυρίσει ὁ Μπεν κι ἐγκατασταθοῦν ἄλλοῦ.

Σου γράφω βιαστικά, μὲ συγχωρεῖς, workshop = κόλαση. Γράφε μου πάντα στὴ Δημητρέσσα. Θὰ γυρίσω σύντομα.

Σὲ φιλῶ Γιάννης

---

²¹⁷ Υπαινίσσεται τὴ συγγραφή του μυθιστορήματος *Ἡ Χαμένη Ἀνοιξη*, το οποίο τελικὰ ἐκδόθηκε το 1976.

[ΤΣΙΡΚΑΣ ΠΡΟΣ CLAUDIE MARX]²¹⁸

9 X [19]73

Carte à

Chère Claudie Marx,

Grâce à Mando, vue malheureusement trop peu, j'ai récupéré votre adresse.

Ceci n'est qu'un petit signe de reconnaissance.

Je garde précieusement le souvenir de cette délicieuse soirée chez vous.

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

Κάρτα προς

Αγαπητή Κλωντί Μαρξ,

Χάρη στη Μαντώ, την οποία δυστυχώς είδα πολύ λίγο, ξαναβρήκα τη διεύθυνσή σας.

Αυτό εδώ [το σημείωμα] δεν είναι παρά ένα μικρό σημάδι ευγνωμοσύνης. Κρατάω την πολύτιμη ανάμνηση εκείνης της υπέροχης βραδιάς που περάσαμε στο σπίτι σας.

---

²¹⁸ Το σημείωμα αυτό αποδίδεται στον Σ. Τσίρκα σύμφωνα με την αρχειοθέτηση του εξεταζόμενου στην παρούσα εργασία φακέλου του ΕΛΙΑ. Πιθανόν να δόθηκε προσωπικά στην Μ. Αραβαντινού προκειμένου να το μεταφέρει στη φίλη της ζωγράφο Claudie Marx.

ΑΧΡΟΝΟΛΟΓΗΤΕΣ ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ

1

[ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ ΠΡΟΣ ΤΣΙΡΚΑ]

Ίδου λοιπόν ή Citrate de Bétaine – 3 φορές την ήμέρα, εἶναι καλὸ καὶ ἐπιτρέπει ἀρκετὲς παρασπονδίες σὲ ὄ,τι ἀφορᾷ τὸ κρασάκι καὶ τὸ φαγάκι (Ἔτσι ὑποκοριστικὰ νὰ μὴ μᾶς πέφτουν βαριά)

Μαντώ

[Στην πίσω πλευρά της σελίδας:] Λεία 7058567

2

[ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ ΠΡΟΣ ΤΣΙΡΚΑ]

Κυριακή 18

Γιάννη,

Δὲν ἀπάντησα ἀμέσως στὸ γράμμα. Πολλὰ προβλήματα. Ἡ ὑγεία μὲ προδίδει καθημερινά. Ἐκεῖ πού νομίζω πὼς πάω καλύτερα, ξαναπέφτω στὸ βάθος τοῦ πηγαδιοῦ, αὐτὸ ἐδῶ καὶ δυὸ μῆνες, δηλαδή καὶ παληότερα, ὅμως ὄχι σ' αὐτὴ τὴν ἔνταση καὶ τὴν ἀπελπισία. Μιὰ ἀγωνία πού δὲν ἔχει τέρμα, πού ὅλα μπαίνουν στὴν μπαλάντζα, πού ὅλο βγαίνει νὰ χρωστάω, νὰ μὴν ἔχω κάνει τίποτα... Νὰ εἶμαι ἓνα τίποτα, ἓνα μεγάλο λάθος. Ἡ ποίηση στὸ πιὸ κρίσιμο σημεῖο... Ἡ σιωπή, αὐτὴ πού δὲν εἶναι τῆς λύτρωσης, τὸ écrasement total²¹⁹ καὶ ἄντε πάλι λίγο καλύτερα. Καὶ τρεῖς μέρες οὐδέτερες καὶ ξανά στὸν λαβύρινθο. Ἀκόμα τὸ πρᾶγμα μένει στὸ ἐπίπεδο τοῦ χῶρου τῆς ANIMA.²²⁰ Ὅμως καταλαβαίνω πὼς ἡ διαδρομὴ ὡς τὸν χῶρο τοῦ μοναχοῦ γίνεται ὅσο πάει καὶ

---

²¹⁹ «ἀπόλυτη σύνθλιψη»

²²⁰ «ψυχής»

συντομότερη. Έκεί παλεύω να διατηρηθεῖ στὸν κάτω χῶρο. Ἄμα ἀρχίζει νὰ πειράζει τὴ σκέψη, τότε θᾶναι πολὺ πολὺ ἄσχημα.

Ἐπειτα εἶναι ἡ μοναξιά, μιὰ μοναξιά ποὺ τὴν ἔκλεισα καλά, χρόνια τώρα, καὶ τώρα ἔρχεται καὶ ζητάει λογαριασμούς, μονάχα λογαριασμούς. Ἀβεβαιότητα, ἀνασφάλεια (πέθανε ἡ γιαγιά τῆς Claudie καὶ δὲν ἔχω σπίτι). Ἀκόμα βρίσκομαι σ' ἓνα κενὸ οἰκονομικὸ, δὲν ξέρω ἂν θ' ἀνανεωθεῖ ἡ ὑποτροφία... Ὑπάρχουν πραγματικὰ αἷτια, ὑπάρχει ὅμως πιὸ πολὺ ὁ ψυχικὸς χῶρος.

Αὐτὰ φτάνουν τὴν ἀγωνία σὲ ὀξύτητα καὶ ἀδιέξοδα καὶ τότε ἀνεβαίνει ἡ πίεση στὰ 22. Βέβαια φάρμακα, γιατροί, ψυχίατροι... Ὅμως δὲν τελειώνουν. Συγχώρα μοῦ αὐτὴ τὴν κλαψούρα. Σκέφτομαι πῶς, καὶ ἂν ἀνανεωθεῖ ἡ ὑποτροφία, εἶναι πολὺ λίγη γιὰ ν' ἀντιμετωπιστεῖ καὶ σπίτι...

Ἀλλὰ ἐκεῖνο ποὺ ὑποπτεύομαι εἶναι πῶς οἱ οἰκονομικὲς καὶ τεχνικὲς δυσκολίες, ναὶ ὑπάρχουν, ὅμως δὲν ἔχω ἀντιστάσεις, αὐτὸ ἦταν ποὺ μὲ κρατοῦσε, ποὺ μ' ἔκανε νὰ δουλεύω, ν' ἀντιδρῶ, νὰ σκέφτομαι, νὰ κάνω τὸ φιλμ, νὰ ὑπάρχω. Αὐτὸ τὸ κέντρο ἔχει τρωθεῖ, ἔχει ἐξασθενήσει, καὶ ἐκεῖ παλεύω νὰ τὸ στήσω κάπως ὀρθιο. Τέλος ὅμως, γιὰ ἄλλα ξεκίνησα νὰ σοῦ γράψω καὶ ν' ἀπαντήσω στὸ γράμμα σου σχετικὰ μὲ Θανάση.

1/ Στὸν Pierre Emmanuel θὰ γράψεις cher Pierre Emmanuel, γιατί εἶστε συνάδελφοι, γιατί ἔχετε τὴν ἴδια ἡλικία καὶ γιατί, καθὼς γνωρίζεις, ἔτσι γράφονται ἐδῶ οἱ λιτεράτοι, αὐτὸ εἶναι τὸ ἔθιμο.

Τὸ πρόβλημα ὅμως εἶναι τὸ ἄλλο, σχετικὰ μὲ τὸν Θανάση. Ὁ Θανάσης ἔχει πάρει τὴ Ford καὶ ἐγὼ δὲν τὸ ἤξερα, ὅταν ἔκανα τὰ διαβήματα, οὔτε ὁ Γιοχάνες, οὔτε ὁ Θανάσης μοῦ τὸ εἶπε.²²¹ Σὲ τέτοιες περιπτώσεις ἡ Ford ἀποτελεῖ ἓνα ἐμπόδιο, γιατί Γιάννη μου καὶ ἡ association, ποὺ διευθύνει ὁ Pierre καὶ ὁ Stone²²² ποὺ γνώρισες, τὴ μεγάλη βοήθεια τὴν παίρνουν ἀπ' τὴ Ford καὶ τὰ ἄλλα εἶναι ἄλλα κονδύλια, διαφορῶν grivés²²³ κύκλων. Λοιπὸν τί θὰ γράψεις; Θ' ἀγνοήσεις τὸ γεγονός; Ἐγὼ τί θὰ κάνω; Εἶμαι ὑποχρεωμένη

---

²²¹ Ἴσως πρόκειται γιὰ τὸν Θανάση Βαλτινὸ (1932-), ὁ ὁποῖος τὸ 1971 ἔλαβε ὑποτροφία τοῦ Ἰδρύματος Ford «για νὰ ἀφοσιωθεῖ στο συγγραφικὸ του ἔργο καὶ εἰδικὰ γιὰ τὴν ἀποπεράτωση δυο μυθιστορημάτων» ὅπως ἀνέφερε ἡ σχετικὴ ἀπόφαση. βλ. Κωστής Δανόπουλος, «Σχόλια καὶ κρίσεις γιὰ τὰ πρῶτα κείμενα τοῦ πεζογράφου Θανάση Βαλτινοῦ», Γ' Συνέδριο τῆς Ευρωπαϊκῆς Εταιρείας Νεοελληνικῶν Σπουδῶν.

²²² Shepard Stone: υπῆρξε δημοσιογράφος τῶν *New York Times* καὶ συνδεδετικὸς κρῖκος μεταξὺ τῶν Congress for Cultural Freedom καὶ Ford Foundation, τοῦ ὁποῖου διετέλεσε διευθυντὴς διεθνῶν υποθέσεων ἀπὸ τὸ 1954.

²²³ «ιδιωτικῶν»

νά τὸ πῶ, θὰ δικαιολογηθῶ βέβαια καὶ θὰ καταλάβουν, θὰ μὲ πιστέψουν, εἶμαι μακρὰ δὲν τῶξερα.²²⁴ Ὁ Θανάσης, δὲν τὸ γράφει, οὔτε στὸ curriculum vitae.²²⁵

Ἐλπίζω, λέω μονάχα ἐλπίζω, ἂν ἔρθει ἐδῶ ὁ Θανάσης, ἂν μπορεῖ κι ἔχει σπίτι καὶ ὅταν εἶναι ἐδῶ θὰ ξαναμιλήσω, περιορίζοντας τὸ αἶτημα σὲ μιὰ μικρὴ βοήθεια. Καταλαβαίνεις Γιάννη, πῶς γίνονται αὐτὰ τὰ πράγματα καὶ πόσο τσιγκούνικες γίνονται αὐτὲς οἱ institutions²²⁶ σὲ κάποιες περιπτώσεις, ἄσε ποὺ νομίζουν πῶς οἱ Ford οἱ ἐλληνικές εἶναι ἕνας πακτωλὸς κι ἀπὸ κεῖ καὶ πέρα ὁ συγγραφέας βάζει τὸ καπέλο του στραβὰ καὶ χαιρετάει. Μοῦ τὸ εἶπαν ἤδη: «Τί θὰ κάνομε τότε μὲ τοὺς Τσέχους; Αὐτοὶ οὔτε Ford οὔτε τίποτα, καθηγητὲς Πανεπιστημίου ὁδοκαθαριστές, συγγραφεῖς γνωστοὶ θυρωροὶ ἐργοστασίων». Τί νὰ πῶ σ' αὐτὰ Γιάννη; Πῶς νὰ ἐπιμένω; Ἐσὺ τί λες;

Σὲ φιλῶ καὶ περιμένω γράμμα σου.

Μαντῶ.

P.S. Φοβᾶμαι πῶς θὰ τὸ ξέρουν ἤδη, τώρα χτύπησε τὸ τηλέφωνο, ἦταν ἡ Roselyne. Θέλει νὰ μὲ δεῖ γιὰ τὸ θέμα τοῦ φίλου, ποὺ τοὺς ἔχω μιλήσει. Οἱ κατάλογοι τῆς Ford κυκλοφοροῦν σ' ὅλες τὶς institutions!!

---

²²⁴ Ἡ Μαντῶ Αραβαντινοῦ ἐπιχορηγήθηκε μεταξύ ἄλλων ἀπὸ τὸ ἴδρυμα Ford, προκειμένου νὰ ολοκληρώσει τὴ μελέτη τῆς γιὰ *Ta ελληνικά του James Joyce*. Στὴν Ελλάδα τὸ ἴδρυμα Ford ἐμφανίστηκε τὸ 1958 καὶ ξεκίνησε τὴ δράση του χρηματοδοτώντας κρατικούς φορεῖς καὶ ἐπειτα ἰδιώτες, οἱ ὁποῖοι διαδραμάτιζαν σημαντικό ρόλο στὴν πολιτιστικὴ ζωὴ τῆς χώρας. Ὅπως οἱ International Association for Cultural Freedom καὶ Fondation pour une entraide intellectuelle Européenne, ἐτσι καὶ τὸ ἴδρυμα Ford λειτουργοῦσε κάτω ἀπὸ τὴν ομπρέλα τῆς CIA, ἡ ὁποία χρηματοδότησε πληθώρα ὀργανισμῶν τὴν περίοδο τοῦ Ψυχροῦ Πολέμου, προκειμένου νὰ μετριάσει τὴν ἐπίδραση τοῦ κομμουνισμοῦ στὴν Εὐρώπη. Ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ ἀνάμιξη τῆς Μ. Αραβαντινοῦ σὲ αὐτὸ τὸν κύκλο υποτροφιῶν καὶ γνωριμιῶν, ὅπως προκύπτει ἀπὸ ἀναφορὲς στὴν παρούσα ἀλληλογραφία. Αξίζει ἐπίσης νὰ σημειωθεῖ ὅτι στα ἀρχεῖα τοῦ International Association for Cultural Freedom στὸ τμήμα τῆς Ἀλληλογραφίας, κουτί 311 καὶ φάκελο 8, ἐντοπιζοῦνται ἐπιστολὲς τῆς ἀπὸ τὸ 1969 ἕως τὸ 1972. Γιὰ μιὰ ἀναλυτικὴ παρουσίαση τῆς δράσης τῶν προαναφερθέντων ἰδρυμάτων καὶ ὀργανισμῶν βλ. Frances Stonor Saunders, *The Cultural War, The CIA and the world of Arts and Letters*, The New Press, New York, 2000 καὶ γιὰ τὴ σχέση τοῦ ἰδρύματος Ford μὲ τὴν ἐλληνικὴ διανόηση βλ. Δ. Θ. Ἐλευθερίου, «Τὸ σκοινὶ τῆς διανόησης καὶ ἡ θηλειὰ τῆς Φορντ», *Ἀνοιχτὸ Θέατρο* (1972): Λιλὴ Ζωγράφου, «Ἀνοιχτὴ ἐπιστολὴ πρὸς τοὺς ἐπιχορηγοῦμενους ἀπὸ τὸ ἴδρυμα Φορντ», *Pandërma*, 2: Φ. Δ. Φραγκόπουλος, «Μία ἀποψη γιὰ τὸ ἴδρυμα Φορντ», *Προσανατολισμοί*, 11 (1973): Ζηνοβία Λιαλιούτη, *Ὁ «ἄλλος» Ψυχρὸς Πόλεμος. Ἡ ἀμερικανικὴ πολιτιστικὴ διπλωματία στὴν Ελλάδα, 1953-1973*, Πανεπιστημιακὲς Ἐκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 2019 καὶ Χρῆστος Μάης, «Ἐσφαίρες ἀπὸ ζάχαρη»: τὸ ἴδρυμα Φορντ κατὰ τὴ Δικτατορία τῶν Συνταγματαρχῶν», *Marginalia*, 11 (2020).

²²⁵ «βιογραφικὸ σημεῖωμα»

²²⁶ «ἰδρύματα»

[ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ ΠΡΟΣ ΤΣΙΡΚΑ]

Joy bonjour,

all this material is for our friend. Please, give that to him and the poem as well!!

Love Mando

ULTIMA VERBA²²⁷

Je ne reverrai pas ta rive qui nous tente,
France ! hors le devoir, hélas ! J'oublierai tout.
Parmi les éprouvés je planterai ma tente
Je resterai proscrit, voulant rester debout.

J'accepte l'âpre exil, n'eût-il ni fin ni terme,
Sans chercher à savoir et sans considérer
Si quelqu'un a plié qu'on aurait cru plus ferme,
Et si plusieurs s'en vont qui devraient demeurer.

Si l'on n'est plus que mille, eh bien, j'en suis ! Si même
Ils ne sont plus que cent, je brave encore Sylla;
S'il en demeure dix, je serai le dixième;
Et s'il n'en reste qu'un, je serai celui-là !

---

²²⁷ Ο Victor Hugo (1802-1885) υπήρξε Γάλλος συγγραφέας, ποιητής και ηγέτης της γαλλικής ρομαντικής σχολής. Το 1845 ξεκίνησε την πολιτική του σταδιοδρομία, κατά την οποία πραγματοποίησε παρεμβάσεις σε θέματα πολιτικά, που αφορούσαν το ευρύτερο ευρωπαϊκό πλαίσιο. Σε ό,τι αφορά την πολιτική κατάσταση της Γαλλίας, κατήγγειλε στην Εθνοσυνέλευση τις φιλοδοξίες του Ναπολέοντα Β΄ και αποπειράθηκε να οργανώσει την αντίσταση μετά το πραξικόπημα, γεγονός που τον οδήγησε στην εξορία (1851-1870). Η ποιητική του συλλογή *Les châtiments* (1853), στην οποία ανήκει το ποίημα «Ultima Verba», είχε ως στόχο την πολιτική δράση του Ναπολέοντα Γ΄. Η παράθεση των συγκεκριμένων στίχων από την Μ. Αραβαντινού φαίνεται να εξυπηρετεί έναν παραλληλισμό, με βάση τον οποίο η πολιτική κατάσταση της Ελλάδας κατά τη δικτατορία αντιστοιχεί με εκείνη που επικρατούσε στη Γαλλία κατά την περίοδο διακυβέρνησης του Ναπολέοντα Γ΄. Φαίνεται, λοιπόν, ότι η ίδια η ποιήτρια όντως αυτοεξόριστη στο Παρίσι ταυτίζεται με τις πολιτικές σκέψεις του επίσης εξόριστου τότε V. Hugo, που δήλωνε πως παρά την απόσταση από την χώρα του δεν παύει να αντιστέκεται στο τυραννικό καθεστώς. Άλλωστε και η ίδια η Μ. Αραβαντινού επιτέθηκε στο δικτατορικό καθεστώς των συνταγματάρχων, με τη δημοσίευση της ποιητικής συλλογής *Γραφή Γ΄*.

Victor Hugo

He wrote that when he was on the other side of the channel (between England and France) at the time of his senile. As you see there are different positions. Honorables and defendables both!

M.A

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ²²⁸

Καλημέρα Joy,

όλο αυτό το υλικό είναι για τον φίλο μας. Σε παρακαλώ να του το δώσεις μαζί με το ποίημα!!

Με αγάπη Μαντώ

Η ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ ΛΕΞΗ

Δε θα ξαναδώ ποτέ πια την ακτή σου, που μας βάζει σε πειρασμό, Γαλλία! Εκτός από το καθήκον, δυστυχώς, θα ξεχάσω τα πάντα. Ανάμεσα σ' αυτούς που δοκιμάζονται θα στήσω τη σκηνή μου, θα μείνω αποκηρυγμένος, καθώς θέλω να μείνω όρθιος. Δέχομαι την πικρή εξορία ακόμα κι αν δεν θα είχε ποτέ τέλος ή όριο, χωρίς να ψάξω να μάθω και χωρίς να εξετάσω αν κάποιος άλλος λύγισε, κάποιος που θα τον θεωρούσαν πολύ πιο γενναίο από μένα. Κι αν πολλοί έφυγαν, πολλοί που θα έπρεπε να είχαν παραμείνει δεν εξετάζω, λοιπόν, δέχομαι την πικρή εξορία. Κι αν δεν είμαστε πια παρά μόνοι χίλιοι, λοιπόν, εγώ είμαι με αυτούς. Ακόμα κι αν αυτοί δεν είναι παρά μόνο εκατό εγώ ακόμα τολμάω να αντιμετωπίσω με γενναιότητα τον Σύλα. Ακόμα κι αν μείνουν δέκα θα είμαι ο δέκατος κι αν δεν μείνει παρά μόνο ένας, εγώ θα είμαι αυτός ο ένας.

---

²²⁸ Η μετάφραση του αποσπάσματος από το ποίημα «Ultima verba» του V. Hugo παρατίθεται σε μορφή πεζού, καθώς στάθηκε αδύνατο να εντοπισω έγκυρη ελληνική μετάφραση του ποιήματος.

Το έγγραψε όταν βρισκόταν στην άλλη όχθη του καναλιού (μεταξύ Αγγλίας και Γαλλίας) σε μεγάλη ηλικία. Όπως βλέπεις υπάρχουν διαφορετικές θέσεις. Αξιοσέβαστες και υπερασπίσιμες και οι δύο.

M.A

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι – ΙV

I. ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ J. LACARRIÈRE ΚΑΙ Α. KOTZIA

1

[JACQUES LACARRIÈRE ΠΡΟΣ ΜΑΝΤΩ ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ]²²⁹

Paris, le 4/XII/[19]68

Chère Mando Aravandinou,

Je vous remercie de votre lettre et de tout ce que vous m'écrivez. Comme je pars après-demain en voyage pour environ un mois et demi, je n'ai pas le temps nécessaire de vous répondre très longuement, mais je voulais vous parler d'un certain nombre de choses dès maintenant.

En ce qui concerne l'article du *Monde*, il faut vous dire deux choses. La première est que cet article est le premier d'une série de trois articles consacrés à la littérature contemporaine en Grèce et que, malheureusement, cela n'a pas été indiqué dès celui-ci. Les autres paraîtront plus tard (je ne les ai pas encore écrits) mais je puis vous dire dès à présent qu'ils contiennent précisément la plupart des noms que vous signalez et que je connais depuis longtemps. Particulièrement, en ce qui concerne Tsirkas, il était hors de question de lui consacrer quelques lignes. Je lui consacrerai le maximum de ce qu'on me permettra dans le *Monde*, dès mon retour de voyage, c'est-à-dire, j'espère une page entière consacrée à sa trilogie. A ce sujet, j'aimerais si vous voyez Tsirkas, que vous lui disiez cela. Ce n'est pas un oubli, c'est une omission volontaire, pour pouvoir lui réserver une page entière dans deux ou trois mois. Par ailleurs je m'occupe à présent de l'édition de son œuvre en France. Mais pour cela, il faut qu'il soit d'accord. La traduction de sa trilogie pose des problèmes difficiles mais, si je ne le fais pas moi-même, ce qui est probable car j'ai beaucoup de travail personnel à faire (il faut bien de temps en temps que j'écrive moi aussi mes livres) je peux trouver ici une personne susceptible de le traduire vraiment. Demandez-lui s'il est d'accord pour me laisser m'occuper de cela, étant entendu que cette offre, comme pour tout ce que j'ai fait jusqu' à présent pour les

---

²²⁹ Η συγκεκριμένη επιστολή εντοπίστηκε στον φάκελο 8 και υποφάκελο 38.5, από τον οποίο προκύπτει το σύνολο της αλληλογραφίας που περιλαμβάνεται στην παρούσα εργασία, και αποδιδόταν στον Σ. Τσίρκα. Ωστόσο βάση εσωτερικών κριτηρίων κρίνεται ορθό να αποδοθεί στον Jacques Lacarrière.

autres auteurs, comme, Vassilikos, Plascovitis, etc... est entièrement bénévole. Je ne fais pas [les] choses que par amour et strictement pour cela. Il y a actuellement à Paris une personne qui possède ses textes-Mme. Yvonne Gauthier-mais je ne suis pas sûr de ses talents de traductrice. S'il peut, qu'il m'adresse un mot à partir du 15 Janvier, pour me dire ce qu'il compte faire.

La seconde chose concernant l'article du *Monde*, c'est que, de toute façon, les choix que je peux faire sont des choix personnels. Je ne suis pas un helléniste professionnel ni patenté, je ne présente pas de panorama ou d'anthologie mais des textes d'auteurs que j'aime ou que j'estime intéressants à tel ou tel titre et rien d'autre. En d'autres termes, je ne suis pas Mr Mirambel.²³⁰ Ces choix sont présentés comme tels. Libre à quiconque aime d'autres auteurs ou d'autres textes de le faire de son côté. Pour Embericos [sic], par exemple, je connais très bien son œuvre, j'en ai traduit moi-même des passages importants il y a dix ans. Mais c'est un poète, à mes yeux, même s'il écrit en prose et c'est pourquoi il n'avait pas sa place dans le jeune roman grec.

Pour les *Lettres Nouvelles*, je dois vous dire que, en accord avec Nadeau, j'ai pris en main toute la partie prose. J'ai fait un sommaire, qui est maintenant terminé. J'ai écrit à Nanos pour le lui dire. C'est lui, par contre, qui a l'entière responsabilité du choix des poèmes. De toute façon, quels que soient les textes choisis, c'est Nadeau qui se réserve en dernier lieu le droit de juger ce qu'il publie ou ne publie pas, ce qui [est] normal, puisque c'est lui l'éditeur.²³¹ Mais je serais heureux de prendre connaissance de ce que vous avez établi pour ce numéro. Parmi les auteurs choisis, figurent ceux que vous mentionnez : Ioannou, Coumandaréa, Tsirkas (un chapitre d'*Ariane*), Hatzis (un extrait de *La fin de notre petite ville*), Politis (un extrait de *Chez Hatzifrangou*), Skinas, Cheimonas, Frangias, etc... Tous sont entièrement inédits en français, ce qui permettra

---

²³⁰ André Mirambel (1900-1970): Γάλλος γλωσσολόγος, νεοελληνιστής και πανεπιστημιακός. Υπήρξε μαθητής του Γ. Ψυχάρη, τον οποίο και διαδέχτηκε στην έδρα της École Nationale des Langues Orientales Vivantes. Υπήρξε θερμός φιλέλληνας, με αξιοσημείωτη προσφορά στη μελέτη της νέας ελληνικής γλώσσας. Παράλληλα με το επιστημονικό του έργο προέβαλε τη νεοελληνική λογοτεχνική παράδοση στον γαλλόφωνο κόσμο.

²³¹ Αναφορικά με την αφιερωμένη στην ελληνική λογοτεχνία έκδοση του περιοδικού *Lettres Nouvelles* ο Ν. Βαλαωρίτης σημειώνει «Ο Λακκαριέρ κι εγώ οργανώνουμε στα 1968-1969 ένα ειδικό τεύχος για την ελληνική ποίηση και πεζογραφία στις *Λετρ Νουβέλ (Lettres Nouvelles)*, που έδωσε το έναυσμα για μεταφράσεις ποιημάτων του Ελύτη σε περιοδικά και μικρές εκδόσεις στη Γαλλία. Κι αυτό ακόμα το τεύχος δεν έκανε μεγάλη εντύπωση στη Γαλλία. Μόνον ο Ρομπέρ Λεβέκ με συνεχάρη για την Εισαγωγή μου στην ελληνική ποίηση» βλ. Ν. Βαλαωρίτης, *Μοντερνισμός, πρωτοπορία και Πόλι*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1997, 57.

de constituer une présentation susceptible de décider par la suite certains éditeurs à publier l'oeuvre complète. C'est dans cet esprit que j'ai constitué ce sommaire, en pensant aux lecteurs et éditeurs français, avant tout.

Je termine ici cette lettre un peu hâtive. Ne vous formalisez pas si vous n'avez plus de nouvelles pendant quelques semaines. Je serai en voyage, comme je vous l'ai dit (en U.R.S.S.). Passez un hiver aussi heureux que possible et à bientôt ; j'espère, de vos nouvelles.

P.S. Connaissant la susceptibilité de certains auteurs, vous pouvez p[as] faire état de cette lettre en ce qui concerne *Les Lettres Nouvelles* et *le Monde*. Mais, pour ce dernier, c'est une lutte continuelle pour obtenir 10 ou 20 lignes de plus. Ne croyez pas, là non plus, que je dispose à ma guise des colonnes du *Monde* !

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

Παρίσι, 4/12/[19]68

Αγαπητή Μαντώ Αραβαντινού,

Σας ευχαριστώ για το γράμμα σας και για όσα μου γράφετε. Επειδή φεύγω μεθαύριο ταξίδι για περίπου ενάμιση μήνα δεν έχω το χρόνο για να σας απαντήσω εκτενώς, αλλά θα ήθελα να σας μιλήσω για ορισμένα πράγματα από τώρα.

Όσον αφορά το άρθρο της εφημερίδας *Le Monde*, πρέπει να σας πω δυο πράγματα. Αρχικά, ότι αυτό το άρθρο είναι το πρώτο από μια σειρά τριών άρθρων, αφιερωμένων στη σύγχρονη ελληνική λογοτεχνία και πως δυστυχώς αυτό δεν σημειώθηκε από το πρώτο κιόλας άρθρο. Τα υπόλοιπα άρθρα θα δημοσιευτούν αργότερα, δεν τα έχω γράψει ακόμα, αλλά μπορώ να σας πω από τώρα ότι περιέχουν τα περισσότερα ονόματα που μου αναφέρατε και τα οποία γνωρίζω από καιρό. Ειδικότερα, σε ό,τι αφορά τον Τσίρκα, αποκλειόταν να του αφιερώσω μόνο μερικές γραμμές, θα του αφιερώσω όσο το δυνατόν περισσότερο μού επιτρέπει η εφημερίδα *Le Monde*, μόλις επιστρέψω από το ταξίδι μου, ελπίζω μια ολόκληρη σελίδα αφιερωμένη στην τριλογία του. Ως προς αυτό το θέμα θα ήθελα, αν δείτε τον Τσίρκα, να του το πείτε. Δεν είναι ότι

το ξέχασα, είναι ότι παρέλειψα εσκεμμένα να το βάλω για να μπορέσω να του αφιερώσω μια ολόκληρη σελίδα σε δύο τρεις μήνες. Εξάλλου ασχολούμαι τώρα με την έκδοση του έργου του στη Γαλλία, αλλά γι' αυτό πρέπει κι εκείνος να είναι σύμφωνος. Η μετάφραση της τριλογίας του θέτει δύσκολα προβλήματα, αλλά αν δεν την κάνω εγώ ο ίδιος, πράγμα που είναι πιθανό, γιατί έχω πολλή προσωπική δουλειά να κάνω (πρέπει πότε πότε να γράφω και εγώ τα βιβλία μου), μπορώ να βρω εδώ έναν άνθρωπο ικανό να τον μεταφράσει αληθινά. Ρωτήστε τον αν είναι σύμφωνος να μ' αφήσει να ασχοληθώ μ' αυτό. Εννοείται ότι αυτή η πρόταση, όπως όλα όσα έχω κάνει ως τώρα για τους άλλους συγγραφείς, όπως ο Βασιλικός, ο Πλασκοβίτης κλπ., είναι εντελώς αφιλοκερδής. Δεν κάνω κάτι, παρά μόνο από αγάπη και αυστηρά γι' αυτό. Αυτή την εποχή υπάρχει στο Παρίσι μια γυναίκα, η Υβόννη Γκωτιέ, η οποία έχει τα κείμενά του, αλλά δεν είμαι σίγουρος για τις μεταφραστικές της ικανότητες. Αν μπορεί, ας μου στείλει έστω μια λέξη μετά τις 15 Ιανουαρίου, για να μου πει τι έχει σκοπό να κάνει.

Το δεύτερο πράγμα που αφορά το άρθρο της εφημερίδας *Le Monde*, είναι ότι οι επιλογές που μπορώ να κάνω είναι προσωπικές. Δεν είμαι επαγγελματίας ελληνιστής, ούτε διπλωματούχος, δεν παρουσιάζω ένα πανόραμα ή μια ανθολογία, αλλά κείμενα συγγραφέων, τους οποίους αγαπώ και θεωρώ ενδιαφέροντες, για τον ένα ή τον άλλο λόγο. Με άλλα λόγια δεν είμαι ο κύριος Mirambel. Αυτές οι επιλογές παρουσιάζονται ως δικές μου. Ελεύθερος ο καθένας, που αγαπά άλλους συγγραφείς ή κείμενα, να το κάνει κι αυτός απ' την πλευρά του. Ως προς τον Εμπειρικό, για παράδειγμα, γνωρίζω πολύ καλά το έργο του. Μετέφρασα εγώ ο ίδιος σημαντικά αποσπάσματα, πριν 10 χρόνια. Αλλά είναι ποιητής στα μάτια μου, ακόμα κι αν γράφει σε πεζό λόγο. Γι' αυτό δεν είχε θέση στο νέο ελληνικό μυθιστόρημα.

Όσο για το περιοδικό *Lettres Nouvelles*, οφείλω να σας πω ότι, σε συνεννόηση με τον Nadeau, ανέλαβα όλο το τμήμα που αφορά την πεζογραφία. Έκανα έναν κατάλογο, τον οποίο τώρα ολοκλήρωσα. Έγραψα στον Νάνο, για να του το πω. Άλλωστε, εκείνος έχει την απόλυτη ευθύνη για την επιλογή των ποιημάτων. Έτσι κι αλλιώς, όποια κι αν είναι τα κείμενα που επιλέγουμε, ο Nadeau κρατά για τον εαυτό του το δικαίωμα να κρίνει, στην τελική φάση, τι δημοσιεύει ή δεν δημοσιεύει, πράγμα που είναι φυσικό, δεδομένου ότι είναι ο εκδότης. Θα ήμουν, ωστόσο, ευτυχής να μάθω τι σχεδιάσατε εσείς για αυτό το τεύχος. Ανάμεσα στους συγγραφείς που έχουν επιλεγεί, φαίνονται αυτοί που μου αναφέρατε: ο Ιωάννου, ο Κουμανταρέας, ο Τσίρκας (ένα

κεφάλαιο από την *Αριάγνη*, ο Χατζής (ένα απόσπασμα από *Το τέλος της μικρής μας πόλης*), ο Πολίτης (ένα απόσπασμα από το *Στου Χατζηφράγκου*), ο Σχινάς, ο Χειμωνάς, ο Φραγκιάς κλπ... Όλοι είναι εντελώς ανέκδοτοι στα γαλλικά, πράγμα που θα μας επιτρέψει να φτιάξουμε μια παρουσίαση, ικανή να πείσει ορισμένους εκδότες να δημοσιεύσουν ολόκληρο το έργο τους. Με αυτό το πνεύμα έφτιαξα αυτή τη σύμπτυξη, σκεπτόμενος τους Γάλλους αναγνώστες και εκδότες πάνω απ' όλα.

Τελειώνω εδώ αυτό το γράμμα, που είναι λίγο βιαστικό. Μην παραξενευτείτε αν δεν έχετε καθόλου νέα μου τις επόμενες εβδομάδες καθώς θα βρίσκομαι ταξίδι, όπως σας είπα, (στη Σοβιετική Ένωση). Περάστε έναν όσο το δυνατόν πιο ευτυχισμένο χειμώνα και εύχομαι να συναντηθούμε σύντομα. Ελπίζω να έχω νέα σας.

Υ.Γ. Γνωρίζοντας την ευθιξία ορισμένων συγγραφέων σας ζητώ να μην κοινοποιήσετε αυτό το γράμμα, που αφορά το περιοδικό *Lettres Nouvelles* και την εφημερίδα *Monde*. Ως προς την τελευταία [εφημερίδα] είναι ένας συνεχής αγώνας για να αποκτήσει κανείς δέκα είκοσι γραμμές παραπάνω. Μη νομίζετε ότι εγώ έχω στη διάθεσή μου τις στήλες της εφημερίδας *Le Monde!*

2

[ΚΟΤΖΙΑΣ ΠΡΟΣ ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ]

Athènes le 1er juillet 1971
Madame Mado Aravantinou
14, rue de Quatrefages
Paris Ve

Chère Mado,

En vue de la publication par les Editions Gallimard en traduction d'un volume de pièces choisies de nos recueils *Dix-huit Textes* et *Nouveaux Textes* parus à Athènes en juillet 1970 et février 1971 respectivement, nous vous donnons par cette lettre notre représentante mandat d'approuver et signer tout accord préliminaire et/ou définitif relatif à cette publication.

Veillez déposer la présente auprès des Editions Gallimard et garder la copie ci-incluse, également signée, à tels frais que de droit et accepter, chère Mado, avec nos remerciements pour vos bons offices, l'assurance de notre amitié empressée

Pour les éditeurs de "18 TEXTES" et "NOUVEAUX TEXTES"

Alexandros Kotzias

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

Αθήνα 1^η Ιουλίου 1971

Αγαπητή Μαντώ,

Ενόψει της δημοσίευσης από τις εκδόσεις Gallimard σε μετάφραση ενός τόμου επιλεγμένων κειμένων από τα συλλογικά μας έργα *Δεκαοκτώ Κείμενα* και *Νέα Κείμενα*, που δημοσιεύτηκαν στην Αθήνα τον Ιούλιο του 1970 και τον Φεβρουάριο του 1971 αντίστοιχα, σας δίνουμε με αυτή την επιστολή εντολή, ως εκπρόσωπό μας, να εγκρίνετε και να υπογράψετε οποιαδήποτε προκαταρκτική ή και τελική συμφωνία σχετικά με αυτή τη δημοσίευση.

Παρακαλούμε να καταθέσετε αυτή την επιστολή στις εκδόσεις Gallimard και να φυλάξετε το συνημμένο αντίγραφο, επίσης υπογεγραμμένο, με οποιοδήποτε κόστος εσείς συμφωνήσετε και να αποδεχτείτε, αγαπητή Μαντώ, με τις ευχαριστίες μας για την υποστήριξή σας, την διαβεβαίωση της φιλίας μας.

Για τους επιμελητές των *18 Κειμένων* και των *Νέων Κειμένων*

Αλέξανδρος Κοτζιάς

[ΚΟΤΖΙΑΣ ΠΡΟΣ ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ]

Les Editeurs

Des Dixhuit Textes

& des Nouveaux Textes

Athènes

Le 12 juillet 1971

EXPRESSE

Madame Mado Aravantinou

14, rue de Quatrefages

Paris Ve

Notre chère Mado,

Merci pour ta lettre concernant la marche de la publication chez Gallimard. Tout semble marcher à merveille et nous t'en félicitons.

Nous avons examiné avec l'attention dûe la liste des auteurs choisis pour faire inclure à cette anthologie. Nous sommes parfaitement d'accord sauf peut-être sur le détail suivant : Nous remarquons que le nom de Spiros Plascovitis est cité deux fois tandis que celui de Ménis Coumandaréas est cité avec un point d'interrogation. Nous pensons qu'il ne serait pas équitable de donner deux textes d'un même auteur et courir le risque de laisser dehors un autre. Veuillez par conséquent faire dire aux amis de chez Gallimard que nous aimerions voir un texte de notre cher Plascovitis, et plus précisément son essai sur Séféris, afin d'être sûrs que le texte de Coumandaréas serait aussi inclus.

Nous te prions de nous tenir au courant et accepter avec nos remerciements nos salutations bien fraternelles.

Pour les Editeurs

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

Οι επιμελητές
των *Δεκαοχτώ Κειμένων*
& των *Νέων Κειμένων*
Αθήνα
Εξπρές

12 Ιουλίου 1971

Αγαπητή μας Μαντώ,

Ευχαριστούμε για την επιστολή σου σχετικά με την πρόοδο της δημοσίευσης στον εκδοτικό οίκο Gallimard. Όλα φαίνεται να λειτουργούν θαυμάσια και σε συγχαίρουμε γι' αυτό.

Εξετάσαμε προσεκτικά τη λίστα των συγγραφέων που επιλέχθηκαν να συμπεριληφθούν σε αυτή την ανθολογία. Συμφωνούμε πλήρως, εκτός ίσως από την ακόλουθη λεπτομέρεια: Παρατηρούμε ότι το όνομα του Σπύρου Πλασκοβίτη αναφέρεται δύο φορές, ενώ το όνομα του Μένη Κουμανταρέα αναφέρεται με ερωτηματικό. Σκεπτόμαστε ότι δεν θα ήταν δίκαιο να παρουσιάσουμε δυο κείμενα από τον ίδιο συγγραφέα και να διατρέξουμε τον κίνδυνο να παραλείψουμε έναν άλλον. Σε παρακαλούμε, λοιπόν, να μεταφέρεις στους φίλους, στον εκδοτικό οίκο Gallimard, ότι θα θέλαμε να δούμε ένα κείμενο του αγαπητού μας Πλασκοβίτη και, ειδικότερα, το δοκίμιο του για τον Σεφέρη, ώστε να είμαστε βέβαιοι ότι θα συμπεριληφθεί και το κείμενο του Κουμανταρέα.

Σε παρακαλούμε να μας κρατήσεις ενήμερους και να δεχτείς μαζί με τις ευχαριστίες μας τους πολύ αδελφικούς χαιρετισμούς μας.

για τους επιμελητές

II. ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ ΜΑΝΤΩΣ ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ²³²

ΜΑΝΤΩ ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ

Ο σύγχρονος κόσμος και η δημιουργική φαντασία

Μετάφραση: Αντρέας Παγουλάτος

Oh wearsome condition of humanity
Born under one law, to another bound:
Vainly begot, and yet forbidden vanity;
Created sick, commanded to be sound:
What meaneth nature by these diverse laws?
Passion and reason, self-division cause.²³³

(Fulke GREVILLE)

Ο ελισαβετιανός ποιητής, που η ύπαρξή του βρίσκεται σε σύγκρουση με το περιβάλλον του, βρίσκει την απάντηση σ' αυτήν την ερώτηση στους συμπατριώτες του, όταν απαντούν με την ίδια αμηχανία:

A grief without a pang, void, dark, and dear,
A Stifled, drowsy, unimpassioned grief,
Which finds no natural outlet, no relief,
In word, or sigh, or tear²³⁴

(COLERIDGE, Dejection)

και

---

²³² Πρόκειται για τη μετάφραση της ανακοίνωσης της Μ. Αραβαντινού με τίτλο «Le monde moderne et l'imagination créatrice», που διαβάστηκε στο Roigny-La-Forêt, τον Οκτώβριο του 1970. Η μετάφραση ανήκει στον Ανδρέα Παγουλάτο και δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Μανδραγόρας*, 22-23 (1999) (βλ. επιστολή 3, υποσημείωση 36).

²³³ [Σημείωση του μεταφραστή:] Αχ ανυπόφορη κατάσταση της ανθρωπότητας/Που γεννιέσαι κάτω από έναν νόμο και μ' έναν άλλο δένεσαι./Που μάταια δημιουργείσαι, και σου απαγορεύεται η ματαιοδοξία· Που φτιάχνεσαι άρρωστη και σου ζητάνε να έχεις υγεία./Τι να θέλεις να πεις φύση μ' αυτούς τους αντίθετούς σου νόμους;/Πάθος και λογική, σου προκαλούν ένα ρήγμα βαθύ.

²³⁴ [Σημείωση του μεταφραστή:] Μια θλίψη χωρίς πόνο, κενό, σκοτάδι και μελαγχολία/Μια ναρκωμένη, μισοκομισμένη, απαθής θλίψη./Που δε βρίσκει φυσική διέξοδο, ή ανακούφιση./Με λέξεις, αναστεναγμούς ή δάκρυα.

«Man is the only animal aware of the difference between what things are, and what things they ought to be»²³⁵

(W. H. Auden).

Λόγια που κάνουν τη μοναξιά πιο πικρή, τη δυσκολία της ζωής πιο έντονη. Είτε για την παιδική ηλικία, τον έρωτα, την ομορφιά, την έλλειψη επικοινωνίας κι ανταλλαγής, πρόκειται πρώτα απ' όλα για χαμένους παραδείσους που βρίσκονται ήδη πιο μακριά από την Ινδία και την Κίνα (Baudelaire). Τα λόγια αυτών των συγγραφέων είναι μια φλογερή μαρτυρία για τη μοναξιά και την απελπισία, για τον αιώνιο αγώνα του ποιητή με το κοινωνικό, πολιτικό και υπαρξιακό του περιβάλλον: ο ποιητής, περιπλανώμενος και ξεριζωμένος, βρίσκεται απόβλητος μέσα σ' έναν κόσμο αποσπασματικό, χωρίς πίστη ούτε κέντρο, χωρίς δεσμούς και σύνδεση, μες σ' έναν κόσμο μιζέριας και απάτριδων. Αντί για την υποσχεμένη γιορτή, έχει μπρος στα μάτια του τη σκληρότητα, την ανοησία και την παγκόσμια παραφροσύνη της ανθρωπότητας, κοινό και καθημερινό θέαμα. Μπροστά σ' ένα τέτοιο θέαμα, νικιέται αναπόφευκτα από την ίδια την πολυπλοκότητα της φύσης του, παράλυτος και ανίκανος να βρει το δρόμο του. *Δεν είμαι πια στον κόσμο*, φωνάζει ένα ον που έπαψε να είναι ένα εγώ· *Είμαστε έξω από τον κόσμο*, αντηχεί η ίδια φωνή. Γιατί να ξεγελιόμαστε με αυταπάτες; Όταν όλα λείπουν, δεν απομένει παρά ο θάνατος, ή τότε;

Να βυθιστείς στο βάθος του γκρεμού, Κόλαση ή Ουρανός,
τι σημασία έχει;

Στο βάθος του Αγνώστου για να βρεις το καινούργιο!

(BAUDELAIRE, Το ταξίδι)

Το Αγνωστο! Αλλά ακόμη μια υπόσχεση, η ελπίδα ίσως ενός *αλλού* που δύσκολα το φανταζόμαστε. Εκεί πηγαίνει ο ποιητής με όλη την δύναμη της απελπισίας. Γιατί η ποίηση είναι η εμπειρία και η ίδια η περιπέτεια, δε δημιουργείται παρά με τεράστιους κινδύνους. Μπροστά στη λευκή σελίδα, μέσα στην ηρεμία του δωματίου του,

---

²³⁵ [Σημείωση του μεταφραστή:] «ο Άνθρωπος είναι το μόνο ζώο μ' επίγνωση της διαφοράς ανάμεσα στο πώς είναι τα πράγματα, και στο πώς θάπρεπε νάναι [sic]».

δημιουργώντας κάθε φορά έναν κόσμο που προηγείται από τον κόσμο, αδράχνοντας τις λέξεις της τύχης για να τις κάνει τις πρώτες λέξεις μιας καινούργιας και πρώτης καταγωγής, ποιητής γεννά και γεννιέται, σκοτώνει και σκοτώνεται. «Το γράφω αυτό στο νεκροκρέβατό μου», φωνάζει η φωνή του ανώνυμου ποιητή που αργότερα θα γίνει ο Λωτρεαμόν. Κάθε συγγραφέας – αναγνώστης, κάθε αναγνώστης – συγγραφέας γνωρίζει τι σημαίνουν η αναζήτηση και η ανακάλυψη μιας λέξης: μιας λέξης ποίησης αυτής καθαυτής, μιας λέξης τόσο δυνατής που θα μπορούσε ίσως «να μεταμορφώσει τη γη», λέει ο Ρίλκε, μιας λέξης που περιέχει εμπειρία, κίνδυνο, αίσθηση και που εκφράζει τις κοινές φαντασιώσεις. «Ο Φοίβος πεθαίνει έφηβος, αλλά ο Φοίβος ήταν ένα όνομα, για ό,τι δεν μπορεί να ονομαστεί ποτέ» (Wallace Stevens).

Αυτό έχει πολλές φορές ειπωθεί και επαναληφθεί. Είναι ίσως η θαυμάσια εικόνα μιας προσωπικής νεύρωσης ή, στην καλύτερη των περιπτώσεων, το γεγονός της φαντασίας του ποιητή. Αλλά – κι αυτό επίσης έχει συχνά ειπωθεί – οι ατομικές στάσεις και οι συμπεριφορές δεν περιορίζονται πάντα στο ίδιο το άτομο: είναι συχνά ενδεικτικές για πολύ πιο μεγάλες και γενικές προοπτικές. Σαν ο οποιοσδήποτε, ο ποιητής σαν άτομο ζει σε συγκεκριμένο κόσμο και χρόνο, μέσα σε μια οργανωμένη κοινωνία – ήταν ήδη έτσι στην εποχή της αρχαϊκής πόλης. Εδώ και πάρα πολύ καιρό δεν κινείται πια στους κόλπους μιας ειδυλλιακής φύσης, αλλά εξελίσσεται στο εσωτερικό μιας αντίφασης. Εδώ και πολύ καιρό ο ποιητής ζει μέσα σ' ένα σύγχρονο, άρα απαιτητικό κόσμο, τραυματικό και στερητικό (η λέξη «σύγχρονος» μην έχοντας εδώ τη σημασία που της δίνει ο Ρεμπώ). Υπήρχε πάντα κάπου ένας σύγχρονος κόσμος, σε μια δεδομένη στιγμή (ένας κόσμος που αφορούσε τον ποιητή, και τον αφορούσε, αφού, άλλωστε, απομακρυνόταν από αυτόν, για να δει καλύτερα, για να καταλάβει καλύτερα, για να καταμαρτυρήσει καλύτερα, και πολύ συχνά για να καταδικάσει το χάσμα που μεγαλώνει ανάμεσα στον ποιητή και την κοινωνία «αυτήν την κοινωνία, όπου οι ποιητές είναι σχεδόν όμηροι» (Francis Ponge).

Στο βάθος, η ποίηση διατείνεται ότι είναι το διάλειμμα του σύμπαντος: έτσι τ' αντικαθιστά όλα, αντιτίθεται σε όλα, ξαναοργανώνει, αναβαθμίζει. Γίνεται «η κραυγή του πνεύματος που στρέφεται στον εαυτό της, πραγματικά αποφασισμένη να συντρίψει τις τροχοπέδες της» (A. Breton, *Σημειώσεις για την ποίηση*). Εδώ βρίσκεται η πηγή κάθε

ποίησης άξιας του ονόματός της. Αυτή η βίαιη και αυθεντική κραυγή του πνεύματος, γίνεται κίνδυνος για την Εξουσία και το Κράτος, που δεν μπόρεσαν ποτέ και δεν μπορούν να συμφιλιωθούν με την ποίηση: απ' αυτή τη σύγκρουση γεννιέται πρώτα η εξέγερση, που μπορεί να φτάσει ώς τα όρια της ανθρώπινης κατάστασης, κι έπεται το κριτικό πνεύμα, που θα γίνει η γόνιμη ανησυχία της ποιητικής διαδικασίας. Είτε είναι στην εποχή των σάγκας είτε στην αρχαία Ελλάδα, τη Ρώμη, την Κίνα, είτε οπουδήποτε, ανώνυμοι ή επώνυμοι ποιητές δεν έκαναν παρά να απεικονίζουν την ανησυχία, την απουσία ανάπαυλας του πνεύματός τους και της καρδιάς τους μπροστά στην τάξη των πραγμάτων:

*Δημιούργησες τους ανθρώπους για να γεμίσουν, σαν τα ψάρια, τη θάλασσα;
(Ύμνος του Κατακλυσμού, πινακίδες της Νινευή)*

Αυτό το κριτικό πνεύμα κάνει την ποίηση, στα μάτια της Εξουσίας και του Κράτους, κόρη εξεγερμένη, αδιάλλακτη, επαναστάτρια: ελεύθερη. Αλλά η επαναστατική διαδικασία της αναπτύσσεται μέσα στις κατοικίες τις πιο σιωπηλές και τις πιο κρυφές του ατόμου – δημιουργού, όπως και στους τόπους τους κρυμμένους και άγνωστους του ατόμου – αναγνώστη αφού, κατά τον McNeice, ο ποιητής «is not the loudspeaker of society, but something much more its conscience and its critical faculty».²³⁶ Στα μάτια της εξουσίας, που έξω από την ίδια δεν αναγνωρίζει καμία αρχή, η ποίηση είναι αναρχική: η Εξουσία θέλει, αλλά δεν μπορεί να τη βάλει σε τάξη. Κάθε φορά που προσπάθησε να το κάνει, τ' αποτελέσματα ήταν καταστροφικά για την ποίηση πρώτα, για την Εξουσία μετά. Από τα εγκώμια σε λατινικά και σε ελληνικά, τις απολογίες των ηγεμόνων και τους πανηγυρικούς του Μεσαίωνα, το αποτέλεσμα ήταν πάντα το ίδιο: η ποίηση πεθαίνει, εκτός και αν, για να γλυτώσει, δε γίνεται απειλή για τον ηγεμόνα. Είναι που η ποίηση, χρησιμοποιώντας τα όλα, δε χρησιμοποιεί τίποτε ούτε κανέναν. Είναι άρα ανατρεπτική από μόνο το γεγονός της ύπαρξής της και αποκαλύπτει όλα τα ψέματα της Εξουσίας, όποια κι αν είναι αυτή. Ξεσκεπάζει και κάνει κριτική, και γι' αυτό οφείλει να μείνει ελεύθερη: αν όχι, γίνεται το ανώνυμο πλήθος του μύθου του Άντερσεν, που θαυμάζει και χειροκρότει το όμορφο ένδυμα του αυτοκράτορα, ενώ ο ρόλος της είναι αυτός του παιδιού που φωνάζει: «Ο αυτοκράτορας είναι γυμνός!». Για να φωνάζει ότι ο

---

²³⁶ [Σημείωση του μεταφραστή:] «δεν είναι το megáφωνο της κοινωνίας, αλλά κάτι πολύ περισσότερο η συνείδησή της και η κριτική της ικανότητα».

αυτοκράτορας είναι γυμνός, καμία στράτευση δεν είναι απαραίτητη, εκτός από αυτή της ποίησης, αν η ποίηση είναι η ελευθερία να τα λες όλα: «Ένας μονάχα στίχος αρκεί για να συντρίψει την άναρθρη βοή των χειροκροτημάτων» (H. M. Enzensberger).

Η παρουσία της είναι άρα επικίνδυνη. Γι' αυτό κάθε Εξουσία, από πάρα πολύ καιρό, ζητάει από την ποίηση να γίνει ένα απλό μέσο που θα μπορούσε να χρησιμοποιήσει όπως θέλει, κατά τα συμφέροντα των θεών της πόλης. (Κι όμως, όπως η πολιτική Εξουσία, η ποίηση, στις απαρχές της, ισχυρίζεται ότι είναι θεϊκής καταγωγής: η κοινή καταγωγή τους βρίσκεται μέσα στο μύθο.) Σε κάθε περίπτωση, πρέπει οι ήρωες να εξυμνούνται (μονάχα η ποίηση μπορεί να τους σώσει από τη λήθη, προβάλλοντας τη δόξα πάνω τους· μπορεί να διαιωνίσει ό,τι είναι φθαρτό· η ειρωνεία είναι απαράδεκτη· δεν πρέπει να δημιουργηθούν κίνδυνοι για τη νεολαία, ούτε ν' αφηθούν ελεύθερα τα αποχαλινωμένα πάθη: είναι γνωστές αρχές, που διατυπώθηκαν στην Ελλάδα εδώ και περισσότερα από δύο χιλιάδες χρόνια. Οι επιβλαβείς άνθρωποι εξορίζονται, τα έργα τους απαγορεύονται, λογοκρίνονται, πετσοκόβονται.

Ο Κλεισθένης ιδρυτής της αθηναϊκής δημοκρατίας, αποκτώντας την εξουσία στο τέλος του VI αιώνα, θέσπισε την νομοθεσία που εξασφάλιζε τη λειτουργία αυτού του πνευματικού όπλου. Είχε καταλάβει ότι η ποίηση, μέσα από το θέατρο, έκφραζε την κοινή επιθυμία του λαού, τον βοηθούσε να ξεπεράσει τους φόβους του, να δει τα όνειρά του πραγματοποιημένα. Για να χρηματοδοτεί το θέατρο, η καινούργια δημοκρατία επέβαλλε τις *χορηγίες* στους πλούσιους πολίτες. Ο Ηρόδοτος μας διηγείται πως λειτούργησε αυτό το όπλο. Ο ποιητής και δραματουργός Φρόνιχος δικάστηκε και καταδικάστηκε, όλα τ' αγαθά του δημεύτηκαν, κινδύνεψε να εξοριστεί. Το έγκλημά του; Είχε γράψει την τραγωδία *Μιλήτου άλωσις*, σε τρία μέρη, στην οποία θύμιζε στους πολίτες «τα δεινά που είχαν υποφέρει»: «το κοινό ξέσπασε σε δάκρυα». Η *Μιλήτου άλωσις* ήταν πρώτα απ' όλα μια φλογερή μαρτυρία για τις ωμότητες που διέπραξαν οι Πέρσες, αλλά ήταν επίσης μια καταγγελία των Αθηναίων αριστοκρατών, οι οποίοι είχαν επιτύχει ορισμένα χρόνια προηγουμένως ν' αφαιρέσουν τη στρατιωτική βοήθεια που είχε παραχωρήσει η Αθήνα στην εξεγερμένη Ιωνία, για να κατευνάσουν την Περσία και να κερδίσουν την υποστήριξή της στον πολιτικό τους αγώνα ενάντια στους δημοκράτες. Ο ποιητής είχε πει την αλήθεια ξεσκεπάζοντας και κάνοντας κριτική στην Εξουσία, και

γινόταν περισσότερο ευάλωτος, επειδή απευθυνόταν άμεσα στη συνείδηση του θεατή, χωρίς να χρησιμοποιήσει το μύθο. Δίνοντας, μέσα από την ποίηση και τη γλώσσα, μια αληθινή ζωγραφική των παθών, ο Φρύνιχος πέτυχε να διεγείρει τις φαντασιώσεις του κοινού, να αυξήσει τους φόβους του, να ξεσηκώσει βίαια τις συνειδήσεις των μεν εναντίον των δε, πράγμα που είναι επικίνδυνο για την Εξουσία, ακόμα και όταν ονομάζεται Δημοκρατία.

Αυτά τα γεγονότα συνέβησαν στην αρχή του VIου π.Χ. αιώνα. Οι αντίστοιχες φιλοσοφικές αρχές διατυπώθηκαν από τον Πλάτωνα, έναν αιώνα αργότερα, πάντα στην Αθήνα. Αυτές τις αρχές, η Αθήνα δεν ήταν η μόνη που τις χρησιμοποίησε. Την ακολούθησαν όλα τ' αρχαία ή σύγχρονα Κράτη, θεοκρατικά ή τεχνοκρατικά: «...Να πράγματα ακόμα [...] που δεν πρέπει να επιτρέψουμε την αφήγησή τους: [...] ότι ο τάδε Ήρωας μπορούσε να έχει το θράσος να διαπράξει φρικτές πράξεις και ιεροσυλίες [...]. Να υποχρεώσουμε μάλλον τους ποιητές να δηλώσουν, [...] ότι αυτά δεν ήταν το έργο αυτών των ηρώων, [...] να τους εμποδίσουμε επίσης να πείθουν τη νεολαία μας ότι οι Θεοί γεννούν το κακό και ότι οι ήρωες δεν αξίζουν σε τίποτε καλύτερα από τους ανθρώπους.» (*Πολιτεία*, 391, d).

Τα παθήματα του Φρυνίχου χρησίμευσαν σαν μαθήματα σ' ένα μεγάλο αριθμό ποιητών. Ο Αισχύλος ήταν ο πρώτος που επωφελήθηκε: κατάφερε να φτάσει στην καρδιά των πραγμάτων και των ανθρώπων χωρίς να συγκρουστεί άμεσα με την Εξουσία και το Κράτος, «που εναντίον τους η τέχνη είναι τόσο αδύναμη» (*Προμηθεύς δεσμώτης*). Η Μιλήτου άλωσις ήταν μια νίκη της ποίησης, ή μάλλον του ελεύθερου πνεύματος της ποίησης, αν η ποίηση είναι «η ελευθερία να τα λες όλα» και αν ο ρόλος του ποιητή είναι «να εξυμνεί ό,τι ονομάζει». Αλλά ήταν ιδίως η προβολή ενός όπλου και των πολλαπλών κινδύνων που παρουσίαζε αυτό το όπλο όταν έμπαινε στην υπηρεσία της Εξουσίας.

Από τον Κλεισθένη στις μέρες μας, με μια τρομακτική κανονικότητα, ακόμα και στις πιο ελεύθερες χώρες, δεν περνά μήνας που η Εξουσία, οπλισμένη με φιλοσοφικές αρχές, να μη δικάζει την ποίηση, σύμφωνα με τις διδαχές του Πλάτωνα. Για να πούμε την αλήθεια, αυτή η δίκη δεν έπαψε ποτέ. Η ποικιλία των ενοχοποιημένων ή γραμμένων στη μαύρη λίστα έργων, δείχνει ότι δεν κρίνουμε αυτό ή εκείνο το έργο, αλλά γενικά την

ποίηση. Τίποτε δε δείχνει πως η δίκη θα έχει ένα τέλος. Χωρίς σταματημό τα ίδια λόγια ανταλλάσσονται ανάμεσα στον κατηγορο και την υπεράσπιση, χωρίς σταματημό συνηγορούμε μπροστά στα δικαστήρια. Και χωρίς σταματημό, κάπου στη γη, ένας Φρόνιχος δικάζεται, καταδικάζεται και στέλνεται στην εξορία, συχνά χωρίς δίκη.

Και ο ποιητής τι οφείλει να κάνει;

Να κατέχει τις ικανότητες, την ευφυΐα, τις αρετές ενός μάγου, και τον ίδιο του το δόλο; Να γίνει ένας Πρωτέας έτοιμος σε κάθε ευκαιρία να μεταμορφωθεί σε άλογο, σε φλόγα, σε ηχητικό χείμαρρο, σε μεγάλο δένδρο, σε λοφίο; Το μόνο του όπλο είναι η γλώσσα, μαζί με όλα όσα αυτή περιέχει: τις πολυλειτουργικότητες των μύθων, τα σύμβολα, τις αλληγορίες, τις αφαιρέσεις, όλα. Όλα τα μέσα είναι καλά για να φτάσουμε στην καρδιά των πραγμάτων και των ανθρώπων. Δύσκολος δρόμος, μόλις ιχνογραφημένος, γεμάτος τρύπες και παγίδες: τέτοια είναι η περιπέτεια του πνεύματος και της ποίησης.

Αλλά μες σ' αυτήν την περιπέτεια, υπάρχουν στιγμές, όπου κάθε δόλος, κάθε αλληγορία, κάθε σύμβολο, κάθε μύθος, όλες οι μεταμορφώσεις του Πρωτέα γίνονται αδύνατες: είναι οι στιγμές, όπου όλες οι ικανότητες εκμηδενίζονται, όπου το τυφλωμένο βλέμμα δε βλέπει τίποτε, δεν καταλαβαίνει τίποτε. Η δυνατότητα σωτηρίας από τον φανταστικό κόσμο ή αυτόν του ονείρου δεν είναι πια δυνατή. Πρέπει να θέλεις να ονειρεύεσαι και να ξέρεις να ονειρεύεσαι, λέει ο Μπωντλέρ· αλλά συμβαίνει ο ποιητής να μη θέλει και να μην μπορεί πια να ονειρευτεί. Πώς τότε να διατηρήσει τη διαύγεια του βλέμματος, όταν το βλέμμα δεν είναι βλέμμα εξαιτίας του φόβου που βασιλεύει; Πώς ν' αφήσει πίσω του γεγονότα όταν αυτά ετοιμάζουν το θάνατο του πνεύματος; Ζούμε τότε βυθισμένοι σε μίαν αδιαπέραστη νύχτα, όπου βασιλεύει η σύγχυση και όπου χάνεται η σημασία των πραγμάτων, Είναι η πιο αληθινή από τις νύχτες, νύχτα απελπισίας κι αδυναμίας. Είναι η στιγμή, όπου η Εξουσία κλείνει όλες τις πόρτες της πόλης και φυλακίζει τα άτομα... Τίποτε δε θα κάνει να το καταλάβουμε καλύτερα απ' ό,τι μια προσωπική μαρτυρία.

Είχε περάσει σχεδόν χρόνος που δεν είχα κοιτάξει τα χαρτιά μου.²³⁷ Κάθε μέρα καθισμένη μπροστά στο παράθυρό μου, παρακολουθώ τις αλλαγές του φωτός πάνω στο ίδιο τοπίο, αλλά κανένα τοπίο δεν μπορούσε πια να με βοηθήσει. Στη διάρκεια αυτής της περιόδου, η μόνη μου πνευματική τροφή ήταν ο παράνομος τύπος και οι ξένες εφημερίδες. Τηλεφωνήματα, πιο συχνά ανώνυμα, με πληροφορούσαν για την τύχη των φίλων στη φυλακή, ή – κι αυτό ήταν το οδυνηρό – για τη σύλληψη κάποιων άλλων, την εξαφάνιση κάθε ίχνους. Το διάβασμα των πολιτικών κειμένων και οι αφηγήσεις ανθρώπων που βασανίστηκαν και δραπέτευσαν είχαν γίνει μια αληθινή ψύχωση. Επιπλέον, άρχιζα ν' αναγνωρίζω τους αστυνομικούς με πολιτικά, την περπατησιά, το βλέμμα τους, το δήθεν τους χαμόγελο, αυθάδες και οικείο. Τους έβλεπα παντού: στο θυρωρό, στα καφενεία. Με κοίταγαν επίμονα. Ανέβαιναν και κατέβαιναν το δρόμο, χάνονταν... ξανάρχονταν. Μια μέρα, με χαιρέτησαν. Ένιωσα να παραλύω τόσο πολύ που δεν μπορούσα να απαντήσω, αλλά, λίγο αργότερα, ένα απόγευμα, τους ανταπέδωσα το χαιρετισμό τους. Από τότε, χαιρετιόμαστε άψογα... Μετά από έξι μήνες, ο φόβος άρχισε να εκλογικεύεται. Επιχείρησα την οργάνωση των αμυντικών μου μέσων. Ονειρευόμουν: Ήταν ένα γκρίζο όνειρο, θαμμένο μέσα σ' ένα τεράστιο κενό.

Ιανουάριος 1068. Εδώ και εννιά μήνες, δε δούλευα πια το βιβλίο μου *Γραφή Γ'*. Ξανάρχισα να κοιτάζω τα χαρτιά μου. Στο διάβασμά τους, δεν ένιωθα καμιά αντίδραση. Την επομένη, τα ξαναπήρα. Έσβησα το ρήμα *dice*, έτσι γραμμένο μες στο ελληνικό κείμενο. Για περισσότερο από τρεις εβδομάδες, δεν έκανα παρά να διορθώνω – ας πούμε καλύτερα, να σβήνω – το ρήμα *dice* και ό,τι το θύμιζε. Ελευθέρωνα το κείμενο σβήνοντας το ρήμα. Αλλά, στην πραγματικότητα, το αλλοίωνα.

Την νύχτα, ονειρευόμουν... Μίλαγα όλες τις γλώσσες, άγνωστες, ανύπαρκτες γλώσσες, που καταλάβαινα εγώ μονάχα. Συνέχιζα με δυσκολία να διαβάζω και να γράφω. Αφαιρούσα τα *dice*, έσβηνα τα ίχνη τους και τροποποιούσα τις φράσεις. Γέμιζα σελίδες με λέξεις καλυμμένες, ύποπτες, διαφορούμενες· λέξεις αδιαφανείς, κενές. Σελίδες λευκές, γεμάτες με λέξεις και λέξεις... Χανόμουν μες στη σιωπή. Ξαφνικά, ξανάρχιζα να γράφω *dice*, ολόκληρες σελίδες με *dice*: άσκηση και τιμωρία. Έπειτα, ξανά, η σιωπή.

---

²³⁷ [Σημείωση του μεταφραστή:] Το τελευταίο αυτό μέρος του δοκιμίου της Μαντώς Αραβαντινού αποτελεί παραλλαγή της εισαγωγής στη *Γραφή Γ'*.

Η σιωπή αυτή δεν ήταν της ελευθερίας μου, ήταν η σιωπή μιας νύχτας βαθιάς, χωρίς πλαστογραφίες και ψέματα. «Δόλος, έλεγα, δόλος της γραφής...», κι έσβηνα το ρήμα.

Δύο μέρες, πριν αφήσω την Αθήνα, νόμισα ότι είχα χάσει όλα τα χαρτιά μου. Μετέθεσα το ταξίδι, έψαχνα όλα τα σκουπίδια, τις σοφίτες και τις αποθήκες των φίλων, εκεί που είχα αφήσει βιβλία και χαρτιά. Κανένα ίχνος του πράσινου τετραδίου μου, της γραφής μου, των dice... Άφησα την Ελλάδα. Πρώτος σταθμός το Παρίσι: ξανά, η πόλη με σαγηνεύει. Δε βλέπω τους συμπατριώτες μου. Περπατάω στις αποβάθρες και συχνά χάνομαι. Ακούω τη γλώσσα μου. Ξυπνάω τη νύχτα. Ακούω τη γλώσσα μου. Ανοίγω το παράθυρο, ο δρόμος έρημος. Ακούω πάντα τη γλώσσα μου. Το πρωί, το όνειρο έχει ξεχαστεί. Περπατάω και χάνομαι, οι αποβάθρες και το ποτάμι δεξιά μου... ξεχνιέμαι, η πολιτεία είναι μακριά. Ακούω τους ήχους της γλώσσας μου.

Ένα τέλος απογεύματος, γυρίζω στο δωμάτιό μου. Καθισμένη μπροστά στο μικρό τραπέζι, πιο σωστά μπροστά στη βαλίτσα που χρησιμοποιούσα στη θέση του, αρχίζω να γράφω στο χαρτί του ξενοδοχείου. Αρχίζω:

Στις όχθες σου, ξαναβρήκα τη γλώσσα μου και την επιθυμία.

Συνεχίζω χωρίς διακοπή. Γράφω μετά το dice, τη λέξη που τόσο έψαξα, το σβησμένο ρήμα, τις άσπρες σελίδες, το πράσινο τετράδιο, την ανικανότητά μου... Γράφω εδώ, πάνω στη βαλίτσα μου, *Γραφή Γ'*.²³⁸

---

²³⁸ [Σημείωση του μεταφραστή:] Εισήγηση της Μαντώς Αραβαντινού στη Διεθνή Συνάντηση που έγινε στο Poigny-La-Forêt, 8 – 13 Οκτωβρίου 1970.

III. ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ ΜΑΝΤΩΣ ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ²³⁹

Ἡ Μαντώ Ἀραβαντινοῦ γιὰ τὶς *Ἀκυβέρνητες Πολιτεῖες* στὰ γαλλικά: ἑλληνικὴ ἐκπομπή τοῦ ραδιοσταθμοῦ τοῦ Παρισιοῦ, Κυριακὴ 28.11.71, 2

Ἀνδρεόπουλος: Οἱ βιτρίνες τῶν βιβλιοπωλείων στὸ Παρίσι καὶ στὶς ἄλλες γαλλικὲς πόλεις γέμισαν μὲ τὰ βιβλία τοῦ Ἑλληνα μυθιστοριογράφου Στρατῆ Τσίρκα, ποὺ ἐξέδωσε ὁ ἐκδοτικὸς οἶκος «Σέιγ», μὲ τὸ γαλλικὸ τίτλο *Σιτὲς ἂ λὰ Ντεριβ*, ποὺ θὰ τὸ μεταφράζαμε *Ἀκυβέρνητες Πολιτεῖες*, ποὺ ἦταν κι ὁ γενικὸς τίτλος τῆς τριλογίας, ὅταν κυκλοφόρησε στὴν Ἑλλάδα στὴν πενταετία 1960 – 65, καὶ μὲ τοὺς ἐπὶ μέρους τίτλους *Ἡ Λέσχη*, *Ἀριάγνη*, *Νυχτερίδα*. Οἱ κριτικὲς στὶς ἐφημερίδες, οἱ ἀναγγελίες σὲ περιοδικά, καὶ σὲ ραδιόφωνα, οἱ μακροσκελεῖς ἢ σύντομες ἀναλύσεις, δίνουν στὸ βιβλίο τοῦ Τσίρκα χαρακτήρα καὶ βάρος ἐκδοτικοῦ γεγονότος, ποὺ ἡ ἑλληνικὴ λογοτεχνία εἶχε νὰ γνωρίσει ἀπ' τὸν καιρὸ τοῦ Καζαντζάκη. Πῶς τὸ ἐξηγεῖτε αὐτὸ Μαντῶ Ἀραβαν[τινοῦ];

Μαντῶ Ἀραβαντινοῦ: Νομίζω πὼς αὐτὸ συμβαίνει, γιὰτὶ σήμερα περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλη φορὰ θέλομε ἀπ' τὸ στόμα τοῦ ποιητῆ καὶ τοῦ πεζογράφου νὰ μάθομε τὴν ἱστορία. Καὶ ἐννοῶ μ' αὐτὸ τὴν ἀληθινὴ ἱστορία, ἔξω ἀπὸ ἀναγκαιότητες ἢ πολιτικὲς σκοπιμότητες, ἐννοῶ ἀκόμα τὴν ἱστορία τὴν ἱστορημένη ἀπὸ τὸν ὑπεύθυνο συγγραφέα, δηλαδὴ ἀπ' τὸν δημιουργὸ μὲ τὴν ἱστορικὴ συνείδηση τοῦ ρόλου του, ἀπέναντι στὸν ἄνθρωπο καὶ στὴν ἱστορία.

Ἀνδρ[εόπουλος]: Αὐτὸ γίνεται γιὰ πρώτη φορὰ στὴν Ἑλλάδα;

Μ[αντῶ] Α[ραβαντινοῦ]: Νομίζω ναι, βέβαια, ἐπὶ μέρους ἱστορικὰ γεγονότα (μὲ τὴν ἀναγκαίαν ἀλλαγὴ ποὺ ὑφίσταται τὸ ἔργο τέχνης) ὑπῆρξαν ἡ ἀφετηρία καὶ ἄλλων ἐλλήνων πεζογράφων. Θυμᾶμαι *Τὸ πλατὺ ποτάμι* τοῦ Μπεράτη, τὴν *Καγκελόπορτα* τοῦ Φραγκιᾶ κ.ἄ. Ὅμως ἓνα τόσο εὐρὴ ἱστορικὸ μωσαϊκὸ, ποὺ καλύπτει αὐτὴ τὴν τόσο εὐαίσθητη γωνιά τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου, μ' ἓνα τόσο πλούσιο ἱστορικὸ πάνθεον, νομίζω πὼς πρώτη φορὰ πραγματοποιεῖται στὴν Ἑλλάδα. Τὸ ἱστορικὸ γεγονὸς στὸ βιβλίο τοῦ Τσίρκα εἶναι ὁ Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος, ποὺ καθόρισε καὶ σημάδεψε τὴν πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ μοῖρα τῶν λαῶν ὅλου τοῦ κόσμου καὶ στὴν περίπτωσή τῆς

---

²³⁹ Πρόκειται γιὰ τὴ συνέντευξή τῆς Μ. Ἀραβαντινοῦ, στὴν ὁποία αναφέρεται ὁ Σ. Τσίρκας (βλ. ἐπιστολὴ 32, υποσημείωση 171) καὶ βρίσκεται δακτυλογραφημένη στο ἀρχεῖο τοῦ συγγραφέα.

Αν[ατολικής] Μεσογείου. Αυτή την ιστορία εκθέτει ο Τσίρκας χρησιμοποιώντας ιστορικά δεδομένα, ιδέες και ήθικα προβλήματα, που καλύπτουν μια χρονική περίοδο απ' τὸ 1939 – 1954 περίπου.

Ἀνδρ[εόπουλος]: Είναι μια πολύ κρίσιμη και άκραία περίοδος για ὅλη τὴν ἀνθρωπότητα.

Μ[αντώ] Α[αραβαντινού]: Πολὺ κρίσιμη, γιατί πέρα απ' τὴν ὅποια νίκη ἐναντίον τοῦ φασισμού, ἐκείνη τὴν ὥρα κρινόταν τὸ τόσο σημαντικό αὔριο τοῦ πολέμου, δηλαδή τὸ δικό μας σήμερα – καὶ κείνο τὸ χτες κι αὐτὸ τὸ σήμερα εἶναι τραγικὰ ἀπαιτητικὸ καὶ ἀδιεξοδικό, γιατί ἄργησε καὶ ἀφήνει ἀναπάντητα προβλήματα: Ἀποικιοκρατίες, ρατσισμούς, δικτατορίες, σφαῖρες ἐπιρροῆς τῶν δυνάμεων. Μέση Ἀνατολή, Γιάλτα. Καὶ γιατί ἀκόμα καθόρισε τὶς συμπεριφορὲς τῶν ἀτόμων καὶ τὶς μορφές τῶν πολιτευμάτων.

Ἀνδρ[εόπουλος]: Τί ἀκριβῶς περιγράφει τὸ βιβλίο τοῦ Τσίρκα [;]

Μ[αντώ] Α[αραβαντινού]: Ὅπως σας εἶπα, εἶναι ἓνα τεράστιο ἱστορικὸ μωσαϊκό, πὸν μέσα του περνοῦν ὅλα τὰ γεγονότα, μὲ μιὰ εὐλικρίνεια καὶ καθαρότητα σπάνια στὴν ἑλληνικὴ γραμματολογία, δηλαδή: Κυβέρνηση Καΐρου, Κίνημα Μ[έσης] Ἀνατολῆς, στραγγαλισμὸς τοῦ κινήματος, πολιτικὴ τῶν ἀρχηγῶν τῶν κομμάτων καὶ πολιτικὴ τῶν ἀρχηγῶν τοῦ στρατοῦ, ὀπορτουניσμοὶ μιᾶς Σταλινικῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς, ἔλλειψη πολιτικότητας καὶ ρεαλιστικῆς ἀντιμετώπισης, μηχανορραφίες ξένων πρακτόρων, ἀλλοπρόσαλλη ἑλληνικὴ κονίστρα, πὸν ἔκαναν τραγικὰ σφάλματα, ὅταν δὲν ἦταν ἔθνικα ἐγκλήματα. Ὁ Λίβανος, ἡ Καζέρτα, ὁ Δεκέμβρης, ἡ Βάρκιζα, ἡ θυσία τοῦ κινήματος τῆς Μ[έσης] Ἀνατολῆς, ὁ ἐμφύλιος (συνέπεια ὄλων τῶν ἀσυνεπειῶν) ὅλα αὐτὰ τὰ συντριπτικὰ καὶ καίρια προβλήματα, πὸν καθόρισαν τὴ μοίρα τῆς Ἀν[ατολικῆς] Μεσογείου καὶ τῆς Ἑλλάδας εἰδικότερα. Γι αὐτὸ τὸ βιβλίο τοῦ Τσίρκα εἶναι μιᾶς τέτοιας σημασίας.

Ἀνδρ[εόπουλος]: Αὐτὸς λοιπὸν εἶναι ὁ ἱστορικὸς καμβάς, ὅς ποῦμε.

Μ[αντώ] Α[αραβαντινού]: Ναι, καὶ πάνω σ' αὐτὸ τὸν καμβά κινοῦνται πρόσωπα, ἱστορικὰ καὶ ἄλλα. Ἐπειδὴ κινοῦνται μέσα σ' αὐτὸ τὸ πυκνὸ ἱστορικὸ ὑφάδι, ἀποκοτοῦν μιὰ σπάνια παγκοσμιότητα, πὸν βέβαια ὀφείλεται κατ' ἀρχὴν στὴν τέχνη τοῦ Τσίρκα νὰ στήνει καταστάσεις καὶ νὰ δημιουργεῖ χαρακτηριστῆρες.

Ἀνδρ[εόπουλος]: Σὲ ποιούς χώρους κινοῦνται τὰ πρόσωπα τοῦ Τσίρκα [;]

Μ[αντώ] Α[αραβαντινού]: Οἱ πόλεις στὸν Τσίρκα εἶναι οἱ πολιτεῖες τῆς Ἀν[ατολικῆς] Μεσογείου. Ἡ Ἱερουσαλήμ, ἡ Ἀλεξάνδρεια, τὸ Κάιρο καὶ τέλος ἡ Θεσσαλονίκη, ὅπου καὶ τελειώνει ἡ τριλογία. Ἐκεῖ δηλαδή πὸν ὑπάρχουν οἱ ξενιτεμένοι Ἕλληνες, οἱ

φευγάτοι από τη γερμανική κατοχή, ο κόσμος της διασποράς, τα φαρμακωμένα από νοσταλγία πρόσωπα, που έδω και αιώνες κυκλοφορούν ανάμεσα στην Αλεξάνδρεια, τη Μασσαλία και τη Ν. Ίταλία, απ' την Ίερουσαλήμ ως τη Β. Αφρική, οι Έλληνες, οι Σαμλιήδες, οι Έβραϊοι, Αρμένηδες, πλούσιοι έμποροι και μεροκαματιάρηδες, όλους αυτούς που τους κινεί με τόση γνώση και τόση σοφία ο Τσίρκας.

Ανδρ[εόπουλος]: Μά νομίζω πως ο Στρατής Τσίρκας ήταν κάτοικος αυτών των πόλεων.

Μ[αντώ] Α[αραβαντινού]: Ναι, ο συγγραφέας ο ίδιος γεννήθηκε στο Κάιρο στα 1911, γιός ενός Έλληνα απ' την Ίμβρο, έμαθε τα πρώτα γράμματα στην Αμπέτειο Σχολή, κατόπι εργάστηκε τραπεζικός υπάλληλος και λίγο αργότερα διηύθυνε ένα έκκοκιστήριο βαμβακιού. Στην έπαρχία που δούλεψε, γνώρισε τον κόσμο των Φελλάχων και των μεροκαματιάρηδων, που μάς τον παρουσίασε τόσο θαυμάσια στην *Αριάγνη*. Γύρω στο 1930 γνώρισε τον μεγάλο μας Αλεξανδρινό, τον Κωνσταντίνο Καβάφη. Απ' αυτή τη συνάντηση βγήκε ή θαυμάσια μελέτη για τον ποιητή: *Ο Καβάφης και ή Έποχή του* εκδόσεις Κέδρος 1958, επανέκδοση 1971.

Ο Τσίρκας ζει σήμερα στην Αθήνα. Η τριλογία, που είχε κυκλοφορήσει στην πρώτη πενταετία του 1960, απαγορεύτηκε στα 1967. Η απαγόρευση κράτησε ως το 1970. Αυτό λοιπόν το απαγορευμένο βιβλίο είχε αυτή την έπιτυχία μεταφρασμένο τέλεια από τις κυρίες Χρύσα Προκοπάκη και Κατερίν Λερούβρ.

Ανδρ[εόπουλος]: Ποιά είναι τα πιο σημαντικά πρόσωπα στο πάνθεον του Τσίρκα;

Μ[αντώ] Α[αραβαντινού]: Υπάρχουν, όπως σάς είπα, τα ιστορικά πρόσωπα. Ο Τσουδερός, ο Σοφοκλής Βενιζέλος, ο Γ. Παπανδρέου, ο Π. Κανελλόπουλος, ο Γεώργιος Β' ακόμα ο Γ. Σεφέρης. Γύρω τους κινούνται φανταστικά πρόσωπα και το πιο σημαντικό, και ίσως το πιο ολοκληρωμένο, ο Μάνος Σιμωνίδης, μά από τις πιο αγαπητές μορφές του μυθιστορήματος, ο νέος αυτός Έλληνας αξιωματικός, ο ανθρωπιστής, ο δίκαιος, ένας «άνδρας γενναῖος» θα έλεγε ο Κάλβος, ένας από κείνους που παλιότερα είχε πολλούς να παρουσιάσει ο έλληνικός στρατός. Κι ακόμα αυτή ή μορφή που είναι ακριβώς το αντίθετο από το «Ανθρωπάκι», που τόσο εύστοχα μεταφράστηκε «Μινούς».

Ανδρ[εόπουλος]: Α ναι, μά τί είναι αυτό το «Ανθρωπάκι»;

Μ[αντώ] Α[αραβαντινού]: Το «Ανθρωπάκι» νομίζω πως όλοι μας το γνωρίζουμε και πάντως κάπου το έχουμε συναντήσει. Είναι αυτός που αντιπροσωπεύει το δογματισμό, την αίρετική σκέψη, τον ξεστρατισμένο επαναστάτη, που ξεχνάει πως είναι άνθρωπος

καὶ ἀρνιέται τὸν ἴδιο τὸν πολιτισμό. Εἶναι ἓνας ἀπὸ κείνους ποὺ θέλουν νὰ κάνουν τὴ ζωὴ ἓνα τεράστιο στρατόπεδο συγκέντρωσης, ἓνας ὀπορτουμιστής, ποὺ μπορεῖ μὲ τὴν ἴδια ψυχραιμία νὰ κάνει τὴν πιὸ θαρραλέα μὰ καὶ τὴν πιὸ βρωμερὴ προδοτικὴ πράξη. Ἀκοῦστε τὸν πῶς μιλάει στὸν Μάνο Σιμωνίδη, τὸν «διανοούμενο», αὐτὸς ποὺ θέλει τὸν ἑαυτό του «ἐπαγγελματία ἐπαναστάτη»: «Πῶς ἀντέχουμε; Τί μᾶς θρέφει; Θα σοῦ πῶ: Ἡ ἐπίγνωση πὼς εἴμαστε σ' ὅλη τὴ γῆ 500 τὸ πολὺ 1000 ποὺ μὲ τὴν ἀφοσίωση, τὴν αὐτοθυσία, τὴν ἀτσάλινη θέλησή μας κατευθύνουμε βασικά τὴν πορεία τοῦ κόσμου, τὴ μοίρα τῆς ἀνθρωπότητας γιὰ ἓνα καλύτερο αὔριο». Καὶ παρακάτω πῶς φέρεται καὶ πῶς βλέπει τοὺς διανοούμενους καὶ καλλιτέχνες: «Ἐκμεταλλεύομαι τὸ αἶσθημα ἐνοχῆς σας γιὰ τὴ σχετικὴ καλοπέρασή σας καὶ σᾶς ἀναγκάζω νὰ δίνετε τὸ μᾶξιμουμ. Τοὺς καλλιτέχνες τοὺς παρακολουθῶ ἀκόμα πιὸ προσεχτικά, σημειῶνῶ τὰ μικρὰ τους βίτσια, τὰ παραστρατήματά τους, τοὺς καλλιεργῶ τὴν τάση τῆς ἐξομολόγησης, τῆς ἀπόλυτης εἰλικρίνειας καὶ κεῖ πάνω τοὺς παίρνω δηλώσεις. Ἀπὸ τοὺς πιὸ ἐπικίνδυνους παίρνω καὶ ντοκουμέντα, γράμματα, γραφτὲς αὐτοκριτικές, κάνω φάκελο καὶ περιμένω. Μιὰ μέρα...»

Δὲν μᾶς μένει πιὰ καμιὰ ἀμφιβολία γιὰ τὸ ποιὸς εἶναι τὸ Ἀνθρωπάκι. Ἐξ ἄλλου ἔχει ἓνα λαμπρὸ πρόγονο στὴ διεθνή γραμματολογία, νομίζω πὼς εἶναι ἓνας Σταβρόγκιν, αὐτὸ τὸ πρόσωπο τῶν *Δαιμονισμένων* τοῦ Δοστογιέφσκη [sic], ποὺ νομίζω πὼς ἐκπροσωπεύει ὅλους τοὺς Χίτλερ καὶ Στάλιν τῆς ἐποχῆς. Ὁ Τσίρκας ξεγυμνώνει μὲ σκληρότητα καὶ δικαιοσύνη τὸ Ἀνθρωπάκι, ἔτσι ὅπως τὸ στήνει ἀπέναντι στὸ Μάνο Σιμωνίδη, σ' αὐτὸ τὸ λαμπρὸ παράδειγμα τῆς ἐλεύθερης σκέψης. Ἀλλά φοβᾶμαι πὼς πῆρα πολλὴ ἀπὸ τὴν ὥρα σας, πρὶν τελειώσω ὅμως θὰ ἴθελα νὰ πῶ δυὸ λόγια γιὰ τὶς γυναῖκες τοῦ Τσίρκα.

Ἀνδρ[εόπουλος]: Ποιὸς εἶναι ὁ ρόλος τους στὸ βιβλίο;

Μ[αντῶ] Α[αραβαντινού]: Οἱ γυναῖκες τοῦ Τσίρκα, τόσες πολλὲς καὶ ὀλοκληρωμένες, καὶ οὐσιαστικές, πλάσματα ἀκέραια καὶ ἀγαπητά, ἀπ' τὴν Αὐστριακιά Ἴμμη ὡς τὴν Ἑγγλέζα Νάνσυ, τὴν Ἑβραία Ἀλλέγρα, τὴν Κλώντ, τὴν Τζούλια ὡς τὸ θαυμάσιο πρόσωπο τῆς Ἀριάγνης, ποὺ εἶναι ἡ μάνα, ἡ γῆ, ἡ θήλεια θεότητα τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου, αὐτὸ τὸ πρόσωπο ποὺ ἀγωνίζεται καὶ στρατεύεται στὸν ἀγῶνα ποὺ προσφέρει, ποὺ ξέρει νὰ ἴναι παροῦσα καὶ νὰ βοηθάει αὐτοὺς ποὺ κινδυνεύουν, ποὺ εἶναι ἡ ψυχὴ ἑνὸς ὀλόκληρου λαοῦ, ἡ πηγὴ τῆς ζωῆς καὶ ἡ οὐσία του. Τέτοια πορτραῖτα τόσο

ουσιαστικά, τόσο πλήρη και ανθρώπινα, μπορεί να στήσει μόνο ένας δημιουργός, ένας μεγάλος συγγραφέας.

Μαντὸ Ἀραβαντινοῦ

IV. ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ ΣΤΡΑΤΗ ΤΣΙΡΚΑ²⁴⁰

«Revenez en Grèce»

...C'est ce que dit, à ses confrères exilés, le grand romancier Stratis Tsirkas

Les éditions du Seuil viennent de publier « Cités à a dérive » (1), une trilogie du romancier Stratis Tsirkas inspirée par le destin des brigades et de la flotte grecques qui combattirent aux côtés des Alliés au cours de la dernière guerre mondiale. L'œuvre, parue entre 1961 et 1965, a été interdite pendant trois ans par le régime des colonels. Elle est aujourd'hui traduite en français. L'auteur s'en est expliqué avec Catherine Lerouvre.

Vous me demandez ce qu'est mon roman, mais comment résumer mille pages, et plus, d'un texte que j'ai mis huit ans à écrire, qui était en gestation depuis douze ans ? Pourtant, dès les premières lignes, j'avais un pivotis (vous vous souvenez des pivotis de Stendhal ?) que je ne lâchais pas des yeux : je voulais mener mon récit vers la phrase finale qu'une simple femme prononce face à la mort de l'homme aimé. Une attitude de stoïcisme et de dignité dans le malheur. Bref, c'est Jacques Decour, Gabriel Péri devant le peloton d'exécution ; seulement mes personnages (grecs) tombent sous des balles grecques.

Disons que j'ai écrit un long, un très long dialogue avec l'histoire. J'interroge, je proteste mais j'accuse rarement... Je précise encore ceci : la révolte des forces armées grecques au Proche-Orient est un épisode de la Seconde Guerre mondiale ignoré du lecteur non grec et souvent mal compris par les Grecs. En l'absence d'une histoire écrite, j'ai dû recréer cette période et ce milieu en étayant mes souvenirs ou mes expériences personnels par une longue, patiente et souvent difficile recherche de documents.

En grec, le titre de mon livre, *Cités à la dérive*, a deux sens. Il signifie cités ingouvernables aussi bien qu'à la dérive. Je décris les communautés grecques du Proche-Orient-Jérusalem, Le Caire, Alexandrie au moment même où elles dérivent vers leur extinction, ce qui constitue un thème du roman. L'autre thème est celui du drame

---

²⁴⁰ Πρόκειται για συνέντευξη του Σ. Τσίρκα στην Catherine Lerouvre, η οποία και δημοσιεύθηκε στο τεύχος 368 του περιοδικού *Le Nouvel Observateur* υπό τον τίτλο «Revenez en Grèce» (βλ. επιστολές 34, 35, 36 και υποσημείωση 182).

politique : la guerre, dans cette partie du monde, agit en catalyseur, bouleversant des régions qui restaient figées en leurs institutions traditionnelles, laissant le champ libre à toutes sortes d'organisations officielles ou clandestines : cinquième colonne, contre-espionnage, ambassades, partis révolutionnaires.

Dans ce monde abandonné au paroxysme des sens, porté au chaos, se noue le drame grec, avec les multiples conflits entre fascistes et démocrates antifascistes, les attermolements des libéraux, l'action néfaste de Churchill acharné à maintenir la Grèce dans le statu quo ante bellum et provoquant le révolte finale des brigades et de la flotte. En ce sens-là, les cités étaient ingouvernables.

Au moment où j'écrivais, autour de nous, les anciens, se pressait une nuée de jeunes romanciers et l'avenir se dessinait plein de promesses... Puis le 21 avril 1967 est venu : la censure, l'interdiction des œuvres de plusieurs d'entre nous, la déportation pour certains, l'exil ou la prison pour l'autres. Le silence, la stagnation complète. Pendant trois années entières aucune œuvre en prose de quelque qualité n'a vu le jour. Vous imaginez ce que cela peut signifier pour un pays qui est encore en train de travailler sa langue, de l'assouplir, de chercher ses modes d'expression, de rattraper son retard sur les autres littératures européennes (sauf pour la poésie, bien sûr !).

Puis, ce silence spontané des écrivains risquait, en se prolongeant trop longtemps après la levée de l'interdiction des ouvrages portés à l'Index, de perdre son sens protestataire et de devenir une arme à double tranchant, tournée précisément contre ce qu'elle entendait défendre. Les gens, surtout les jeunes, s'impatientaient, voulaient savoir ce que leurs écrivains avaient à dire sur la situation actuelle. C'est ainsi qu'a paru, vers juillet 1970, le recueil collectif des Dix-huit textes, avec Séféris en tête.

Le sol et le talent

Chose remarquable et réconfortante, des écrivains qui, il y a cinq ans à peine, se lançaient les mots de «engagés-enragés» ou de «littérature noire», ont joyeusement accepté, devant le péril menaçant le patrimoine national et l'avenir culturel du pays, de s'abriter sous le

même toit. En s'adressant à un public unanime, ils ont éprouvé une sorte d'euphorie, de confiance, qui laisse présager un renouveau du roman grec.

Le public français connaît, entre autres, Costas Tahtsis, Andréas Frangias, Vassilikos, Antonis Samarakis, Plascovitis, mais des écrivains comme Melpo Axioti, Tatiana Miliex, Kay Cicellis, Alexandros Kotzias, Rodis Roufos, Nicos Casdaglis, Frangopoulos, Héro Lambrou, Koufopoulos et, parmi les plus jeunes, Menis Coumandaréas, Thanassis Valtinos, Georges Chimonas, Georges Ioannou (et, croyez-moi, cette longue liste est loin d'être complète !), tous ces écrivains là méritent d'obtenir un public plus large, à l'échelle internationale.

J'aimerais que vous me permettiez d'exprimer ici un vœu : nous souhaitons ardemment voir revenir en Grèce ceux qui, pour une raison ou une autre, restent au loin, comme Vassili Vassilikos, Tatiana Milliex, Dimitris Hadzis, Abatzoglou, Mitsos Alexandropoulous, Kotzias, Margarita Lymbéraki ! S'ils ont besoin du sol natal pour nourrir leur talent, leur pays aussi a besoin d'eux pour qu'ils donnent, avec leurs œuvres, une forme et un sens à cette chose fuyante et chaotique qu'est la réalité présente.

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

«Επιστρέψτε στην Ελλάδα»

...Αυτό λέει στους συναδέλφους του, που βρίσκονται στην εξορία, ο μεγάλος πεζογράφος Στρατής Τσίρκας.

Οι εκδόσεις Seuil μόλις δημοσίευσαν τις *Ακυβέρνητες Πολιτείες* (1), μια τριλογία του πεζογράφου Στρατή Τσίρκα, η οποία εμπνέεται από τη μοίρα των ελληνικών στρατευμάτων και του ελληνικού στόλου, που πολέμησαν δίπλα στους Συμμάχους κατά τη διάρκεια του τελευταίου παγκοσμίου πολέμου. Το έργο αυτό, που δημοσιεύθηκε μεταξύ 1961 και 1965, απαγορεύτηκε για τρία χρόνια από το καθεστώς των συνταγματαρχών. Σήμερα έχει μεταφραστεί στα γαλλικά. Ο συγγραφέας μίλησε γι' αυτό με την Catherine Lerouvre.

Με ρωτάτε τι είναι το μυθιστόρημά μου... Αλλά πώς θα μπορούσα να συνοψίσω ένα έργο χιλίων σελίδων και περισσότερο; Ένα κείμενο που έκανα οκτώ χρόνια για να το γράψω και το κυκλοφορούσα για δώδεκα χρόνια; Παρόλα αυτά, από τις πρώτες γραμμές, είχα έναν άξονα (θυμάστε τους άξονες του Stendhal;), που δεν τον άφηνα απ' τα μάτια μου: Ήθελα να οδηγήσω την αφήγησή μου προς την τελική πρόταση, που λέει μια απλή γυναίκα την ώρα που πεθαίνει ο αγαπημένος της άνδρας. Μια στάση στωικισμού και αξιοπρέπειας μέσα στη δυστυχία. Εν ολίγοις, είναι ο Jacques Decour, ο Gabriel Péri όταν στέκονται μπροστά στο εκτελεστικό απόσπασμα: μόνο που οι Έλληνες χαρακτήρες μου πέφτουν κάτω από πυρά ελληνικά. Ας πούμε ότι έγραψα έναν εκτενή διάλογο με την ιστορία. Ρωτάω, διαμαρτύρομαι, αλλά σπάνια κατηγορώ... Διευκρινίζω ακόμα κι αυτό: η εξέγερση των ελληνικών ενόπλων δυνάμεων στη Μέση Ανατολή είναι ένα επεισόδιο του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, το οποίο αγνοεί ο μη Έλληνας αναγνώστης και συχνά παρεξηγείται και από τους ίδιους τους Έλληνες. Εξαιτίας της έλλειψης γραπτών ιστορικών πηγών, έπρεπε να αναδημιουργήσω αυτήν την περίοδο και αυτό το περιβάλλον, απλώνοντας τις αναμνήσεις μου ή τις προσωπικές μου εμπειρίες, μαζί με μια μακρά, υπομονετική και συχνά δύσκολη αναζήτηση τεκμηρίων.

Στα ελληνικά, ο τίτλος του βιβλίου μου, *Ακυβέρνητες Πολιτείες*, έχει δύο έννοιες. Σημαίνει πολιτείες που δεν μπορούν να κυβερνηθούν, αλλά επίσης και πολιτείες που εξοκέλλουν [που οδηγούνται στην καταστροφή]. Περιγράφω τις ελληνικές κοινότητες της Μέσης Ανατολής, Ιερουσαλήμ, Κάιρο, Αλεξάνδρεια τη στιγμή που οδηγούνται προς την καταστροφή τους, αυτό αποτελεί ένα θέμα του μυθιστορήματος. Το άλλο θέμα είναι αυτό του πολιτικού δράματος: ο πόλεμος, σε αυτό το μέρος του κόσμου, λειτουργεί ως καταλύτης, ανασκάπτοντας ολόκληρες περιοχές που έμειναν παγιωμένες σε θεσμούς παραδοσιακούς, κι αφήνει έτσι ο πόλεμος το πεδίο ελεύθερο σε όλες τις μορφές επίσημων ή παράνομων οργανώσεων: πέμπτη φάλαγγα, αντικατασκοπία, πρεσβείες και επαναστατικά κόμματα.

Σε αυτόν τον κόσμο που εγκαταλείπεται στον παροξυσμό των αισθήσεων και οδηγείται προς το χάος, σ' αυτόν τον κόσμο πλέκεται ένα ελληνικό δράμα, με τις πολλαπλές συγκρούσεις ανάμεσα στους φασίστες και τους δημοκρατικούς αντιπάλους

τους, ανάμεσα στις βραδυπορίες και στους δισταγμούς των Φιλελευθέρων, την καταστροφική δράση του Churchill, ο οποίος επιμένει να κρατήσει την Ελλάδα στο προπολεμικό status quo της, και προκαλεί την τελική εξέγερση τόσο του πεζικού όσο και του στόλου. Υπό αυτή την έννοια, οι πολιτείες ήταν ακυβέρνητες.

Την εποχή που έγραφα, γύρω από μας τους πρεσβύτερους συγγραφείς συγκεντρωνόταν ένα πλήθος από νέους πεζογράφους και το μέλλον φαινόταν γεμάτο υποσχέσεις... Έπειτα ήρθε η 21^η Απριλίου του 1967: λογοκρισία, απαγόρευση έργων, απέλαση για ορισμένους, εξορία ή φυλακή για άλλους. Η σιωπή και η απόλυτη στασιμότητα. Για τρία ολόκληρα χρόνια κανένα έργο σε πεζό λόγο, που να έχει κάποια αξία, δεν γεννήθηκε. Μπορείτε να φανταστείτε τι μπορεί να σημαίνει αυτό για μια χώρα που εξακολουθεί να δουλεύει τη γλώσσα της, προσπαθεί να την «μαλακώσει», αναζητά τους τρόπους έκφρασής της και προσπαθεί να προλάβει την καθυστέρηση που έχει συγκριτικά με τις άλλες ευρωπαϊκές λογοτεχνίες (εκτός από την ποίηση, φυσικά!).

Έπειτα, αυτή η αυθόρμητη σιωπή των συγγραφέων, κινδύνευε, αν διαρκούσε πολύ μετά την άρση της απαγόρευσης των έργων του Index, να χάσει το νόημά της και να γίνει ένα δίκικο μαχαίρι, στρεφόμενη ενάντια σε αυτό, που προοριζόταν να υπερασπιστεί. Οι άνθρωποι, και κυρίως οι νέοι, ανυπομονούσαν, ήθελαν να μάθουν τι είχαν να πουν οι συγγραφείς για την τρέχουσα κατάσταση. Έτσι εκδόθηκε, γύρω στον Ιούλιο του 1970, ο συλλογικός τόμος των *Δεκαοκτώ Κειμένων*, με επικεφαλής τον Σεφέρη.

Το έδαφος και το ταλέντο

Πράγμα αξιοθαύμαστο και παρηγορητικό: συγγραφείς, οι οποίοι μόλις πριν από πέντε χρόνια αντάλλαζαν λέξεις όπως «λυσσασμένοι» ή «μαύρη λογοτεχνία», δέχτηκαν με χαρά, μπροστά στην καταστροφή που απειλούσε την εθνική κληρονομιά και το πολιτιστικό μέλλον της χώρας, να καταφύγουν κάτω από την ίδια στέγη. Καθώς απευθύνονταν σε ενιαίο ακροατήριο, αισθάνθηκαν ένα είδος ευφορίας και εμπιστοσύνης, που επιτρέπει να προοιωνίσουμε μια ανανέωση του ελληνικού μυθιστορήματος.

Το γαλλικό κοινό γνωρίζει, μεταξύ άλλων, τον Κώστα Ταχτσή, τον Ανδρέα Φραγκιά, τον Βασιλικό, τον Αντώνη Σαμαράκη, τον Πλασκοβίτη, αλλά συγγραφείς όπως η Μέλπω Αξιώτη, η Τατιάνα Μιλλιέξ, η Καίη Τσιτσέλη, ο Αλέξανδρος Κοτζιάς, ο Ρόδης Ρούφος, ο Νίκος Κάσδαγλης, ο Φραγκόπουλος, η Ηρώ Λάμπρου, ο Κουφόπουλος, και μεταξύ των νεότερων, ο Μένης Κουμανταρέας, ο Θανάσης Βαλτινός, ο Γιώργος Χειμωνάς και ο Γιώργος Ιωάννου (και, πιστέψτε με, αυτός ο μακρύς κατάλογος δεν είναι πλήρης!), αξίζουν να αποκτήσουν ένα ευρύτερο κοινό, διεθνώς.

Θα ήθελα να μου επιτρέψετε να εκφράσω μια ευχή εδώ: θα ευχόμασταν με πάθος να δούμε να επιστρέφουν στην Ελλάδα εκείνοι που, για τον έναν ή τον άλλο λόγο, μένουν μακριά, όπως ο Βασίλης Βασιλικός, η Τατιάνα Μιλλιέξ, ο Δημήτρης Χατζής, ο Αμπατζόγλου, ο Μήτσος Αλεξανδρόπουλος, ο Κοτζιάς, η Μαργαρίτα Λυμπεράκη! Αν έχουν ανάγκη από το χώμα που γεννήθηκαν για να θρέψουν τα ταλέντο τους, έχει και η χώρα τους ανάγκη απ' αυτούς, για να δώσουν με τα έργα τους μορφή και νόημα σ' αυτό το πράγμα, που διαφεύγει και είναι χαοτικό, και που είναι η παρούσα πραγματικότητα.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Το 1968 η Μαντώ Αραβαντινού ταξιδεύει στο Δυτικό Βερολίνο, προσκεκλημένη του προγράμματος της Deutsche Akademische Austauschdienst (DAAD) της Δυτικής Γερμανίας, όπου και παραμένει «ένα χρόνο και κάτι μήνες».²⁴¹ Κατόπιν αποφασίζει, εξαιτίας του ανελεύθερου καθεστώτος των συνταγματαρχών στην Ελλάδα, να εγκατασταθεί στο Παρίσι, από όπου ταχυδρομεί και την πρώτη της επιστολή στον Στρατή Τσίρκα, όπως τουλάχιστον αυτό προκύπτει από το αρχείο του συγγραφέα.²⁴²

Ανατρέχοντας στη διαθέσιμη βιβλιογραφία διαπιστώθηκε ότι δεν υπάρχουν μέχρι στιγμής στοιχεία επαρκή, ώστε να καθορίσουν την εποχή της πρώτης γνωριμίας των δυο αλληλογράφων. Η ανάγνωση, ωστόσο, των επιστολών μάς επιτρέπει αφενός να αναγνωρίσουμε την προϋπαρξη της γνωριμίας τους και αφετέρου να θέσουμε ένα «ανοιχτό» όριο ως προς το διάστημα στο οποίο αυτή πραγματοποιήθηκε. Πιο συγκεκριμένα, η Μαντώ Αραβαντινού, γεννημένη στον Βόλο τον Ιανουάριο του 1923, εγκαθίσταται στην Αθήνα το 1945 και ξεκινά μαθήματα ηθοποιίας στη Σχολή του Καρόλου Κουν. Ένα χρόνο αργότερα προσλαμβάνεται στον «Θίασο της Κατερίνας», που πραγματοποιεί περιοδείες σε Αίγυπτο και Κύπρο. Επιστρέφοντας στην Αθήνα το 1953 εργάζεται στο γραφείο της Associated Press και εγγράφεται στη Σχολή Ξεναγών, επάγγελμα το οποίο θα ακολουθήσει έως το 1968. Η εμφάνισή της στη λογοτεχνική ζωή της χώρας θα πραγματοποιηθεί το 1962 με την ιδιωτική έκδοση της ποιητικής συλλογής *Γραφή Α'* και θα ενισχυθεί με την συμμετοχή της στην κίνηση του περιοδικού *Πάλι*²⁴³ (1963) με την φροντίδα του οποίου θα εκδοθεί και η *Γραφή Β'* ένα χρόνο αργότερα. Ο Στρατής Τσίρκας, από την άλλη, ταξιδεύει από το 1957 κάθε καλοκαίρι στην Ελλάδα,

---

²⁴¹ Μ. Αραβαντινού, *Μετά-γραφή ή εμπειρία συνόρων*, ό.π., σ. 6.

²⁴² Από το περιεχόμενο των επιστολών και τις διευθύνσεις που αναγράφονται προκύπτει ότι η Μ. Αραβαντινού αποστέλλει τις επιστολές της προς τον Σ. Τσίρκα κυρίως μέσω της Joy Couleantianou, η οποία αποτελεί κοινό φιλικό τους πρόσωπο. Το γεγονός αυτό μπορεί να αποδοθεί στην κατάργηση του απαρτίσματος της αλληλογραφίας, που επέβαλλαν οι συνταγματάρχες την εποχή της δικτατορίας. Σε ό,τι αφορά την σχέση του Σ. Τσίρκα με την Joy Couleantianou κατάφερα να εντοπίσω μόνο το ακόλουθο παράθεμα: «Πρωτογνώρισα τον Στρατή Τσίρκα στα μέσα της δεκαετίας του εξήντα μέσω της Τζόης Κουλεντιανού, μιās γυναίκας τόσο, μὰ τόσο χαρούμενης και γοητευτικής» βλ. Θ. Δ. Φραγκόπουλος, «Ένα κανίσκι για τον Στρατή Τσίρκα», *Η Λέξη*, 136 (1996) 761.

²⁴³ Για μια αναλυτική παρουσίαση του περιοδικού *Πάλι* βλ. Ελισάβετ Αρσενίου, ό.π., 104-113· Νάνος Βαλαωρίτης, *Μοντερνισμός, πρωτοπορία και Πάλι*, Καστανιώτης, Αθήνα, 1997 και Κώστας Ταχτσής, *Η γιαγιά μου η Αθήνα και άλλα κείμενα*, Πατάκης, Αθήνα, 1997, 71-90.

αλλά δεν εγκαθίσταται παρά μόνο το 1963. Θα ήταν, λοιπόν, ασφαλές, λαμβάνοντας υπόψιν τα παραπάνω χρονολόγια, να υποθέσουμε ότι η γνωριμία τους ξεκινά το αργότερο το 1963.²⁴⁴ Άλλωστε στις 19 Ιουνίου του 1971 ο Σ. Τσίρκας επιβεβαιώνει την παρουσία του σε συνάντηση που πραγματοποιήθηκε το 1964,²⁴⁵ και όπου η ποιήτρια ανέγνωσε αποσπάσματα της ανολοκλήρωτης και αδημοσίευτης τότε *Γραφής Γ'*, σημειώνοντας:

Χίλια εύχαριστῶ γιά τή *Γραφή Γ'* καί τὰ πιὸ θερμά μου συγχαρητήρια. Τὴ βλέπω σὰ μιὰ πράξη ὠραία καὶ σωστή, πάνω στὴν ὥρα της ποὺ σὲ φυλάει ἐδῶ, κοντά μας, ζωντανή κι ἐνθουσιαστική παρουσία. Ξαναδιάβασα τὸ πρῶτο μέρος καὶ θυμήθηκα πότε μας τὸ πρωτοδιάβασες καὶ πόσο ἀπὸ τότε μὲ εἶχε γεμίσει φῶς καὶ λέω ναί, τώρα μπαίνουν οἱ βάσεις αὐτοῦ ποὺ γίνηκε σήμερα κι αὐτοῦ ποὺ ὅλοι μαζί θὰ γίνουμε ἢ δὲ θὰ γίνουμε αὔριο.²⁴⁶

Το φάσμα της αλληλογραφίας, καθώς είναι σχετικά περιορισμένο ως προς το χρόνο, ενδεχομένως να εμποδίζει τον αναγνώστη να παρακολουθήσει την πραγματική μορφή και πορεία της σχέσης των δυο αλληλογράφων, είναι όμως ικανό, ώστε να υποστηρίξουμε ότι η επιστολική τους επικοινωνία αντανακλά μια σχέση οικειότητας και αλληλοσεβασμού· μία φιλία. Οι εγκάρδιες προσφωνήσεις, το ύφος των γραμμάτων, το ειλικρινές ενδιαφέρον, ακόμα και ο τρόπος που εκφράζονται και καταφέρνουν να επιλύσουν παρεξηγήσεις ή και διαφωνίες, αποτυπώνουν τον ουσιαστικό τρόπο επικοινωνίας τους.

Σημαντικό ρόλο κατέχουν, ωστόσο, για την ερμηνεία και την κατανόηση της αλληλογραφίας και όσα αποσιωπώνται. Στην προκειμένη περίπτωση, το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στα ιστορικά γεγονότα της εποχής, τα οποία, παρά τη σημασία τους, μόνο ακροθιγώς αναφέρονται. Ήδη από την 21^η Απριλίου 1967 η τριανδρία Παπαδόπουλος-Μακαρέζος-Παττακός, ως απόρροια τόσο της πολιτικής αστάθειας στο εσωτερικό της χώρας όσο και του ψυχροπολεμικού κλίματος που κορυφώνεται τη δεκαετία του 1960, καταλαμβάνει πραξικοπηματικά την εξουσία κηρύσσοντας στρατιωτικό νόμο 'προ του κομμουνιστικού κινδύνου' και αναστέλλει όλα τα φιλελεύθερα άρθρα του Συντάγματος.

---

²⁴⁴ Στον βιβλιογραφικό κατάλογο της «Βιβλιοθήκης Τσίρκας» (βλ. υποσημείωση 54) από τα έργα της Μ. Αραβαντινού εντοπίζονται η *Γραφή Γ'*, *Μετα-γραφὴ ἢ ἐμπειρία συνόρων* και *Τα ελληνικά του James Joyce*.

²⁴⁵ Η συγκεκριμένη συνάντηση μαρτυρείται από την Μ. Αραβαντινού σε ραδιοφωνική συνέντευξή της στον Ν. Βαλαωρίτη στις 26 Απριλίου 1975.

²⁴⁶ βλ. επιστολή 22.

Άμεση συνέπεια του πραξικοπήματος υπήρξε η επιβολή αυστηρής, γενικής, προληπτικής λογοκρισίας, η οποία έπληξε τον Τύπο,²⁴⁷ την εκδοτική δραστηριότητα²⁴⁸ και κάθε είδους καλλιτεχνική πράξη (μουσική, θέατρο, κινηματογράφο). Υπό αυτές τις συνθήκες και χωρίς προσυνεννόηση οι συγγραφείς στην πλειονότητά τους, προερχόμενοι από αντίθετους ιδεολογικά χώρους, προέβησαν σε μια παθητική πράξη αντίστασης, η οποία έγινε γνωστή στη Δυτική Ευρώπη ως «σιωπή»,²⁴⁹ παύοντας να δημοσιεύουν.²⁵⁰ Την άρρητη αυτή απόφαση ακολούθησε μια σειρά έξωθεν αντιδράσεων, τις οποίες οι δικτάτορες προσπάθησαν να κατευνάσουν, υιοθετώντας την *Ανθολογία πεζογραφίας* του Η. Αποστολίδη,²⁵¹ υποχρεώνοντας όλες τις εφημερίδες να αναδημοσιεύουν διηγήματά της, χωρίς αυτά να υπόκεινται σε λογοκρισία, αλλά και χωρίς την άδεια των συγγραφέων τους. Η προσπάθεια αυτή ωστόσο απόβηκε άκαρπη, καθώς η δημοσίευση του διηγήματος «ο Α2» του Ρ. Αποστολίδη, το οποίο δεν ανταποκρινόταν στην εθνικοπατριωτική ιδεολογία του καθεστώτος, εξόργισε τους συνταγματάρχες, τόσο ώστε να διακόψουν τη δημοσίευση.

Στις 28 Μαρτίου 1969 η σιωπηρή αποχή σπάει με τη δημόσια αντικαθεστωτική παρέμβαση του Γ. Σεφέρη, μέσω του ραδιοφωνικού σταθμού του BBC. Ένα μήνα αργότερα, στις 23 Απριλίου, ακολούθησε και η συλλογική διαμαρτυρία δεκαοχτώ συγγραφέων²⁵² με σκοπό να εκφράσουν την εναντίωσή τους στην παρά τη θέλησή τους

---

²⁴⁷ Οι εφημερίδες της Αριστεράς, *Αυγή* και *Δημοκρατική Αλλαγή* αναγκάστηκαν σε αναστολή λειτουργίας ενώ *Η Καθημερινή*, η *Μεσημβρινή* και η *Ελευθερία* προχώρησαν σε οικειοθελή διακοπή κυκλοφορίας. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τις νομότυπες εφημερίδες την περίοδο της δικτατορίας βλ. Κωνσταντίνος Στράτος, *Αντίθεση και Διαφωνία, η στάση των εφημερίδων κατά τη δικτατορία, Καστανιώτης*, 1995.

²⁴⁸ Για μια αναλυτική θεώρηση της εγχώριας εκδοτικής δραστηριότητας βλ. Λουκάς Αξελός, *Εκδοτική δραστηριότητα και κίνηση των ιδεών στην Ελλάδα. Μια κριτική προσέγγιση της εκδοτικής δραστηριότητας στα χρόνια 1960-1981*, Στοχαστής, Αθήνα, 2008.

²⁴⁹ «Έκείνο τὸ βράδυ τοῦ Ἐπιτάφιου πού ὁ θρῆνος του γίνηκε καὶ θρῆνος δικός μας, ἔπεσε γιὰ πρώτη φορά ἀπὸ τὸν Τσίρκα ἡ ἰδέα μιᾶς ἐπίθεσης σιωπῆς ἀπὸ μέρους ὄλων τῶν πνευματικῶν ἀνθρώπων, δηλαδή νὰ μὴ δημοσιεύσουμε οὔτε ἄρθρο οὔτε βιβλίο, οὔτε περιοδικὸ λογοτεχνικὸ νὰ ὑπάρξει. Ἀργότερα αὐτὴ ἡ ἰδέα ὠρίμασε καὶ γίνηκε πράξη ὅταν ἐγὼ ἤμουνα ἤδη ἐκτὸς Ἑλλάδας» βλ. Τατιάνα Γκρίτσι-Μιλλιέξ, «Ἡμερολόγιο οχτῶ ημερῶν», *Η Λέξη*, 63-64 (1987), 337.

²⁵⁰ Αλέξανδρος Αργυρίου, *Ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας και η πρόσληψή της όταν η δημοκρατία δοκιμάζεται, υπονομεύεται και καταλύεται (1964-1974 μέχρι της ημέρες μας)*, Ζ', Καστανιώτης, Αθήνα, 2007, 83.

²⁵¹ Την ίδια χρονιά είχε προηγηθεί η δημοσίευση της ποιητικής ανθολογίας *Λαϊκή Μούσα*, η οποία περιλάμβανε υμνητικά στιχουργήματα, αφιερωμένα στο καθεστώς, προερχόμενα από τους πολίτες. βλ. Karen Van Dyck, *Η Κασσάνδρα και οι λογοκριτές στην ελληνική ποίηση 1967-1990*, μτφ. Παλμύρα Ισμουρίδου, Άγρα, 2002, 48.

²⁵² Ο Αλέξανδρος Αργυρίου χαρακτηρίζει την πρώτη φράση της διαμαρτυρίας «Οι υπογραφόμενοι 18 Αθηναίοι συγγραφείς της μεταπολεμικής γενιάς» ανακριβή, καθώς το κείμενο συνυπέγραφαν η Μιχαέλα Αβέρωφ και η Λιλή Ιακωβίδη βλ. Αλέξανδρος Αργυρίου, *Ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας και η*

δημοσίευση των κειμένων τους μέσω της *Ανθολογίας* Αποστολίδη. Το κείμενο στάλθηκε σε όλες τις ελληνικές εφημερίδες, αλλά δεν δημοσιεύτηκε. Μεταδόθηκε μόνον από τους ραδιοφωνικούς σταθμούς του Παρισιού, του Λονδίνου και του Βερολίνου και περίληψή του δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα *Le Monde*.²⁵³

Η προληπτική λογοκρισία αίρεται τελικά τον Νοέμβριο του ίδιου έτους, για να αντικατασταθεί από τον «Νόμο περί Τύπου», ο οποίος ανάγκαζε συντάκτες και εκδότες σε αυτολογοκρισία. Τότε δεκαοχτώ διανοούμενοι εκμεταλλευόμενοι τις διατάξεις του νέου νόμου, και ιδίως αυτή που όριζε πως κάθε τίτλος και επικεφαλίδα έπρεπε να ανταποκρίνεται πλήρως στο περιεχόμενο του κειμένου, αποφασίζουν να τολμήσουν την έκδοση ενός συλλογικού τόμου, ο οποίος θα περιλάμβανε αντιδικτατορικά κείμενα. Τέλη Ιουλίου του 1970, λοιπόν, κυκλοφόρησε ο τόμος των *Δεκαοχτώ Κειμένων* από τις εκδόσεις Κέδρος,²⁵⁴ ο τίτλος του οποίου ανταποκρινόμενος πλήρως στο περιεχόμενό του περιλάμβανε τα ακόλουθα δεκαοχτώ κείμενα:

Οι Γάτες τ' Αη Νικόλα	Γιώργος Σεφέρης
Μικρός διάλογος	Καίη Τσίτσελη
Ο ηθοποιός	Τάκης Κουφόπουλος
Το ραντάρ	Σπύρος Πλασκοβίτης
Επιστρέφοντας	Αλέξανδρος Κοτζιάς
Νύχτες	Τάκης Σινόπουλος
Μια μαρτυρία	Νόρα Αναγνωστάκη
Ο υποψήφιος	Ρόδης Ρούφος
Ο γιατρός Ινεότης	Γιώργος Χειμωνάς
Ελ προκουραδός	Φ.Δ. Φραγκόπουλος
Αλλαξοκαιριά	Στρατής Τσίρκας
Ο στόχος	Μανόλης Αναγνωστάκης
Υπεροψία και μέθη	Δημήτρης Ν. Μαρωνίτης

πρόσληψή της όταν η δημοκρατία δοκιμάζεται, υπονομεύεται και καταλύεται (1964-1974 μέχρι της ημέρες μας), *ό.π.*, 86.

²⁵³ *Ο.π.*, 87.

²⁵⁴ Προκειμένου να προστατευθεί η Ν. Καλλιανέση από πιθανές διώξεις οι Μ. Αναγνωστάκης, Α. Αργυρίου, Ν. Κάσδαγλης, Α. Κοτζιάς, Τ. Κουφόπουλος, Ρ. Ρούφος και Φ. Δ. Φραγκόπουλος αναλαμβάνουν την ευθύνη έκδοσης, με τα ονόματα και τις διευθύνσεις τους να αναγράφονται στην τέταρτη σελίδα του τόμου. βλ. *Το χρονικό του Κέδρου 1954 – 2004*, *ό.π.*, 23.

Αθως	Νίκος Κάσδαγλης
Ο γύψος	Θανάσης Βαλτινός
Αγία Κυριακή στο βράχο	Μένης Κουμανταρέας
Σήματα διάβασης	Λίνα Κάσδαγλη
Το ύφος μια γλώσσας και η γλώσσα ενός ύφους	Αλέξανδρος Αργυρίου

Όπως αναφέρει ο Α. Αργυρίου, οι διασυνδέσεις του Ρ. Ρούφου στάθηκαν εξαιρετικά χρήσιμες για την επικοινωνία του τόμου, καθώς αντίτυπα απεστάλησαν άμεσα στο εξωτερικό, με αποτέλεσμα η έκδοση να γνωρίσει μεγάλη δημοσιότητα και να σχολιαστεί από ξένους ραδιοφωνικούς σταθμούς.²⁵⁵ Εξίσου σημαντική υπήρξε και η προσφορά του Σ. Τσίρκα σε όλο το φάσμα της προσπάθειας, η οποία και μαρτυρείται από την Κ. Τσιτσέλη:

Τὴν ἐποχὴ τῆς χούντας σήκωνε μὲ τὴν ἴδια παθιασμένη σοβαρότητα τὸ βάρος μιᾶς πάντα ἄγρυπνης πολιτικῆς συνείδησης. Θυμᾶμαι μὲ τί αἴσθημα εὐθύνης παρείχε συμβουλὲς στὴν συντακτικὴ ἐπιτροπὴ τῶν *Δεκαοχτῶ* καὶ *Νέων Κειμένων*, στὸ περιοδικὸ *Συνέχεια*...²⁵⁶

και από τον Θ. Δ. Φραγκόπουλο:

Στὰ χρόνια τῆς χούντας, συνδεθήκαμε πάρα πολὺ στενά. Ἡ ὁμάδα πού εἶχαμε συμπτήξει, μὲ πρωτοβουλία τοῦ Ρόδη Ρούφου, τοῦ ἀξέχαστου φίλου μου, καὶ πού στόχευε στὴν ἔκδοση ἑνὸς ἀντιχουντικοῦ τόμου, συνεδρίαζε τακτικὰ στὸ σπίτι τῆς ὁδοῦ Πλουτάρχου καὶ ὁ Στρατῆς Τσίρκας υπῆρξε ἀπὸ τοὺς πρῶτους πού μετεῖχαν. Τὸ ὅζυ καὶ ἀσκημένο κριτικὸ τοῦ πνεῦμα βοήθησε τὴν ὁμάδα πολὺ. Κάποτε, θα ῥθει ἡ ὥρα νὰ πληροφορηθοῦν οἱ πολλοὶ γιὰ τὰ ὅσα διαδραματίζονταν σὲ τούτη τὴν ὁμάδα, καὶ θὰ φανεῖ ὁ κατευναστικὸς καὶ ταυτόχρονα ἀλύγιστος ρόλος πού ἔπαιξε ὁ Τσίρκας σὲ αὐτὸν τὸν ὄμιλο. Ἀρκοῦμαι τώρα νὰ πῶ πὼς ἀγνοοῦσαμε, ὅσοι δὲν ἀνήκαμε στὸ Κόμμα του, τὶς ἀγωνιώδεις προσπάθειές του νὰ πείσει τὰ ἀρτηριοσκληρωτικὰ μέλη τῆς ἡγεσίας τοῦ κόμματός του γιὰ τὴν ὀρθότητα τῆς συμμετοχῆς του σὲ αὐτὴν τὴν ἐκδοτικὴ κίνηση. Ξέραμε πὼς ἦτανε κομμουνιστῆς καὶ αὐτὸ δὲν μᾶς ἀπασχολοῦσε ποσῶς. Μᾶς τὸν ἔκανε ἀπεναντίας ἀκόμα περισσότερο καλόδεχτο καὶ περιέβαλλε τὶς ἀπόψεις του μὲ ἓνα ἰδιαίτερο κύρος. Ἐπιχειρηματολογοῦσε εὐστοχα, ἀφαντίιστα καὶ πειστικά. Καὶ οἱ παρεμβάσεις του στὶς ὀξύτατες διαφωνίες τῶν ἄλλων γιὰ τὸν τόμο ἦτανε ταυτόχρονα ἐπιδέξιες καὶ σωστικές. Ἦταν ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ θετικὰ στοιχεῖα τῆς ὁμάδας, καὶ πάντοτε εἶχε ἓναν καίριο λόγο νὰ πεῖ. Ὁ τόμος τῶν *Δεκαοχτῶ Κειμένων* βγήκε κάποτε μετὰ ἀπὸ φοβερὲς ὠδίνες καὶ κλυδωνισμοὺς καὶ καθυστερήσεις, καὶ ἡ ἐπιτυχία του δημιούργησε τὴν ἀνάγκη μιᾶς συνέχειας. Ὑπῆρξαν οἱ ἀπαραίτητες παρεξηγήσεις, πολλοὶ τσακωμοὶ ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τῆς Ἑλλάδος - ἡ Ντώυτσε Βέλλε μᾶς ἐπιτέθηκε

²⁵⁵ Εγγώρια τα *Δεκαοχτῶ Κείμενα* ἔκαναν ἀλλεπάλληλες ἐπανεκδόσεις· συγκεκριμένα σε διάστημα ἐξὶ μηνῶν εἶχαν ἐξαντληθεῖ 12.000 ἀντίτυπα, δηλαδὴ τέσσερις ἐκδόσεις. βλ. *Ο.π.*, 23.

²⁵⁶ Καίη Τσιτσέλη, «Για τὸν Τσίρκα», *Η Λέξη*, 136 (1996) 746-750.

ἀδικαιολόγητα και ἀνοίκεια – και πολλοὶ ἔμειναν μὲ τὸ θιγμένο φιλότιμό τους γιὰ χρόνια νοσηρό. Ὁ Τσίρκας παρέμεινε μειλίχιος και ἀνυστερόβουλος. Ἀπὸ τὸν τόμο τῶν *Δεκαοχτῶ Κειμένων* δὲν εἶχε ἄλλωστε νὰ κερδίσει τίποτα. Μετὰ ἀπὸ τὸν Σεφέρη, ποὺ ἐπίσης συμμετεῖχε, ἦταν ὁ πιο προβεβλημένος τῆς ὁμάδας, και δάνειζε τὸ κύρος του στὴν προσπάθεια, δὲν περίμενε, ὅπως πολλοὶ δυστυχῶς ἄλλοι, νὰ ἐπωφεληθεῖ ἀπὸ αὐτήν. Μολοντοῦτο, γνοιάστηκε ὅσο κανένας ἄλλος γιὰ τὴν ὑπεράσπιση τῆς ἀγνότητος τῶν προθέσεων της, ὅσο και νὰ ἴναι, ἑτερόκλητης καταγωγῆς τῶν προσώπων ποὺ ἀπάρτιζαν τὸν ὄμιλο. Καὶ αὐτό, ἂν και εἶχε γίνει φανερό πῶς μερικοὶ θεωροῦσαν τὴ συμμετοχὴ τους στὸν τόμο αὐτὸ σὰν ἀνεμόσκαλα πρὸς τὴ φήμη ἢ σὰν τὴν ἐμπέδωση τῆς λογοτεχνικῆς τους ἀξίας. Ἦτανε τόσο ἐξυπνος ὥστε να συγχωρεῖ συγγνωστὲς ἀνθρώπινες ἀδυναμίες.²⁵⁷

Το ουσιαστικὸ ενδιαφέρον του συγγραφέα διακρίνεται και επιβεβαιώνεται και στὴν ἐπιστολικὴ ἐπικοινωνία του με τὴν Μ. Αραβαντινοῦ, βασικὸ θεματικὸ ἀξονα της οποίας ἀποτελεῖ ἡ ἐκδοση τῶν *Δεκαοχτῶ Κειμένων* στὴ Γαλλία. Ὡς πρὸς αὐτὸ τὸ ζήτημα ἡ ἀλληλογραφία μᾶς προσφέρει πληθῶρα πληροφοριῶν αναφορικὰ με τὸ παρασκήνιο της ἐκδοσης, συμπεριλαμβανομένων τῶν προσώπων ποὺ ἐνεπλάκησαν, τῶν προβλημάτων ποὺ ἀνέκυψαν, ἀλλὰ και με τὸν ρόλο ποὺ διαδραμάτισαν οἱ ἐπιστολογράφοι ἐκεῖνη τὴν περίοδο. Ἀπὸ τὴν πρώτη κιόλας ἐπιστολὴ της 7^{ης} Αὐγούστου 1970 διαφαίνεται ἡ ἀνάμιξη της Μ. Αραβαντινοῦ στὴν ἐπικοινωνία του τόμου πρὸς τους γαλλικοὺς ἐκδοτικοὺς οἴκους.²⁵⁸ Τὸν ἐνθουσιασμό της γιὰ τὴ δημοσίευση του συλλογικοῦ τόμου συμμερίζεται ἀρχικὰ ὁ ἐκδότης Maurice Nadeau, στὸν οποίο παρουσιάζει τέσσερα ἀπὸ τα κείμενα του βιβλίου, ποὺ εἶχε στὴ διάθεσή της.²⁵⁹

---

²⁵⁷ Θ. Δ. Φραγκόπουλος, «Ἐνα κανίσκι γιὰ τὸν Στρατὴ Τσίρκα», *Η Λέξη*, 136 (1996) 761-765.

²⁵⁸ Ἢδη ἀπὸ τὴν πρώτη ἐπιστολὴ της Μ. Αραβαντινοῦ ἀντιλαμβανόμεστε ὅτι ἀλληλογραφεῖ παράλληλα με τὸν Α. Ἀργυρίου, στὸν οποίο και παραπέμπει τὸν Σ. Τσίρκα γιὰ περαιτέρω πληροφορίες. Ἀκολούθως συμπλέκεται και ἡ ἀλληλογραφία της με τὸν Τ. Σινόπουλο (βλ. ἐπιστολὴ 3), τὸν Φ. Δ. Φραγκόπουλο (βλ. ἐπιστολὴ 3) και τὸν Α. Κοτζιά (βλ. Παράρτημα Ι). Πρόκειται, λοιπόν, γιὰ ἕνα δίκτυο ἀλληλογραφίας μέσα ἀπὸ τὴ μελέτη του οὗοιου θα μπορούσαμε νὰ ἀντλήσουμε πλῆθος πληροφοριῶν αναφορικὰ με τις ἐκδόσεις τῶν ἀντιδικτατορικῶν τόμων.

²⁵⁹ Ἀνατρεχοντας στο ἀρχεῖο του Τ. Σινόπουλου, τὸ οὗοι ἀπόκειται στὴ Γεννάδειο Βιβλιοθήκη, ἐντόπισα τὴν ἀλληλογραφία του ποιητῆ με τὴν Μ. Αραβαντινοῦ. Ἡ συνανάγνωση τῶν δυο ἀλληλογραφιῶν, δηλαδὴ του Σ. Τσίρκα με τὴν Μ. Αραβαντινοῦ και του Τ. Σινόπουλου με τὴν Μ. Αραβαντινοῦ, καλύπτει ἀρκετὰ κενὰ της παρούσας ἀλληλογραφίας και ἀποκαλύπτει νέες πτυχές του ζητήματος της ἐκδοσης τῶν *Δεκαοχτῶ Κειμένων* στὴ Γαλλία. Συγκεκριμένα, σε ἐπιστολὴ της με ἡμερομηνία 19 Αὐγούστου [1970] ἡ ποιήτρια ἐνημερώνει τὸν Τ. Σινόπουλο γιὰ τὴν ἐπικοινωνία της με τὸν Maurice Nadeau καθὼς και γιὰ τους πιθανοὺς μεταφραστὲς τῶν κειμένων του τόμου «...Σκεφτήκαμε νὰ μοιράσουμε τὴ δουλειὰ σὲ διάφορους μεταφραστὲς. Ἡ Χρύσα ἀνέλαβε ἐσένα και Μανῶλη. Σκεφτήκαμε ἀκόμη νὰ προτιμηθοῦν οἱ μεταφραστὲς ποὺ εἶχαν ἤδη μεταφράσει σὲ ἀνύποπτο χρόνο (Πλασκοβίτη κλπ.) και ἀπέκλεισα ἐγὼ προσωπικὰ Λακαρριέρο, γιὰτὶ εἶμαι ἐναντίον τῶν δῆθεν ἀρχιερέων, ποὺ γοητεύονται ἀπὸ τὸ γραφικὸ και ὄντας πονηροὶ και τσαπατσούληδες καταλήγουν στὸ Bricolage. Ὅλοι οἱ μεταφραστὲς ἀπάντησαν με ἐνθουσιασμό. Ὁ Roger ἀνέλαβε τὸν Ἀλέκο και ἡ γυναίκα του θέλει νὰ μεταφράσει Βαλτινὸ...».

Ενδιαφέρον παρουσιάζει, όπως προκύπτει από την απάντηση του Σ. Τσίρκα προς την Μ. Αραβαντινού (βλ. επιστολή 2), ο συλλογικός τρόπος με τον οποίο φαίνεται να διαχειρίζονται οι συντελεστές των *Δεκαοχτώ Κειμένων* την διαπραγμάτευση της έκδοσης στο εξωτερικό. Βασικές αρχές των συντακτών αποτελούν η κοινή επιλογή εκδότη και η δημοσίευση όλων των κειμένων, θέλοντας να αποκλείσουν προτάσεις για ανθολογία ή μεμονωμένες δημοσιεύσεις σε εφημερίδες και περιοδικά. Με άλλα λόγια εξακολουθούν να τηρούν τη στάση ενότητας, όπως και την περίοδο της «σιωπής», και παραμερίζουν ενδεχόμενες προσωπικές φιλοδοξίες.

Ως προς τους εκδοτικούς οίκους, εκτός από τις Éditions Maurice Nadeau, η ποιήτρια εμφανίζεται να παρουσιάζει τα κείμενα στις Éditions Maspero (βλ. επιστολή 3), στις Éditions du Seuil μαζί με τον Νικηφόρο Παπανδρέου και τη Χρύσα Προκοπάκη (βλ. επιστολή 11) και στον εκδοτικό οίκο Gallimard (βλ. επιστολή 11), χωρίς όμως να λαμβάνει άμεση απάντηση. Ακολουθεί η δημοσίευση του δεύτερου συλλογικού αντιδικτατορικού εγχειρήματος *Νέα Κείμενα I* (Χειμώνας 1971), οπότε και η Μ. Αραβαντινού πληροφορείται από τον Dionys Mascolo την ανάμιξη του Jacques Lacarrière, στον οποίο και αποδίδει την καθυστέρηση της έκδοσης στα γαλλικά, εξαιτίας της αρνητικής του κριτικής για τα *Κείμενα*, σε κατ' ιδίαν συζητήσεις με τους διευθυντές των εκδόσεων (βλ. επιστολή 11). Ο Τσίρκας ενημερώνεται από την Μ. Αραβαντινού για το γεγονός, όπως επίσης και για την αρνητική απάντηση των Éditions Maurice Nadeau και Maspero, καθώς και για την πρόταση έκδοσης, από την πλευρά της ποιήτριας, των δυο πλέον αντικαθεστωτικών τόμων σε έναν είτε από τις εκδόσεις Seuil είτε από τον Gallimard. Ο ίδιος εμφανίζεται θετικός σε αυτήν την τελευταία πρόταση, ενώ για τον Γάλλο φιλέλληνα σχολιάζει «Δέν είχα ποτέ άμφιβολία για τή στενοκεφαλιά του Βουργουνδοῦ, καί τήν κακότητά του ὅταν δέν βρίσκεται αὐτὸς στὸ πρῶτο πλάνο. Μὰ ποῦ καιρός τώρα ν' ἀσχολούμαστε καί με...Βουργουνδούς».

Η αρνητική στάση των δυο αλληλογράφων απέναντι στον ήδη διάσημο την εποχή εκείνη Jacques Lacarrière φαίνεται να προϋπάρχει και να μην αποδίδεται πλήρως στην εμπλοκή του στην έκδοση των *Δεκαοχτώ Κειμένων* και των *Νέων Κειμένων* στη Γαλλία. Ως προς τη σχέση Σ. Τσίρκα – J. Lacarrière η Σ. Αθήνη αναφέρει ότι ο πρώτος είχε εκφράσει τη δυσαρέσκειά του στον φίλο και αλληλογράφο του René Étienne για το κριτικό σημείωμα του J. Lacarrière «Les prisons du Soleil» που δημοσιεύτηκε στο

Nouvel Observateur (1971).²⁶⁰ Επιπλέον, σημειώνει ότι υπήρχε ήδη από το 1967 κάποια περιπλοκή στις σχέσεις τους, οπότε και ο J. Lacarrière απείλησε τον Σ. Τσίρκα με τη δημοσίευση ενός εκτενούς κειμένου, πράξη που τελικά δεν πραγματοποιήθηκε.²⁶¹

Ωστόσο, παρά τις διάφορες μεθοδεύσεις και προσωπικές αντιπάθειες, στο διάστημα μεταξύ 28.4.1971 και 3.5.1971²⁶² λαμβάνεται η απόφαση από τον εκδοτικό οίκο Gallimard για τη γαλλική έκδοση των *Δεκαοχτώ Κειμένων* και των *Νέων Κειμένων*, τη διαπραγμάτευση της οποίας αναθέτουν οι συγγραφείς τους στη Μ. Αραβαντινού (βλ. Παράρτημα Ι). Η απόφαση της δημοσίευσης, όπως προκύπτει από τις επιστολές, πυροδοτεί μια σειρά υπόγειων διεργασιών, οι οποίες αποσκοπούν στον αποκλεισμό συγγραφέων· συγκεκριμένα των Μ. Κουμανταρέα και Α. Κοτζιά (βλ. επιστολή 15). Για την περίπτωση του Μ. Κουμανταρέα θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι η απόπειρα εξοστρακισμού του προέκυπτε από το γεγονός ότι είχε ήδη οδηγηθεί στο εδώλιο για την έκδοση του βιβλίου του *το Αρμένισμα*, που είχε τιμηθεί με κρατικό βραβείο το 1967, με την κατηγορία της παράβασης του νόμου περί ασέμνων. Ωστόσο, η υπόθεση αυτή μπορεί να θεωρηθεί βάσιμη, μόνο υπό την προϋπόθεση ότι οι παρεμβάσεις προέρχονταν από τον πολιτικό κύκλο των συνταγματάρχων και όχι από λογοτεχνικούς αντιπάλους. Το γεγονός αυτό φαίνεται να απασχολεί ιδιαίτερα τον Σ. Τσίρκα, ο οποίος δηλώνει διατεθειμένος να παραχωρήσει τη θέση του στη δημοσίευση· πρόταση που, δεδομένης της πρότερης στάσης του συγγραφέα, μόνο ως ακόμα μια απόδειξη πίστης στη

---

²⁶⁰ Στο άρθρο αυτό, που δημοσιεύτηκε σε ειδικό τεύχος αφιερωμένο στην ξένη λογοτεχνία, ο J. Lacarrière ανέλυσε έργα Ελλήνων συγγραφέων αφιερωμένων στον αγώνα κατά της δικτατορίας. βλ. Αντιγόνη Δ. Ποιμενίδου, «Πολιτισμός, καταπίεση και λογοκρισία. Η οπτική του γαλλικού υπουργείου εξωτερικών», *Η δικτατορία των συνταγματάρχων. Ανατομία μιας επταετίας*, επιμ. Σ. Βλαχόπουλος, Δ. Καϊρίδης, Α. Κλάνης, Πατάκης, Αθήνα, 2019, 116.

²⁶¹ Η Μ. Αραβαντινού καταφέρεται εναντίον του Γάλλου φιλέλληνα το 1969, σε μια επιστολή της προς τον Τ. Σινόπουλο, την οποία εντόπισα στο αρχείο του ποιητή, με αφορμή τη δημοσίευση ενός αφιερωματικού τεύχους του περιοδικού *Les Lettres Nouvelles* {«Ecrivains grecs d'aujourd'hui», *Les Lettres Nouvelles* (Mars-Avril 1969)} στην ελληνική λογοτεχνική παραγωγή. Μεταξύ άλλων η Μ. Αραβαντινού επικρίνει τις κακές μεταφράσεις των κειμένων και των ποιημάτων καθώς και την απουσία ειδολογικής διαφοροποίησης των κειμένων από τη συντακτική επιτροπή του περιοδικού. Για τον Jacques Lacarrière αναφέρει «Ο κακομοίρης ο Όδυσσέας σίγουρα δεν πίστευε ποτέ τέτοια καταστροφή του κειμένου του, αυτά κάνουν οι Lacarrière και η κατάρρα όλων των Lacarrière που αυτοκαλούνται γνώστες των ελληνικών πραγμάτων, τι να πείς; Ζούμε σε τέτοια σιωπή που δεν μπορούμε να κάνουμε τίποτα. Έλπίζω κάποια μέρα να μπορέσω να τα πούμε.»

²⁶² Το συγκεκριμένο χρονικό όριο τίθεται βάση δυο επιστολών. Αφενός χρησιμοποιείται η επιστολή 15 και αφετέρου το γράμμα της Μ. Αραβαντινού προς Τ. Σινόπουλο με ημερομηνία 28 Απριλίου 1971 στο οποίο γράφει «Περιμένω γράμμα από Mascolo που θα μου λέει και τη δική τους έκλογη. Θα κάνω φωτοκόπια και θα τη στείλω του Ρόδη». Το οριστικό συμβόλαιο με τον εκδοτικό οίκο αποστέλλεται στην ποιήτρια λίγες μέρες πριν την 12^η Νοεμβρίου 1971 (επιστολή 30).

συλλογική αντίσταση κατά του καθεστώτος μπορεί να εκληφθεί. Στο πνεύμα αυτής της στάσης προστίθεται και η επιστολή του Α. Κοτζιά εκ μέρους των συγγραφέων των *Δεκαοχτώ* και *Νέων Κειμένων*, την οποία η Μ. Αραβαντινού μπορεί να χρησιμοποιήσει ως υπόμνημα προς τον εκδοτικό οίκο Gallimard. Στην ίδια επιστολή, η οποία αποκαλύπτει την πρόθεση των Γάλλων να συμπεριλάβουν δυο κείμενα του Σπ. Πλασκοβίτη, δηλώνεται και η προτίμηση των Ελλήνων συντακτών στο δοκίμιό του για τον Γ. Σεφέρη, το οποίο εν τέλει αντικαταστάθηκε από το διήγημα «Τα Χρυσόψαρα». Αναφορικά με την απόπειρα αποκλεισμού του Α. Κοτζιά, η παρούσα αλληλογραφία δεν προσφέρει, δυστυχώς, περαιτέρω πληροφορίες, πέρα από τη συμφωνία των δυο αλληλογράφων ως προς την αποτροπή της.²⁶³

Τελικά, η γαλλική έκδοση δημοσιεύεται τον Ιούνιο του 1973 υπό τον τίτλο *Voix grecques: poèmes, récits, essais de vingt-sept écrivains d'opposition* με μεταφράσεις των Laurence d'Alauzier, Μαρίλια Αβέρωφ, Lorand Gaspar, Dominique Grandmont, Jacques Lacarrière, André Marchand και Gérard Pierrat και περιλάμβανε ένα συνδυασμό κειμένων από τα *Δεκαοχτώ Κείμενα*, τα *Νέα Κείμενα 1* και τα *Νέα Κείμενα 2*.²⁶⁴

Déclaration (Δήλωση)	Γιώργος Σεφέρης
Les chats de Saint-Nicolas (Οι Γάτες τ' Αη Νικόλα)	Γιώργος Σεφέρης
Un Dimanche au rocher (Αγία Κυριακή στο βράχο)	Μένης Κουμανταρέας
Le candidat (Ο υποψήφιος)	Ρόδης Ρούφος
Les temps ont changé (Αλλαξοκαιριά)	Στρατής Τσίρκας
Ma Grèce (Η Ελλάδα μου)	Γιώργος Α. Μαγκάκης
Nuits (Νύχτες)	Τάκης Σινόπουλος
Les poissons (Τα Χρυσόψαρα)	Σπύρος Πλασκοβίτης
Une seule chair (Σάρκα μία)	Καίη Τσιτσέλη
Bouteille à la mer (Μποτιλία στο πέλαγο)	Παύλος Ζάννας
Un jour. Boulimie	Τάκης Κουφόπουλος
Je cherche un mot	Μάρκος Αυγέρης
Droit et révolution	Στέλιος Νέστωρ
Le massacre de Milo (Ο αφανισμός της Μήλος)	Γιάννης Ρίτσος

²⁶³ Ανατρέχοντας στο αρχείο Τ. Σινόπουλου εντόπισα μια επιστολή της Μ. Αραβαντινού προς τον Α. Κοτζιά, στην οποία αναφέρει ότι ο lecteur του εκδοτικού οίκου Gallimard, κατά τη δεύτερη αξιολόγηση των κειμένων, έκρινε το κείμενο του Α. Κοτζιά «άδύνατο, χλιαρό, άνευρο, όχι αντιπροσωπευτικό, τελικά απορριπτέο». Τότε, αναφέρει η Μ. Αραβαντινού, ότι αποφάσισε να διακόψει την υπογραφή του συμβολαίου για την έκδοση του συλλογικού τόμου, διακρίνοντας τις υπόγειες διεργασίες πίσω από αυτήν την απόφαση του lecteur. Τελικά, ο ίδιος ο Gallimard τη μετέπεισε λέγοντας «"Περιμένετε, υπάρχουν περιθώρια συνεννόησης, σίγουρα, για να έπιμένετε τόσο, ξέρετε"». Το ίδιο απόγευμα το συμβόλαιο υπεγράφη.

²⁶⁴ Στις 11.12.1971 (βλ. επιστολή 36) η ποιήτρια ενημερώνει τον Σ. Τσίρκα για την πρόθεση των εκδόσεων Gallimard να προστεθούν κείμενα από τον τόμο των *Νέων Κειμένων 2*, ώστε να μην θεωρηθεί άκαιρη η δημοσίευση.

Le géant-fourmi (Εκείνα τα χρόνια)	Γιάννης Πάνου
L'objectif (Ο στόχος)	Μανώλης Αναγνωστάκης
Le docteur Lajeunesse (Ο γιατρός Ινεότης)	Γιώργος Χειμωνάς
Un témoignage (Μια μαρτυρία)	Νόρα Αναγνωστάκη
Écriture C (Γραφή Γ')	Μαντώ Αραβαντινού
Le plâtre (Ο γύψος)	Θανάσης Βαλτινός
Le poète et l'histoire (Υπεροψία και μέθη)	Δημήτρης Ν. Μαρωνίτης
Nous revenons. Avec les dents	Κώστας Στεργιόπουλος
Le retour (Επιστρέφοντας)	Αλέξανδρος Κοτζιάς
Post-scriptum	Ανδρέας Λεντάκης
Exigences architecturales	Δημήτρης Φατούρος
Attale III (Άτταλος ο τρίτος)	Κώστας Βάρναλης
Sur les aspalathes (Επί Ασπαλάθων)	Γιώργος Σεφέρης

Ως παρακλάδι της ανάμιξης της Μ. Αραβαντινού στην έκδοση των αντιδικτατορικών τόμων στη Γαλλία μπορεί να νοηθεί και η *Γραφή Γ'*, μέρος της οποίας παρουσιάζεται στα *Νέα Κείμενα 2* (Φθινόπωρο 1971). Τη συλλογή αυτή η ποιήτρια επεξεργάζεται επτά χρόνια, όπως προκύπτει από το βιβλίο της *Μετα-γραφή ή Εμπειρία συνόρων*, στο οποίο χαρακτηριστικά αναφέρει: «1968, άνοιξα δειλά τα χαρτιά μου. Πριν τρία σχεδόν χρόνια, είχα αρχίσει την Τρίτη Γραφή», και εκδίδει το 1971.²⁶⁵ Την περίοδο, λοιπόν, που διαρκεί η αλληλογραφία της με τον Σ. Τσίρκα, και κυρίως τα δυο πρώτα χρόνια μέχρι και την έκδοση, οι αναφορές στην τρίτη ποιητική της συλλογή είναι συχνές. Η πρώτη νύξη πραγματοποιείται από την Μ. Αραβαντινού στις 28 Νοεμβρίου του 1970 (βλ. επιστολή 3), οπότε και δηλώνει:

Τελείωσα την *Γραφή Γ'*, καθαρογράφεται αυτή στη μηχανή. Όμως φοβάμαι πώς δέν περνάει. Θα δείξ. Έχει πολλά θυμωμένα, θα μου πεις εσύ. Άν όχι εκεί, τότε γονεο και Παρίσι, πού θέλω ν' αποφύγω. Για πολλούς και βασικούς λόγους.

Στο σημείο αυτό, η Μ. Αραβαντινού μεταφέρει το ζήτημα της εκδοτικής πραγματικότητας στο εσωτερικό της χώρας, όπου το καθεστώς των συνταγματαρχών και η λογοκρισία αποτελούν τροχοπέδη στην έκδοση της τρίτης ποιητικής της συλλογής. Για την ίδια η πολιτική διάσταση του έργου της, το οποίο έχει άμεσα συνδυαστεί με την έκρυθμη πραγματικότητα της Ελλάδας, καθιστά δύσκολη τη δημοσίευσή του. Σε

²⁶⁵ Έχει υποστηριχθεί η άποψη ότι η *Γραφή Γ'* τυπώθηκε στην Αθήνα και έφερε ως τόπος έκδοσης στο εξώφυλλο το Παρίσι, προκειμένου να αποφύγει η ποιήτρια την χουντική λογοκρισία. Η ίδια ωστόσο σε συνέντευξή της στον Ν. Βαλαωρίτη (https://archive.org/details/pacifica_radio_archives-BC2430) αναφέρει ότι η *Γραφή Γ'* εκδόθηκε στη Γαλλία και έπειτα στάλθηκε με πολλή προσοχή σε ορισμένους φίλους στην Ελλάδα.

απάντηση αυτής της άποψης έρχεται η επιστολή Τσίρκα με ημερομηνία 1 Δεκεμβρίου 1970 (βλ. επιστολή 4):

Γραφή Γ': Πολύ τήν περιμένω. Άν περνᾶ, θά πρέπει νά βρεθεῖ έκδότης. Άλλά καταλαβαίνεις πῶς έκδότης γιά ποιήση δύσκολα βρίσκεται. Για λογαριασμό σου; Καί νά πληρωθεῖ ἀπό τοὺς Δουβλινέζους; Άν περνᾶ; Γράψε μου. Στεῖλε καί τίποτα δεῖγμα γραφῆς γιά ἐνδεχόμενη ἄλλη ἔκδοση κειμένων. Θαρρῶ πῶς κάτι σοῦ ἔγραψε πάνω σ' αὐτὸ ὁ Γιατρός.

Αναγνωρίζοντας τη δυσκολία δημοσίευσης του έργου, όχι όμως λόγω του επικίνδυνου δεδομένης της πολιτικής κατάστασης περιεχομένου, όπως πιστεύει η Μ. Αραβαντινού, αλλά και της ροπής των εκδοτών προς την πεζογραφία, ο Τσίρκας εκφράζει το ενδιαφέρον του για την πορεία του έργου της Αραβαντινού, ζητώντας της μάλιστα αποσπάσματα με σκοπό να συμπεριληφθούν σε επόμενο συλλογικό τόμο. Λίγες μέρες αργότερα, στις 7 Δεκεμβρίου του ίδιου έτους (βλ. επιστολή 5), η Αραβαντινού ανταποκρίνεται στο κάλεσμα του Τσίρκα και τού αποστέλλει δεκατρείς δακτυλογραφημένες σελίδες της *Γραφής Γ'*, συνημμένες με ένα σημείωμα. Εξακολουθεί να ανησυχεί για την τύχη της ποιητικής της συλλογής, θέτοντας ξανά το ζήτημα του τόπου έκδοσης με την ίδια να προτιμά την ιδιωτική έκδοση, όπως συνέβη και με τις δυο προγενέστερες. Την επιλογή αυτή φαίνεται να στηρίζει και ο Τσίρκας στην επιστολή της 12^{ης} Ιανουαρίου 1971: «*Γραφή Γ'*: Ὁ Τάκης σοῦ γράφει. Θά ρωτηθεῖ νομικός. Άν πεῖ γίνεται, τότε θά φροντίσουν οἱ ἐδῶ φίλοι γιά μιὰ ἔκδοση ἐκτός ἐμπορίου. ΟΚ;» καθώς και της 10^{ης} Φεβρουαρίου 1971:

Γιά τή *Γραφή Γ'* ὁ Τάκης μοῦ λέει πῶς ἔχει ἀνοίξει ἀλληλογραφία μαζί σου καί νά περιμένω. Τοῦ τηλεφώνησα πρὸ ὀλίγου, μοῦ εἶπε πῶς σοῦ γράφει ἓνα γράμμα καί πως θέλει ταυτοχρόνως νά κουβεντιάσει μαζί μου κάποιο ζήτημα.²⁶⁶

Ακολουθεί ένα αχρονολόγητο γράμμα της Μ. Αραβαντινού, το οποίο θεματικά τοποθετήθηκε στο διάστημα μεταξύ 8.12.1970 και 24.12.1970 (βλ. επιστολή 6), μέσω του οποίου ο Τσίρκας πληροφορείται την αποστολή της εκδομένης πλέον ποιητικής συλλογής. Η απάντησή του έρχεται στις 19 Ιουνίου 1971 και τα σχόλια είναι τουλάχιστον ενθαρρυντικά:

Χίλια εὐχαριστῶ γιά τή *Γραφή Γ'* καί τὰ πιὸ θερμά μου συγχαρητήρια. Τή βλέπω σὰ μιὰ πράξη ὠραῖα καί σωστή, πάνω στήν ὠρα της ποῦ σέ φυλάει ἐδῶ, κοντά μας,

---

²⁶⁶ βλ. επιστολή 10.

ζωντανή κι ένθουσιαστική παρουσία. Ξαναδιάβασα τὸ πρῶτο μέρος καὶ θυμήθηκα πότε μας τὸ πρωτοδιάβασες καὶ πόσο ἀπὸ τότε μὲ εἶχε γεμίσει φῶς καὶ λέω ναί, τώρα μπαίνουν οἱ βάσεις αὐτοῦ ποὺ γίνηκε σήμερα κι αὐτοῦ ποὺ ὅλοι μαζί θὰ γίνουμε ἢ δὲ θὰ γίνουμε αὔριο. Τὸ δεύτερο μέρος εἶναι ἓνας κοχλασμός λυρικῆς ἀγανάχτησης ποὺ καταγγέλλει καὶ πελεκάει. Μπράβο Μαντώ, πόσο σὲ ζηλεύω ποὺ ἔβγαλές ἕνα τέτοιο ἔργο μέσα ἀπὸ τὰ σημερινὰ σκοτάδια, ἐγὼ ὁ ἄμοιρος μόνο ψελλίσματα καταφέρνω.[...] Καὶ πάλι σ' εὐχαριστῶ γιὰ τὴ *Γραφή*. Νὰ δοῦμε ποιος ἄξιος θὰ κάτσει νὰ γράψει τίποτα γι' αὐτὴ.²⁶⁷

Το παραπάνω απόσπασμα αποτελεί μια μικρὴ αποτίμηση, μια πρώτη κριτικὴ τῆς *Γραφῆς Γ'*, στο δεύτερο μέρος τῆς ὁποίας ο Σ. Τσίρκας διακρίνει τις ἀμεσες πολιτικὲς αναφορές. Ο συγγραφέας τοποθετεῖ τὴν Μ. Αραβαντινοῦ στὴν ομάδα τῶν ἀνθρώπων ποὺ εἶναι σε θέση νὰ ἀνατρέψουν τὴν παρούσα πολιτικὴ κατάσταση, διακρίνοντας ἴσως στὸ ἔργο τῆς τὴν πορεία ἀνάκτησης τῆς συγγραφικῆς ἐλευθερίας σε μιὰ ἐποχὴ επιβεβλημένης σιωπῆς,²⁶⁸ καὶ ἐκφράζοντας ταυτόχρονα τὴν εἰκόνα τοῦ ποιητῆ – λογοτέχνη, ὁ ὁποῖος στὶς κρίσιμες στιγμὲς τῆς χώρας τοῦ οφείλει νὰ ἀντιστέκεται με τὸ ἔργο τοῦ.

Το παράθεμα αὐτό, ὠστόσο, παρουσιάζει ἐξαιρετικὸ ἐνδιαφέρον καθὼς ο Σ. Τσίρκας ἐξομολογεῖται καὶ τὸν τρόπο με τὸν ὁποῖο βλέπει τὴν δική του λογοτεχνικὴ παραγωγή ἐκείνης τῆς περιόδου, γιὰ τὴν ὁποία καὶ χρησιμοποιεῖ τὸν χαρακτηρισμὸ «ψελλίσματα». Πράγματι, τὸ διάστημα τῆς δικτατορίας ὁ συγγραφέας δὲν φαίνεται νὰ παράγει πρωτότυπο λογοτεχνικὸ ἔργο, ἀντιθέτως, εἶναι μιὰ περίοδος κατὰ τὴν ὁποία κυκλοφοροῦν οἱ μεταφράσεις τοῦ γιὰ τὰ ἔργα *Αισώπειοι μῦθοι*, *Ὁ μικρὸς πρίγκιπας*, *Το μονοπάτι τῆς βρῦσης*, *Στα βαθιά χρόνια*, *Ὁ θαυμαστός κόσμος τῶν ἀδερφῶν Γκρίμμ*, *Κοπέλες μόνες*, *Οἱ Τσέντι-1599*, *Μωρίας Εγκώμιο* καὶ *Ὁ τόνος τῆς φωνῆς τοῦ Σεφέρη*.²⁶⁹ Παράλληλα, δημοσιεύει τὰ λήμματα γιὰ τὸν Καβάφη καὶ τὸν Κάλβο στὴν *Encyclopaedia Universalis* καὶ ἀσχολεῖται πυρετωδῶς με τὴν μελέτη τοῦ ποὺ φέρει τὸν τίτλο *Ὁ πολιτικὸς Καβάφης*. Σύμφωνα, λοιπόν, με τὰ παραπάνω δὲν μπορούμε νὰ υποστηρίξουμε ὅτι πρόκειται γιὰ μιὰ στείρα γιὰ τὸν συγγραφέα ἐποχὴ, ὠστόσο δὲν γνωρίζουμε ἐὰν τὸ μεταφραστικὸ τοῦ ἔργο προκύπτει ἀπὸ τὴν ἀδυναμία τοῦ νὰ καταθέσει μέσω τῆς λογοτεχνίας τὴν ἐμπειρία τῆς δικτατορίας καὶ συνεπῶς νὰ

²⁶⁷ βλ. ἐπιστολὴ 22.

²⁶⁸ Ελισάβετ Ἀρσενίου, «Ἡ ἀγωνία τῆς κειμενικότητας. Εἰσαγωγή στὸ ἔργο τῆς Μαντῶς Αραβαντινοῦ», *Μανδραγόρας*, 22-23 (1999), 93.

²⁶⁹ Χρῦσα Προκοπάκη *Στα ἴχνη τοῦ Στρατῆ Τσίρκα*, Κέδρος, 1985, 22-26.

ανταποκριθεί στο δικό του κάτοπτρο λογοτέχνη ή αν επρόκειτο για μια συνειδητή απόφαση που έλαβε, για να βιοποριστεί.

Το 1971, εκτός από την έκδοση της *Γραφής Γ'*, η Μ. Αραβαντινού καταφέρνει με τη βοήθεια των Σ. Τσίρκα και Α. Κοτζιά να εκδώσει και τη μετάφρασή των *Δουβλινέζων* του James Joyce. Η ενασχόληση της ποιήτριας με τη μετάφραση του συγκεκριμένου έργου δε συνέβη απλώς για βιοποριστικούς λόγους, μολονότι από τα έσοδα που της απόφερε μπόρεσε να πληρώσει την έκδοση της *Τρίτης Γραφής* (βλ. επιστολές 4, 8, 11). Αντιθέτως η σχέση της με τον James Joyce και το έργο του ξεκινά περίπου το 1955-56²⁷⁰ και κορυφώνεται με την έκδοση του βιβλίου *Τα ελληνικά του James Joyce* το 1977, στο οποίο διερευνά τις επαφές του Ιρλανδού συγγραφέα με τους Έλληνες.

Η πρώτη αναφορά της Μ. Αραβαντινού, κατά την επιστολική επικοινωνία της με τον Σ. Τσίρκα, στην επιθυμία της για μια επικείμενη δημοσίευση της μετάφρασής της, πραγματοποιείται στις 28 Νοεμβρίου 1970 (βλ. επιστολή 3). Η απόστασή της από την ελληνική εκδοτική πραγματικότητα αποτελεί για άλλη μια φορά ανασταλτικό παράγοντα, στην άμεση επαφή της με έλληνες εκδότες. Για το λόγο αυτό ζητά έμμεσα τις συμβουλές του συγγραφέα, αν όχι και τη βοήθεια του λόγω της φιλικής σχέσης που είχε αναπτύξει με τη Νανά Καλλιανέση κατά τη διάρκεια της συνεργασίας τους. Την περίοδο εκείνη ο Κέδρος, όπως και σύσσωμος ο ελληνικός εκδοτικός χώρος, στράφηκε αποκλειστικά σχεδόν στην έκδοση παλαιών νεοελληνικών κειμένων και μεταφράσεων, καθώς οι σύγχρονοι Έλληνες συγγραφείς είχαν σταματήσει να γράφουν και να εκδίδουν πρωτότυπα έργα.²⁷¹ Στο πλαίσιο αυτό εντάχθηκε και η προσπάθεια της Μικρής Βιβλιοθήκης του Κέδρου, την οποία ο Σ. Τσίρκας προτείνει στην ποιήτρια. Η Ν. Καλλιανέση, ωστόσο, αρνείται τη δημοσίευση των *Δουβλινέζων*, καθώς το βιβλίο έχει ήδη κυκλοφορήσει από τις εκδόσεις Παϊρίδης και αναμένεται εικονογραφημένη δημοσίευσή του από τον οίκο Γκοβόστη (βλ. επιστολές 7, 10).

---

²⁷⁰ Χατζιδάκι Νατάσα, «Μαντώ Αραβαντινού: Καταγράφω τη στιγμή που η ποίηση δημιουργείται», *Διαβάζω*, 81 (1983) 61.

²⁷¹ Λουκάς Αξελός, *Εκδοτική δραστηριότητα και κίνηση των ιδεών στην Ελλάδα. Μια κριτική προσέγγιση της εκδοτικής δραστηριότητας στα χρόνια 1960-1981*, ό.π., 63.

Στο σημείο αυτό ανακύπτει το ζήτημα των πνευματικών δικαιωμάτων των έργων, το οποίο άμεσα συναρτάται με τα εκδοτικά δικαιώματα και την απόκτησή τους από τους έλληνες εκδότες. Έτσι μπορούμε να αντιληφθούμε τις ταυτόχρονες μεταφραστικές απόπειρες ενός έργου από διαφορετικούς εκδοτικούς οίκους. Αξίζει να σημειωθεί ότι την περίοδο της δικτατορίας, συνεπώς και τα χρόνια της αλληλογραφίας, οι Νόμοι ΓΥΠΓ'/1909 και 2387/1920, οι οποίοι αποτέλεσαν βασικά νομικά εργαλεία για την προστασία της πνευματικής ιδιοκτησίας, αναστάληκαν.²⁷² Και οι δύο επιστολογράφοι αντιλαμβάνονται τα προβλήματα, τα οποία ανακύπτουν από τις πρόχειρες μεταφράσεις και τις αθέμιτες πρακτικές των διεκδικητών των δικαιωμάτων· έτσι εξηγείται γιατί αναφέρονται στον εκδοτικό κλάδο σχεδόν περιφρονητικά.

Παρόλα αυτά ο Α. Κοτζιάς μεσολαβεί και ο εκδοτικός οίκος Γαλαξίας, με υπεύθυνο τον Α. Βουσβούνη, αναλαμβάνει την έκδοση της μετάφρασης (βλ. επιστολές 10, 11). Όπως αναφέρει ο Λ. Αξελός, οι εκδόσεις Γαλαξίας συντέλεσαν στο να ανοίξει ο δρόμος στο βιβλίο τσέπης, που αρχικά θεωρούνταν περιφρονητέο. Την άποψη αυτή φαίνεται να ενστερνίζεται και η Μ. Αραβαντινού, για την οποία η ύπαρξη εισαγωγής και υποσημειώσεων στους *Δουβλινέζους* κρίνεται απαραίτητη, προκειμένου τα διηγήματα να γίνουν αντιληπτά από το αναγνωστικό κοινό (βλ. επιστολή 8). Εντέλει οι όροι της Μ. Αραβαντινού γίνονται αποδεκτοί και η μετάφραση εκδίδεται μέσα σε διάστημα τεσσάρων μηνών. Μόλις η ποιήτρια πληροφορείται το γεγονός τυχαία από φιλικό της πρόσωπο γράφει:

Ένας φίλος μου έδειξε τούς *Δουβλινέζους*²⁷³ ναί μου τὸ ἔδειξε, γιατί ὁ Α. Βουσβούνης δὲν μου τὸ ἔστειλε, ὄχι, ἔχει βγεῖ ἀπ' τὸ Ἰούλιο κι' ἐγὼ τὸ εἶδα τὸν Νοέμβρη κατὰ τύχην. Ὁ ἐκδότης τὸ θεώρησε περιττὸ νὰ μὲ εἰδοποιήσει καὶ νὰ μου στείλει τὰ 6 ἀντίτυπα πὸ δικαιούμαι. Α καταραμένοι, κερατάδες. Κι ἔτσι τὸ εἶδα, ὠραῖο κόκκινο ἐξώφυλλο, καὶ μου τὸ πῆραν βέβαια, εἶμαι λοιπὸν χωρὶς βιβλίο. Εἶμαι τόσο θυμωμένη πὸ δὲ θέλω νὰ γράψω τοῦ Βουσβούνη.²⁷⁴

Ἡ έντονη προσωπικότητα της Αραβαντινού, με τον δυναμισμό και την αψιθυμία της διακρίνεται καθαρά μέσα από την επιστολική της επικοινωνία με τον Σ. Τσίρκα, ο χαρακτήρας του οποίου σκιαγραφείται πραότερος, αλλά εξίσου δυναμικός.

²⁷² Αικατερίνη Τζούμα, *Η ποινική προστασία της πνευματικής ιδιοκτησίας και των συγγενικών δικαιωμάτων στην ελληνική έννομη τάξη (Ν. 2121/1993)*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2008, 12.

²⁷³ Τζέιμς Τζόυς, *Δουβλινέζοι*, μτφ. Μ. Αραβαντινού, Γαλαξίας, [Αθήνα], 1971.

²⁷⁴ βλ. επιστολή 30.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα της αντίθεσης αυτής αποτελούν οι επιστολές 34, 35 και 36, στις οποίες εκφράζεται και επιλύεται μια δι' αλληλογραφίας διένεξή τους. Αφορμή αποτέλεσε ένα δημοσίευμα στο περιοδικό *Le Nouvel Observateur* υπό τίτλο «Revenez en Grèce», το οποίο παρουσιάζεται ως συνέντευξη του Σ. Τσίρκα στην Catherine Leroungue (βλ. Παράρτημα IV). Όντας αυτοεξόριστη ήδη από την επιβολή σχεδόν της δικτατορίας η Μ. Αραβαντινού ξαφνιάζεται από το περιεχόμενο της συνέντευξης του Σ. Τσίρκα, όπου φαίνεται να απευθύνει έκκληση στους εξόριστους πεζογράφους να επιστρέψουν στην Ελλάδα. Εν θερμώ συντάσσει ένα σύντομο γράμμα, στο οποίο εκφράζει έντονα την δυσαρέσκειά της και επιτίθεται στον συγγραφέα, κατηγορώντας τον για τον διαχωρισμό των λογοτεχνών σε αυτούς που έμειναν στην Ελλάδα και σε αυτούς που είτε αναγκάστηκαν από το καθεστώς να φύγουν είτε το έπραξαν οικειοθελώς. Στην απάντησή του ο Σ. Τσίρκας απογοητευμένος από την αντιμετώπιση της ποιήτριας, για την οποία χαρακτηριστικά αναφέρει «ξέρω πώς παίρνεις φόκο γρήγορα»,²⁷⁵ εξηγεί αναλυτικά το περιεχόμενο του αρχικού κειμένου, που προοριζόταν για την εφημερίδα *Le Monde*, και εκφράζει τις ανησυχίες του για το πώς οι απόψεις της Μ. Αραβαντινού μπορεί να εκληφθούν από τους πολέμιους της ομάδας των αντιστασιακών τόμων.

Ήδη από την έκδοση των *Δεκαοχτώ Κειμένων*, ορισμένοι Έλληνες κυρίως του εξωτερικού είχαν εκφραστεί αρνητικά απέναντι στη συντονισμένη αυτή ενέργεια. Η *Deutsche Welle* αρχικά και έπειτα τα παράνομα αντιστασιακά έντυπα *Athènes Presse libre* και *Έξοδος* θεώρησαν ότι η συλλογική αυτή δημοσίευση έδινε στο καθεστώς τη δυνατότητα να υποστηρίξει την ύπαρξη πνευματικής ελευθερίας στη χώρα, καθώς και ότι η ίδια η έκδοση μπορούσε να εκληφθεί ως ένα είδος αποδοχής της δικτατορίας. Τέλος, έθεταν το δίλημμα «βιβλία ή αντίσταση», κατά το οποίο οι δύο αυτές δραστηριότητες δεν μπορούσαν να συνυπάρξουν:

Από τή μεριά τους, μερικά όνόματα τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων προσπαθοῦν νὰ ἀντικαταστήσουν μιὰ ἐπικίνδυνη, ἴσως, σιωπή, μὲ ἀκόμα πῶς ἐπικίνδυνα ψελλίσματα. Χειροκροτήματα ἀπὸ τή μεριά τῆς χούντας, χειροκροτήματα ἀπὸ τή μεριά τῆς Ἀντίστασης· ὅλοι μοιάζουν εὐχαριστημένοι, ὁ καθένας μὲ τὸν τρόπο του.

---

²⁷⁵ βλ. επιστολή 35.

Όλοι πασχίζουν να κόψουν ένα κοστούμι στα μέτρα όλων των καταστάσεων. Κρεμασμένο σε βολική θέση, να φοριέται γρήγορα. Ποῦ ξέρεις τί γίνεται...²⁷⁶

Οι απόψεις αυτές είχαν θορυβήσει τους συντελεστές των *Κειμένων*, οι οποίοι στράφηκαν κυρίως στον εντοπισμό της άγνωστης τότε εκδοτικής ομάδας του ελληνόγλωσσου περιοδικού *Έξοδος*. Συγκεκριμένα ο Σ. Τσίρκας με επιστολή του στην Μ. Αραβαντινού ζητά να συγκεντρώσει όσο το δυνατόν περισσότερες πληροφορίες καθώς το έντυπο εκδιδόταν στο Παρίσι (βλ. επιστολή 10). Πράγματι η Μ. Αραβαντινού συγκεντρώνει τις απαραίτητες για τους εκδότες του εντύπου πληροφορίες, τις οποίες και επικοινωνεί στον Σ. Τσίρκα· ως υπεύθυνους υποδεικνύει τους Άρη Φακίνο και Clément Lépidis.²⁷⁷

Τα σχόλια, λοιπόν, των «Φακίνων» θεωρεί ο Σ. Τσίρκας ότι ενδέχεται να τροφοδοτήσει ο οξύθυμος χαρακτήρας της Μ. Αραβαντινού, όταν εκείνη στρέφεται εναντίον του, εξαιτίας του δημοσιεύματος στο περιοδικό *Le Nouvel Observateur*. Η ίδια, ωστόσο, ως απάντηση σε αυτή την ανησυχία, υποστηρίζει ότι ποτέ δεν θα στρεφόταν εναντίον του, επιβεβαιώνοντας με τον τρόπο αυτό τους φιλικούς τους δεσμούς.

Ολοκληρώνοντας τη σύντομη αποτίμηση της προσωπικής αυτής αλληλογραφίας, μπορούμε να υποστηρίξουμε, ότι έχουμε μια πρώτη σκιαγράφιση της επιστολογράφου Μ. Αραβαντινού και μια ακόμα προσθήκη στο πορτραίτο του Σ. Τσίρκα. Η εν λόγω αλληλογραφία, ιδωμένη από την σκοπιά των κοινωνικοπολιτικών γεγονότων της εποχής της, σε συνδυασμό με τους λογοτεχνικούς κύκλους, στους οποίους κινήθηκαν οι συγγραφείς, μπορεί να προσφέρει στο μελετητή σημαντικό αριθμό ερευνητικών υποθέσεων εργασίας. Συγκεκριμένα, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν «δευτερεύοντα» θέματα, τα οποία άλλοτε εντοπίζουμε σε μία συγκεκριμένη επιστολή και άλλοτε επανέρχονται επανειλημμένα στο πλαίσιο της αλληλογραφίας. Τέτοιου

---

²⁷⁶ Το απόσπασμα προέρχεται από το περιοδικό *Έξοδος*, το οποίο εντόπισα στο Ψηφιακό Αποθετήριο Παράνομου Τύπου των Αρχείων Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ). Μολονότι δεν αναγράφεται αριθμός τεύχους στο έντυπο πιθανολογώ ότι πρόκειται για το πρώτο τεύχος.

²⁷⁷ Στο 12^ο τεύχος του περιοδικού *Έξοδος* (12 Δεκεμβρίου 1971) οι συντάκτες γράφουν απευθυνόμενοι πιθανόν και στους συγγραφείς των *Δεκαοχτώ Κειμένων* «Κάτι ακόμα για μερικούς φίλους, που ψάχνουν εδώ και έναν χρόνο μετά μανίας ν' ανακαλύψουν την "έτικέτα" μας. Λυπούμαστε, μά θα τούς απογοητεύσουμε: ο άγώνας, αυτή την στιγμή, δεν έχει ανάγκη από μιάν ακόμα "έτικέτα". Υπεραρκετές όσες υπάρχουν. Αντίθετα, διαπιστώνουμε πώς υπάρχει παντού διάχυτη ή ανάγκη να τεθούν μιά για πάντα, καθαρά και άμασητα, τα βασικά πολιτικά, κοινωνικά, μορφωτικά και οικονομικά προβλήματα του ταλαίπωρου τόπου μας. Χωρίς φόβους, χωρίς πάθη, χωρίς δισταγμούς. Προσπαθούμε να μιλήσουμε στον Λαό μας χρησιμοποιώντας τη γλώσσα του. Άς μᾶς συγχωρέσουν, όσοι ἀρέσκονται σε ἄλλου εἶδους διαλέκτους».

είδους υποθέσεις εργασίας αποτελούν ενδεικτικά η αγωνία του ποιητή και η ευθύνη του απέναντι σε κάθε μορφής εξουσία, η συνομιλία της ποιητικής συλλογής *Γραφή Γ'*, ως μίας αντιδικτατορικής κραυγής, με το σύνολο των παρόντων επιστολών, η σημασία της ποίησης και της προσωπικότητας του Γ. Σεφέρη για τους νεότερους λογοτέχνες εκείνης της περιόδου, η σχέση του Σ. Τσίρκα με τον Emmanuel Roblès, καθώς και η αποτίμηση προσώπων και συγγραφέων, όπως η Μαργαρίτα Λυμπεράκη και ο Jacques Lacarrière. Διακρίνεται, επομένως, για μια ακόμα φορά το γεγονός ότι η επιστολογραφία συνιστά μήτρα λογοτεχνικών ζυμώσεων και ερευνητικών προσεγγίσεων ικανών να προστεθούν και ενδεχομένως να συμπληρώσουν πολύπλευρα τη νεοελληνική λογοτεχνία.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αρχειακό υλικό

Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο (ΕΛΙΑ)

Αρχείο Στρατή Τσίρκα, φάκελος 8, υποφάκελος 38.5

Γεννάδειος Βιβλιοθήκη

Αρχείο Τάκη Σινόπουλου

Ενότητα Ι – Αλληλογραφία

Α. Έλληνες επιστολογράφοι φάκελος 1, υποφάκελος 3

Γ. Θεματική Αλληλογραφία, φάκελος 6, υποφάκελοι 1 και 2.

Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (Α.Σ.Κ.Ι)

Ψηφιακό αρχείο Παράνομου Τύπου 1936 – 1974, περιοδικά *Έξοδος*, *Πορεία*, *Athènes Presse Libre*.

Πηγές

Αραβαντινού Μαντώ, *Μετά-γραφή ή εμπειρία συνόρων*, Ερμής, Αθήνα, 1975.

Αραβαντινού Μαντώ, *Τα ελληνικά του James Joyce*, Ερμής, Αθήνα, 1977.

Αραβαντινού Μαντώ, *Γραφές Α, Β, Γ, Δ, Ε, Ζ*, εισ. Ν. Βαλαωρίτης, Μαραθιά, Αθήνα, [χ.χ].²⁷⁸

Ταχτσής Κώστας, *Η γιαγιά μου η Αθήνα και άλλα κείμενα*, Πατάκης, Αθήνα, 1997.

Τζόυς Τζέιμς, *Δουβλινέζοι*, μτφ. Μ. Αραβαντινού, Γαλαξίας, [Αθήνα], 1971.

Τσίρκας Στρατής, *Ο Καβάφης και η εποχή του*, Κέδρος, Αθήνα, ¹²1983. (1^η έκδοση 1958)

Τσίρκας Στρατής, *Η Λέσχη*, επιμ. Χ. Προκοπάκη, Κέδρος, ¹⁰2013. (1^η έκδοση 1961)

Τσίρκας Στρατής, *Αριάγνη*, επιμ. Χ. Προκοπάκη, Κέδρος, ²2005. (1^η έκδοση 1962)

---

²⁷⁸ Παραπέμπω στη συγκεντρωτική έκδοση των ποιητικών συλλογών της Μ. Αραβαντινού καθώς κατέστη αδύνατο να τις εντοπίσω μεμονωμένα.

Τσίρκας Στρατής, *Η Νυχτερίδα*, επίμ. Χ. Προκοπάκη, Κέδρος, ²2005. (1^η έκδοση 1965)

Τσίρκας Στρατής, *Ο πολιτικός Καβάφης*, Κέδρος, ⁶2007. (1^η έκδοση 1971)

Τσίρκας Στρατής, *Τα ημερολόγια της τριλογίας «Ακυβέρνητες Πολιτείες»*, Κέδρος, Αθήνα, ³1981. (1^η έκδοση 1973)

Δεκαοχτώ Κείμενα, Κέδρος, Αθήνα, 1994. (1^η έκδοση 1970)

Νέα Κείμενα 1, Κέδρος, Αθήνα, 1971.

Νέα Κείμενα 2, Κέδρος, Αθήνα, 1971.

Μελέτες

Αξελός Λουκάς, *Εκδοτική δραστηριότητα και κίνηση των ιδεών στην Ελλάδα*, Στοχαστής, Αθήνα, ²2008.

Αργυρίου Αλέξανδρος, *Ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας και η πρόσληψή της όταν η δημοκρατία δοκιμάζεται, υπονομεύεται και καταλύεται (1964-1974 μέχρι της ημέρες μας)*, Ζ', Καστανιώτης, Αθήνα, 2007.

Αρσενίου Ελισάβετ, *Νοσταλγοί και Πλαστουργοί. Έντυπα, κείμενα και κινήματα στη μεταπολεμική λογοτεχνία*, Τυπωθήτω, Αθήνα, 2003.

Βαλαωρίτης Νάνος, *Μοντερνισμός, πρωτοπορία και Πάλι*, Καστανιώτης, Αθήνα, 1997.
Λαμπρινός Φώτος, *Χούντα είναι. Θα περάσει; Τα κινηματογραφικά επίκαιρα στη διάρκεια της δικτατορίας (1967 – 1974)*, Καστανιώτης, Αθήνα, 2013.

Πεχλιβάνος Μίλτος, *Από τη «Λέσχη» στις Ακυβέρνητες Πολιτείες. Η στίξη της ανάγνωσης*, Πόλις, Αθήνα, 2008.

Πλασσαρά Κατερίνα, *Στρατής Τσίρκας – Βιβλιογραφία 1926 – 1978*, ΕΛΙΑ, Αθήνα, 1979.

Προκοπάκη Χρύσα, *Στα ίχνη του Στρατή Τσίρκα*, Κέδρος, 1985.

Ριζάς Σωτήρης, *Η ελληνική πολιτική μετά τον εμφύλιο πόλεμο: κοινοβουλευτισμός και δικτατορία*, Καστανιώτης, Αθήνα, 2008.

Σβωρόνος Νίκος Γ., *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας*, μτφ. Α. Ασδραχά, Θεμέλιο, Αθήνα, 1999.

Το χρονικό του Κέδρου 1954 – 2004, επιμ. Ν. Μακρυνικόλα, Κέδρος, Αθήνα, 2004.

Η Δικτατορία των Συνταγματαρχών. Ανατομία μιας επταετίας, επιμ. Σ. Βλαχόπουλος, Δ. Καϊρίδης, Α. Κλάνης, Πατάκης, Αθήνα, 2019.

Beaton Roderick, *Εισαγωγή στη Νεότερη Ελληνική Λογοτεχνία. Ποίηση και Πεζογραφία 1821-1992*, μτφ. Ε. Ζούργου, Μ. Σπανάκη, Νεφέλη, Αθήνα, 1996.

Farge Arlette, *Η γέυση του αρχείου*, μτφ. Ρ. Μπενβενίστε, Νεφέλη, Αθήνα, 2004.

Van Dyck Karen, *Η Κασσάνδρα και οι λογοκριτές στην ελληνική ποίηση 1967-1990*, μτφ. Παλμύρα Ισχυρίδου, Άγρα, 2002.

Περιοδικά

Αντί, 148 (1980), 728 (2000), 751 (2001).

Διαβάζω, 171 (1987)

Η λέξη, 25 (1983), 63-64 (1987), 136 (1996), 147 (1998)

Μανδραγόρας, 22-23 (1999), 53 (2015)

Νέα Εστία, 1743 (2002)

Σύγχρονα Θέματα, 122-123 (2013)

Άρθρα σε περιοδικά, εφημερίδες και συλλογικούς τόμους

Αθήνη Στέση, «Στρατής Τσίρκας-Ρενέ Ετιάμπλ. Ένα μικρό κεφάλαιο από την ιστορία των λογοτεχνικών ανταλλαγών», *Σύγκριση/Comparaison*, 20 (2009).

Ανδρειωμένος Γιώργος, «Καταγράφοντας τη στιγμή που η ποίηση συντελείται. Σκέψεις για τις *Γραφές* της Μαντώς Αραβαντινού», *Πόρφυρας*, 118 (2006), 625 – 636.

Αργυρίου Αλέξανδρος, «Αποδόσεις της ιστορικής εμπειρίας», *Επιστημονικό Συμπόσιο: Ιστορική Πραγματικότητα και Νεοελληνική Πεζογραφία (1945 – 1995)*, Εταιρία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (Ιδρυτής: Σχολή Μωραΐτη), 1997.

Δανόπουλος Κωστής, «Σχόλια και κρίσεις για τα πρώτα κείμενα του πεζογράφου Θανάση Βαλτινού», Γ΄ Συνέδριο της Ευρωπαϊκής Εταιρείας Νεοελληνικών Σπουδών.

Μάης Χρίστος, «Σφαίρες από ζάχαρη»: το ίδρυμα Φορντ κατά τη Δικτατορία των Συνταγματαρχών», *Marginalia*, 11 (2020).

Μακρυδήμας Βασίλης, «Μαντώ Αραβαντινού: Η "αυθιπαρξία" του ποιητικού λόγου», *Κυμοθόη*, 25 (2016) 335 – 343.

Μερακλής Μιχάλης Γ., «Για την πόλη», *Νέα Πορεία*, 483-485 (1995) 128 – 132.

Παπαθεοδώρου Γιάννης, «Ο σκληρός Απρίλης του '44. Μυθοπλασία, ιστορία και μνήμη στις *Ακυβέρνητες Πολιτείες* του Στρατή Τσίρκα», *Μνήμων*, 24 (2002), 269 – 296.

Παππάς Φίλιππος, «Οι ιστορικές εκδόσεις Γαλαξίας», *Η Καθημερινή*, 30 Απριλίου 2018.

Ρώτα Μαρία, «Η έκδοση των *Δεκαοχτώ Κειμένων*», *Η Καθημερινή*, 24 Ιουλίου 2018.

Τσίρκας Στρατής, «Οι τελευταίες μέρες», *Το Βήμα*, 26 Σεπτεμβρίου 1971.

Τσίρκας Στρατής, «Revenez en Grèce», *Le Nouvel Observateur*, 368 (1971)

Φραγκόπουλος Φ. Δ., «Αλέξανδρος Σχινάς, *Για την υπεράσπιση της ελληνικής εγκεφαλοκρηπίδας. Εναντίον του σκοταδιστικού ψευτοδημοτικισμού*, Αθήνα, Κέδρος, 1977, 226σ.», *Η Καθημερινή*, 13 Οκτωβρίου 1977.

Χατζιδάκι Νατάσα, «Μαντώ Αραβαντινού: Καταγράφω τη στιγμή που η ποίηση δημιουργείται», *Διαβάζω*, 81 (1983), 58 – 72.

[Ανωνύμου], «Απαράδεκτη αυθαιρεσία σὲ βάρος τῆς Πάπισσας Ἰωάννας τοῦ Ἐμ. Ροῖδη», *Επιθεώρηση Τέχνης*, 73-74 (1961), 104.

[Ανωνύμου], «Ἐμμανουὴλ Ροῖδης καὶ Διονύσιος Σουρλῆς, Ἡ αυθαιρεσία που ἐτελείωσε μὲ οὐρανομήκη γκάφα. Ὁ Ἀγρινιώτης, «ὁ Γαλαξίας», ὁ κ. Α. Μαμάκης καὶ ὁ Α. Βουσβούνης», *Επιθεώρηση Τέχνης*, 75 (1961), 251 – 256.

Bosnakis Panayiotis, «Manto Arantovanou [sic] (1930-1998), *Journal of Modern Hellenism*, 15 (1998), 217 – 218.

Guilhot Nicolas, «A network of influential friendships: The ‘Fondation pour une Intellectuelle Européenne’ and East – West cultural dialogue 1957 – 1991», *Minerva*, 44 (2006), 379 – 409.

Le Bret Sophie, «Georges Seféris», *Le Monde*, 18.4.1970 (τελευταία ανάκτηση 5.5.2020) https://www.lemonde.fr/archives/article/1970/04/18/georges-seferis_2648258_1819218.html

Μεταπτυχιακές εργασίες και διδακτορικές διατριβές

Χάρης Δ. Ραϊτσίνης, *Παράνομος Τύπος, λογοκρισία και προπαγάνδα κατά τη διάρκεια της δικτατορίας των Συνταγματαρχών*, Δημοσιευμένη διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2016.

Αικατερίνη Τζούμα, *Η ποινική προστασία της πνευματικής ιδιοκτησίας και των συγγενικών δικαιωμάτων στην ελληνική έννομη τάξη (Ν. 2121/1993)*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2008.

Λεξικά

Λεξικό Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Πρόσωπα, έργα, ρεύματα, όροι, Πατάκης, Αθήνα, 52013.

Ιστότοποι και Οπτικοακουστικό υλικό

Αρχείο International Association for Cultural Freedom 1941-1978 (τελευταία ανάκτηση 11.7.2020) <https://www.lib.uchicago.edu/e/src/findingaids/view.php?eadid=ICU.SPCL.IACF&q=Mando#idp215690200>

«Corridors of meaning», συνέντευξη της Μ. Αραβαντινού στον Ν. Βαλαωρίτη (τελευταία ανάκτηση 11.7.2020) https://archive.org/details/pacifica_radio_archives-BC2430

Ηλεκτρονικός βιβλιογραφικός κατάλογος της «Βιβλιοθήκης Τσίρκα» (τελευταία ανάκτηση 11.7.2020) <http://tsirkas.ekebi.gr/books/bibliografia/>